

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 83(11), Σεπτέμβριος 1987
τιμή τεύχους 200 δραχ.

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ • ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΤΩΝ
ΒΑΣΕΩΝ ΠΑΖΑΡΙ • «ΕΝΟΤΗΤΑ» ΚΑΙ ΠΩΣ ΘΑ ΤΗΝ ΑΠΟ-
ΦΥΓΟΥΜΕ**

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 25 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1987
τεύχος 83(11) - νέα περίοδος - δρχ. 200
ΚΕΚΡΟΠΟΣ 2, 105 58 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 32.28.791 και 32.39.645

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άρσιτείδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλενη Πορτάλιου, Χρυσά Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

• Σκίτσα Χρήστου Πικριδά.

• Τη διόρθωση των δοκιμιών έκανε ο Παντελής Σπ. Μπουκάλας, τη σελιδοποίηση ή Μάγια Γεωργιάδου, την αναπαραγωγή των φίλμ ή Χριστίνα Άναστασίου, τη φωτοστοιχειοθεσία ή Άννα Γιάκα, ή Γεωργία Μπαρούδου και ή Άλίκη Πελεκάνου.

• Έκδοτης, Άγ. Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα.

• Διαχείριση, Σπύρος Δελέγκας.

• Εκτύπωση, ΣΠΟΤ-ΠΡΕΣ Α.Ε., Άγίας Παρασκευής 23, Περιστερί, τηλ. 57.57.940

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τὰ τεύχη του ΠΟΛΙΤΗ
Άπό τό τεύχος 1 έως τό 72
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ	5
Άγγελου Έλεφάντη, «Ένότητα» και πώς θά την αποφύγουμε	6
Μιχάλη Μοδινού, «Εισβολή» ξένων εργατών	8
Άπ. Γεωργίου, Πιστοποιητικό «έπιτυχίας»	9
Μαριάννας Δήτσα, 'Η «γλώττα» του κ. Τρίτση	10
Γιώργου Μαργαρίτη, Άντιγραφείς και έπιτιμητές	11
Γεράσιμου Μακρίδη, Μιά ιστορική συμφωνία	12

Άνδρέα Πανταζόπουλου, ΠΑΣΟΚ: πλευρές οργανωτικής συγκρότησης	14
Γεράσιμου Μακρίδη, Πριν από τό μεγάλο των βάσεων παζάρι	26
Δημήτρη Κωνσταντίου, 'Η προστασία των μνημείων	33

Γιώργου Μαργαρίτη, Οί καιροί του ΕΑΜ	36
Παντελή Μπασάκου, 'Η μετακριτική του Λ. Βιγκενστάιν	40
Βάσως Κιντή, Γλωσσικά σημεία και Άριστερά	52

Τζών Μπέβερλυ, Λογοτεχνία και ιδεολογία	54
Μιχάλη Τσανίκα, Μάρτ-Φουκώ. Τό ζήτημα της ιστορίας	63
Νάσου Βαγενά, Θεωρία ή κριτική;	67

Παντελή Μπουκάλα, Κέρματα	74
---------------------------------	----

Γιώργου Μαργαρίτη, Bégard, 'Οδοιπορικό στη Μακεδονία	76
Άγγελου Έλεφάντη, Gérard Streiff, 'Η δυναμική Γκορμπατσόφ	78
Θαν. Τζαβάρας, Έλ. Τζαβάρα, Φρόντ και ψυχανάλυση	80

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ - ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

φωτογραφία έξωφύλλου: Μαγκρίτ "Les Cernes du Desir." (1959).

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.000 δρχ., έξάμηνη (6 τεύχη) 1.000 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια 2.500, έξάμηνη 1.300.
Άλλες χώρες: έτήσια 2.800, έξάμηνη 1.400

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. Έκδοτης: Άγγελος Έλεφάντης, Μάρκου Μουσούρου 34, Άθήνα. Έκτύπωση: «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Α.Ε. Μπουμπουλίνας 16, τηλ. 27.94.550

Καί ἡ λιτότητα συνεχίζεται...

Τό φθινόπωρο, πού μέ τόν παρατεταμένο καύσωνα δέν λέει νά 'ρθει, γέμισε ἐκδηλώσεις, γεγονότα καί γιορτές. "Ἄς κρατήσουμε τή σπουδαιότερη: τή Διεθνή "Εκθεση Θεσσαλονίκης καί τή χωρίς προηγούμενο πρωθυπουργική μεγαλαυχία. Πέτυχε τό σταθεροποιητικό πρόγραμμα, ἰσχυρίστηκε ὁ ἀρχηγός τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἐνῶ τόν διαφεύδουν τά στοιχεῖα πού ἡ ἴδια ἡ κυβέρνησή του ἔχει δώσει κατά καιρούς στή δημοσιότητα. Σέ ἕνα πράγμα πάντως ἔχει δίκιο: αὐξήθηκαν τά κέρδη τῶν ἐπιχειρήσεων. "Ὡς οἰκονομολόγος πού εἶναι, κάτι θά ἔχει ἀκούσει γιά τήν καπιταλιστική συσσώρευση. "Ὁμως αὐτήν τή συσσώρευση ἄς μὴν τή βαφτίζουμε ἐξυγίανση τῆς ἐθνικῆς «μας» οἰκονομίας.

Πολλοί, παρά τίς περί τοῦ ἀντιθέτου διαβεβαιώσεις, μυρίζονται ἐκλογές. Μήπως λογάρισε τό πολιτικό κόστος ἡ κυβέρνηση καί ἀπέσυρε τόν περί ΕΚΑΜ φακελωτικό νόμο; "Ἡ μήπως «πείστηκε» ὕστερα ἀπό τήν ἔντονη ἀντίδραση κομμάτων, κινήσεων καί πολιτῶν; "Ἡ μήπως τό σχέδιο θά ἐπανέλθει ἀργότερα δριμύτερο καί μέ ἀταλάντευτη πολιτική βούληση; Θά θέλαμε ἡ ἀναστολή τοῦ ΕΚΑΜ νά ἦταν προϊόν πολιτικῆς εὐαισθησίας καί δημοκρατικῆς συνειδητοποίησης. "Ἀλλά γιά τήν ὥρα τέτοια δείγματα δέν ὑπάρχουν. "Ἄς μὴν ὑπάρξει, λοιπόν, καί ἀναστολή τῆς δημοκρατικῆς ἐπαγρύπνησης.

Ενα φάντασμα πλανιέται πάνω ἀπό τήν "Αριστερά: "Ἡ ἐνότητα. Τό σύνθημα διεγείρει καί μοιάζει σωστό. "Ἀλλά τί θά γίνει μέ τά προβλήματα πού προκάλεσαν τίς διασπάσεις; Σφουγγάρι; "Ἐστα. "Ὁμως τά προβλήματα παραμένουν ἔτσι πού ἡ σχετική ἐνοτηταλογία εἶναι σύνθημα ἄκαιρο, ἀσαφές καί γενικόλογο. Καί ἀποπροσανατολιστικό. Γιατί μιὰ τέτοια ἐνότητα μέ χαίνουσες πληγές καί τραύματα θά εἶναι τό ἐφαλτήριο γιά νέο σκορποχώρι.

Τά φεστιβάλ συνεχίζονται: ὁ κόσμος βρίσκεται, τά λέει, ἴσως καί διασκεδάζει, ἴσως πλήττει, ἴσως ἀναλογίζεται ὅτι αὐτή τήν παράσταση τήν ἔχει δεῖ κι ἄλλες φορές. Λείπει πάντα τό στοιχεῖο τῆς λαϊκῆς γιορτῆς. Κι ὄχι μόνο ἀπό τά φεστιβάλ, ἀλλά ἀπό τή ζωή τῶν ἀνθρώπων πρὶν καί μετὰ τίς καθιερωμένες γιορτές.

«Ἐνότητα» καί πῶς θά τήν ἀποφύγουμε

Ἡ ἰδέα εἶναι ἀπλή καί ἡ λογική της μοιάζει ἀτράνταχτη: τήν ὥρα πού ἡ κυβέρνηση καταφεύγει ὀλοένα καί περισσότερο στόν αὐταρχισμό, τή λιτότητα, τήν ἀμερικανική ἐξάρτηση, τήν ὥρα πού προσπαθεῖ νά χρυσώσῃ τό χάπι τῆς παραμονῆς τῶν βάσεων καί ἐγκαταλείπει κάθε ἰδέα γιά οὐσιαστικές μεταρρυθμίσεις πού ἡ ἑλληνική κοινωνία ἔχει ἀνάγκη, τήν ὥρα πού παραδοκεῖ ἡ Δεξιά καί τό σύστημα τοῦ δικομματισμοῦ δέν μπορεῖ νά προσφέρει καμιά ἐναλλακτική λύση, ἡ Ἄριστερά, ὄντας κατακερατισμένη καί προσηλωμένη στούς αἰώνιους ἰδεολογικούς καί θεωρητικούς διαπληκτισμούς της, δέν μπορεῖ ἐπίσης νά προσφέρει μιᾶ ἐναλλακτική καί φερέγγυα λύση. Μόνο ἐνωμένη ἡ Ἄριστερά θά ἦταν σέ θέση νά δώσει τήν ἀπάντηση γιά τήν ὁποία ἀγωνιᾷ ὁ λαός καί ὁ τόπος. Ἐνότητα τῆς Ἄριστερᾶς, λοιπόν, εἶναι ἡ ἀπάντηση στό δικομματισμό. Ὑπάρχει ἄλλωστε καί ἡ σχετική πρόταση τοῦ ΚΚΕ γιά τή συμπάραταξη τῶν ἀριστερῶν καί δημοκρατικῶν δυνάμεων. Γιατί νά ὀλιγορούμε;

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ παραπάνω συλλογιστική διαθέτει ἀρκετή ἀληθοφάνεια, καί ὅτι ἀντιστοιχεῖ σέ ἀγωνίες καί προσδοκίες πολλῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἄριστερᾶς πού ἔχουν γευτεῖ ὡς τώρα μόνο πίκρες καί προπηλακισμούς στή σισύφεια πορεία τους. Φοβούμαστε ὅμως ὅτι αὐτή ἡ ἀληθοφάνεια τῆς πρότασης, καί ὅλη ἡ σχετική ἐνοτηταλογία, εἶναι εἰς βάρος τῆς ἀλήθειας. Καί ἀν ξεχάσουμε μερικές ἀλήθειες πού περιγράφουν τή σημερινή κατάσταση τῆς Ἄριστερᾶς, κινδυνεύουμε νά ἀκολουθήσουμε δρόμους ἀγονοῦ καί καταστροφικοῦς.

Πρὶν μερικούς μῆνες τό ἐνιαῖο ΚΚΕ ἔσωτ. *διασπάστηκε* σέ δύο κόμματα τά ὁποῖα, γιά τήν ὥρα, μόνο ἓνα μικρό μέρος τῶν δυνάμεων τῆς ἀνανεωτικῆς Ἄριστερᾶς ἔχουν καταφέρει νά προσελκύσουν στίς γραμμές τους. Βέβαια ἡ «Ἑλληνική Ἄριστερά» ὑποστηρίζει ὅτι καμιά διάσπαση δέν ἔγινε, ὅτι τό σύνολο τῶν δυνάμεων τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. προσχώρησε στήν ΕΑΡ, ὅτι «ἔφυγε» μόνο ὁ Μπανιάς μέ τήν παρέα του, ὅτι ἀναπτύσσεται μιᾶ νέα δυναμική κ.λπ.

Ἡ αἰσιοδοξία δέν εἶναι κακό πράγμα· ἀλλά ἡ βήναυση κακοποίηση τῆς πραγματικότητας μόνο ἀσχημα παιχνίδια μπορεῖ νά παίξει, δυστυχῶς ὄχι μόνο στούς ἐμπνευστές της. Ἐκεῖνο τό πολυθρύλητο «ὄφος καί ἦθος» πολύ γρήγορα ἀποδείχτηκε ρητορικό σχῆμα πού καλύπτει τό πραγματικό ὄφος καί ἦθος αὐτῶν πού ὑποσχέθηκαν τή νέα δυναμική καί τό ραντεβού μέ τίς μάζες ἐνῶ ἀποσιωπᾷ τοὺς τραυματισμούς πού ἡ ἀκατονόμαστη κίνησή τους γιά τή διάλυση τοῦ ἐνιαίου ΚΚΕ ἔσωτ. προκάλεσε στό ἤδη τραυματισμένο κορμί τῆς ἀνανεωτικῆς Ἄριστερᾶς.

Διάσπαση, δυστυχῶς ἢ εὐτυχῶς, ὑπάρχει καί οἱ λόγοι πού τήν προκάλεσαν ἦταν βαθύτατες ἰδεολογικές διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τόν ἴδιο τό χαρακτήρα τῆς Ἄριστερᾶς. Οἱ ἀποκλίσεις καί ἡ διαφορά προοπτικῶν πού αὐτή τή στιγμή ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά δύο κόμματα, τό ΚΚΕ ἔσωτ. — Ἄνανεωτική Ἄριστερά καί τήν ΕΑΡ, εἶναι τόσο μεγάλες ὥστε τό χάσμα ἀνάμεσά τους ἔγινε ἀγεφύρωτο. Πῶς λοιπόν μπορεῖ νά μιᾶ κανεῖς γιά ἐνότητα παραγωνρίζοντας, ἀκριβῶς, αὐτές τίς διαφορές πού δέν εἶναι οὔτε ἰδεολογικίστικες οὔτε θεωρητικολογικές; Πῶς μποροῦν νά παντρευτοῦν, μέ τόν ἓναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, ἡ στρατηγική τοῦ «ἀριστεροῦ δημοκρατικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ» τῆς ΕΑΡ, μέ ἐκεῖνη τῆς «ἐπικαιρότητας τοῦ σοσιαλισμοῦ» τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ.— Α.Α.; Μέ κοινές λίστες π.χ. ἐν ὄψει ἐκλογῶν, δηλαδή κοινά ρεζιλέματα ἀπό μπαλκόνια καί πλατεῖες δπου θά σφίχταγκαλιάζονταν αὐτοῖ πού μόλις χθές διαμοίρασαν τά τοῦ κοινοῦ οἴκου; Κι ἂν θά κατέληγαν ἐκεῖ τά πράγματα, τότε ποῖο ἄλλο ὄνομα ἐκτός ἀπό καιροσκοπισμός θά ταίριαζε στούς ἐπιδόξους πρωταγωνιστές αὐτῆς τῆς αἰμομειξίας;

Τό 1968 ὑπῆρξε διάσπαση τοῦ ἱστορικοῦ ΚΚΕ. Οὔτε ἐκεῖνη ἡ διάσπαση, πού ἔφερε στόν κόσμο τήν ἀνανεωτική κομμουνιστική Ἄριστερά, ἦταν καβγάς γιά τό πάπλωμα, ἢ καμῶματα θεωρητικολογούντων σοφολογιότατων τῆς Ἄριστερᾶς. Ἦταν ἀντίδραση στόν καταστατικό ἐκρωσιμό τοῦ ΚΚΕ, ἀντίδραση στή μονολιθικότητα καί τό ἀποστεωμένο ἐσωκομματικό καθεστῶς, ἀντίδραση στόν ἐγκληματισμένο σταλινισμό, τήν ὀλέθρια γιά τό κομμουνιστικό κίνημα προσήλωσι στοῦ μοντέλου τῶν κοινωνιῶν σοβιετικοῦ τύπου, ἦταν ἡ προσπάθεια — τήν ὁποία οἱ ἱστορικοί κομμουνιστές τῆς ἀνανέωσης ἀκύρωναν συνεχῶς — νά ἀνιχνευτοῦν νέοι δρόμοι ὥστε ὁ κομμουνισμός νά ξεναποκτήσῃ τήν ἐπαναστατική του αἴγλη, νά ἐκσυγχρονιστεῖ, νά ἀπαντήσῃ ὡς σύγχρονο ἐπαναστατικό ρεῦμα στά σύγχρονα προβλήματα. Κανείς ἀπό τοὺς στόχους αὐτοῦς

«Εἰσὸς ἐστὶν ἡ ἀπορία τῆς ἀπορίας»

δέν είναι γιά τό χρονοντούλαπο· ἀντίθετα, ἀποτελοῦν τό πῶ ἐπίκαιρο καί δραματικό θά 'λεγε κανείς στοιχίμα μέ τήν ἱστορία ὄλων τῶν κομμουνιστῶν. Ἄλλά είναι γνωστό ὅτι οἱ δυνάμεις τῆς κομμουνιστικῆς ἀνανέωσης βρῆκαν τόν σφοδρότερο ἀντίπαλο ὄλα αὐτά τά χρόνια στὸν ἐγκλιματισμένο ἐκρωσισμό καί σταλινισμό πού ἐκπροσωποῦσε τό ΚΚΕ. Τό ΚΚΕ εἶχε ἐπιστρατεύσει ὄλα τά θεμιτά καί ἀθέμιτα μέσα γιά νά πείσει — καί μέχρι ἕνα ὀριχμένο σημείο τό πέτυχε — ὅτι τό ΚΚΕ ἔσωτ. καί ἡ ἀνανέωση εἶναι ἀναθεωρητισμός, οὐρά τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀντισοβιετισμός, ἀντικομμουνισμός κ.λπ. Σήμερα ἀρχίζει νά «ἀναθεωρεῖ» παλιότερες ἐπεξεργασίες του, ἐξαπολύοντας συνάμα μιά ἐπίθεση φιλίας πρὸς αὐτούς πού μέχρι προχθές τοὺς περνοῦσε γενεές δεκατέσσερις. Νά τό ξεχάσουμε; Ἡ ἀπώλεια τῆς μνήμης εἶναι ὁ χειρότερος ἀφοπλισμός. Δέν πρόκειται γιά μνησικακία οὐτε γιά παρελθοντολογία. Ἄλλά οἱ ἰδεολογίες δέν ἀλλάζουν σάν τά πουκάμισα.

Θά ἦταν πολύ θετικό ἂν τά στελέχη, τά μέλη καί ὁ κόσμος τοῦ ΚΚΕ ἐπαιρναν τό δρόμο τῆς ἀναθεώρησης τῶν ἀπολιθωμένων δογμάτων τους, τό δρόμο πού ἄλλοι εἶχαν πάρει πρὶν εἴκοσι χρόνια. Νά γνώριζαν πόσο κοστίζει αὐτή ἡ ἀναθεώρηση, πόσες ρήξεις, συγκρούσεις, τραυματισμούς καί ἀναστατώσεις θέλει, καί κυρίως πόσες ἀνατοποθετήσεις χρειάζονται σέ κρίσιμα ἰδεολογικά καί πολιτικά προβλήματα, ἀπό τήν ΕΟΚ ὡς τό διπολικό σύστημα, ἀπό τό μοντέλο τοῦ σοσιαλισμοῦ ὡς τό χαρακτήρα τοῦ κόμματος, ἀπό τή σημερινή ἀπαρχαιωμένη τους στρατηγική γιά τήν «πραγματική ἀλλαγὴ» ὡς τόν οἰκεῖο τους ἡγεμονισμό στό μαζικό κίνημα. Καί ὁ κατάλογος δέν ἔχει τελειωμό. Μόλις χθές ἀκόμη, τοῦ Χαρ. Φλωράκη ἡ ἀνανέωση τοῦ προξενοῦσε ἀνατριχίλα. Μήπως σήμερα, θέλοντας νά προωθήσει τή «συμπαράταξη», αἰσθάνεται ἀγαλλίαση; Δικό του πρόβλημα. Ἄλλά αὐτό τό προβληματάκι καθιστᾷ ἀφερέγγυα τήν πρότασή του γιά τή συμπαράταξη. Ἄλλωστε τό κύριο σέ αὐτή τήν περίπτωση εἶναι ὅτι τά βασικά ἰδεολογικά καί πολιτικά προβλήματα θά ἀποσιωποῦνταν, θά κλείνονταν ἐντός παρενθέσεως καί ὄλοι θά κοροϊδεύαμε τόν κόσμο, ἑαυτούς καί ἀλλήλους, ὅπως τότε μ' ἐκείνη τήν ἄλλη συμπαράταξη τῆς ἀλήστου μνήμης «Ἐνωμένης Ἀριστερᾶς», πού τήν ἐπομένη τῶν ἐκλογῶν τοῦ '74 τήν εἶχαν ξεχάσει ἀκριβῶς ὄσοι τήν εἶχαν προσηγοράσει.

Κι ἐδῶ, λοιπόν, ἡ ἀληθοφανής πρόταση γιά ἐνότητα, στήν καλύτερη περίπτωση, εἶναι μιά κενή περιεχομένου συναισθηματική ἀγωνία πού τροφοδοτεῖ ὄμως τίς ἀγονες διαδρομές τῆς ἐνοητολογίας. Μιά τέτοια ἐνότητα μέ ἐκκρεμή ὄλα τά προβλήματα εἶναι ἡ καλύτερη ἐγγύηση γιά πολλές μελλοντικές διασπάσεις. Ἐκμεταλλεύεται τήν εἰλικρινή, ἂν καί ἀπολιτική, διάθεση ἀγωνιστῶν τῆς Ἀριστερᾶς γιά ἀποτελεσματικότητα καί δέν μπορεῖ παρά νά ὀδηγήσει σέ εὐκαιριακές, προεκλογικές συμπράξεις.

Ἡ εἰδυλλιακή εἰκόνα, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὑπάρχει μιά Ἀριστερά, ἕνα κόμμα, μιά στάση, μιά ἰδεολογία, ἕνα σῶμα, μιά ψυχή — ὅπως π.χ. στά χρόνια τοῦ ΕΑΜ — ἔχει γιά πάντα χαθεῖ. Στίς σημερινές κοινωνίες, μέ τήν ὕψηλὴ κοινωνική διαστρωμάτωση καί διαφοροποίηση τῶν λαϊκῶν κοινωνικῶν τάξεων, εἶναι ἀδύνατο νά φανταστοῦμε τέτοιες μονολιθικές καταστάσεις πού ἀντιστοιχοῦν σέ πῶ ἀπλές ἀπό πλευρᾶς κοινωνικῆς σύνθεσης κοινωνίες, πῶ ὀμοιογενεῖς ἢ καί ἀπόλυτα ὀμοιογενεῖς. Οἱ ἀγρότες π.χ. παλιότερα τῆς Θεσσαλίας ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἴδια κοινωνική, καί ἄθλια συνάμα, συνθήκη. Σήμερα τά πράγματα εἶναι διαφορετικά: ὑπάρχουν «ἀγρότες» μέ δεκάδες ἑκατομμύρια ἐτήσιο οἰκογενειακό εἰσόδημα καί ἄλλοι πού μόλις ἀγγίζουν τό κατώτατο ὄριο διαβίωσης. Πού βρίσκεται ἡ κοινωνική ὀμοιογένεια πού θά ἦταν προϋπόθεση, φυσικά, τῆς ἐνιαίας ἰδεολογίας, τοῦ ἐνός καί μοναδικοῦ κόμματος; Σήμερα ὑπάρχουν πολλές ἀριστερές. Ἄς συμβιβαστοῦμε μ' αὐτή τήν πραγματικότητα πού ἐπιβάλλει ὄχι τό κλείσιμο τῶν προβλημάτων, τό μάντρωμα, τήν ἀποσιώπηση ἀλλά τήν ἐρευνα, τό διάλογο, τήν ἀντιπαράθεση καί τή συναγωνιστική συνεργασία ἐκεῖ ὄπου μπορεῖ νά ἀναπτυχθοῦν κοινοὶ στόχοι, κοινὰ αἰτήματα καί κοινὰ προγράμματα, ἀνάμεσα σέ κόμματα, κινήσεις καί κοινωνικά κινήματα. Τό νόμισμα πού θά παράγεται ἀπό τέτοιες εἰλικρινεῖς καί καθαρές διαδικασίες θά εἶναι ὕγιες. Τά ἄλλα εἶναι ἀπλῶς χαρτονομίσματα πού αὐξάνουν τόν πληθωρισμό στό παζάρι τῆς πολιτικολογίας.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

«Εισβολή» ξένων εργατῶν ἢ ἀπέχθεια πρὸς ἐργασίαν;

Καί ξαφνικά ἔσκασε ἡ δῆθεν βόμβα: «250.000 ξένοι ἐργαζόμενοι στή χώρα» πρὸς θείαν ἐκπληξιν ἀνευθύνων καί ὑπευθύνων. Σάν νά μὴν ξέραμε γιά τίς Φιλιππινέζες οἰκιακές βοηθοὺς καί νοσοκόμες, γιά τίς Ταϋλανδέζες καμπαρετζοῦδες, τίς Ἀγγλίδες μπέμπι-σίτερς καί τίς Ἀμερικάνες καθηγήτριες ἀγγλικῶν. Σάν νά μὴν ξέραμε γιά τοὺς Γερμανοὺς τουρίστες πού συλλέγουν τὴν ἔλαιοπαραγωγή τοῦ Νοτίου Πηλίου ἢ γιά τοὺς Πολωνοὺς πού ἀσχολοῦνται μέ πάσης φύσεως ἐργασίες, ἀκόμη καί στήν Κρήτη.

Οἱ ξένοι λοιπόν μᾶς κλέβουν τὴ δουλειά μας. Ἐνας ὑφέρπων ρατσισμὸς κρύβεται ἀσφαλῶς πίσω ἀπὸ παρόμοιες διατυπώσεις. Γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ὑπερβολές τῶν ἀριθμῶν, γνωρίζουμε ὅλοι ὅτι οἱ ξένοι ἐργαζόμενοι εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητοι στήν ἑλληνικὴ οἰκονομία σήμερα. Εἰδικά στή γεωργικὴ παραγωγή ὁ ρόλος τους (ὄπως καί ἐκεῖνος τῶν τσιγγάνων) εἶναι καθοριστικός, τόσο στή συλλογὴ ὅσο καί στή διάθεση τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἡ σχετικὴ ξενοφοβία ἔχει ἄλλωστε ἀπορριφθεῖ... ἀνεπισήμως ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ὄπως ἀκριβῶς ἔχουν τεθεῖ σέ παρένθεση οἱ νεοφασιστικὲς ἐκστρατείες τύπου Λεπέν, σέ ὅλες τίς δυτικοευρωπαϊκὲς χώρες. Στὸ κάτω τῆς γραφῆς ἐνέχει καί ἓνα στοιχεῖο ἡδονῆς ἢ στάση τοῦ ἀγρότη, τέως μετανάστη στίς δυτικοευρωπαϊκὲς φάμπρικες, ὅταν προσλαμβάνει ὡς ἀγροτικὸ ἐργάτη νεαρὸ Γερμανό, πιθανότατα ἀπόφοιτο κάποιου πανεπιστημίου. Εἶναι ἡ στάση τοῦ νεαροῦ Πακιστανοῦ σέ μιά ταινία πού πρόσφατα προβλήθηκε στίς ἀθηναϊκὲς αἴθουσες («Ὡραῖο μου πλυντήριο») καί ὁ ὅποιος ἐκδικεῖται ἀναδρομικά, προσλαμβάνοντας τὸν νεαρὸ, περιθωριακὸ Ἀγγλο ἐραστή του γιά ὅλες τίς χειρωνακτικὲς δουλειές τῆς ἐπιχείρησής του.

Στὴν περίπτωση μας ὅμως ἡ ἐπίσημη ὑποκρισία ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν στατιστικῶν δεδομένων. Κατὰ κανόνα, οἱ δουλειές πού κάνουν οἱ ξένοι εἶναι οἱ λεγόμενες «ἀπεχθεῖς» γιά τὴν ἀνερχόμενη νεοαστικὴ τάξη. Ὁ τρέχων μισθὸς μιᾶς Φιλιππινέζας ἀγγίζει τίς 40.000 δρχ. καθαρές καί ἀφορολόγητες, σὺν παροχὴ στέγης, φαγητοῦ καί ρουχισμοῦ, καί τὴν τοποθετεῖ ἄνετα στὰ ἐπίπεδα διαβίωσης δημόσιου ὑπαλλήλου.

Ἀπλούστατα λοιπόν, παρά τὴν ἀνεργία, ἡ ἐκτεταμένη ἑλληνικὴ οἰκογένεια καλὰ κρατεῖ μέσω τοῦ χαρτζιλικοῦ τοῦ μαμπᾶ, τοῦ μαγειρέματος τῆς μαμάς, τῆς συστέγασης σαρανταπεντάρηδων ἐφήβων μετὰ τῶν γονέων τους κ.λπ. κ.λπ. Ἔτσι, παρά τὴν ἀνεργία, οὐδεὶς καί οὐδεμία θά ἀναλάμβανε τὸ ρόλο τοῦ Φιλιππινέζου(ας) καί οὐδεὶς θά μάζευε ἐλιές, ἀκόμη καί ἂν τὸ μεροκάματο ξεπερνᾷ τίς 5.000 δρχ., ὄπως ἔχει δεῖξει πρόχειρη ἐρευνά μας. Σέ ἀντίστοιχα ἐπίπεδα κινοῦνται ἄλλωστε τὰ ἡμερομίσθια καί γιά ἄλλες ἀγροτικὲς ἐργασίες (τοποθέτηση σωλῆνων, ἀρδευση, ἀνοιγμα χαντακιῶν, μικρομερεμέτια). Ἄς ἀφήσουμε τὴν κτηνοτροφία ὅπου —ἀτυχῶς— οἱ ξένοι δὲν εἰσέβαλαν ἀκόμη καί ὅπου οἱ δυνατότητες ἀπασχόλησης εἶναι τεράστιες... ἀλλὰ ἀπωθητικὲς γιά τὴν πλειονότητα τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ.

Τὸ ζήτημα λοιπόν ἀνάγεται μᾶλλον σέ πολιτισμικὴν τάξεως παραμέτρους. Ἄν τὸ 28% τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἀπασχολεῖται ἀκόμη στὸν πρωτογενῆ τομέα, παρ' ὅλη τὴ θεαματικὴ ἐκμηχάνιση τοῦ τελευταίου, εἶναι δύσκολο νά πάρει κανεὶς στὰ σοβαρὰ τίς δῆθεν ἐποχικὲς στενότητες. Ὅμως ἂν ὄντως ὑπάρχει ἔλλειψη ἐργατικῶν χερῶν σέ ὀρισμένες χρονικὲς περιόδους καί γιά ὀρισμένα προϊόντα, τότε ἀναπόφευκτα καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑφίσταται ἐνεργὸς ἀπροθυμία τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ νά τὴν καλύψει.

Ἄναμφισβήτητα, ἐπιπτώσεις τῆς ὑποεπενδυτικότητας καί ἐπομένως τῆς ἀνεργίας θά φανοῦν σύντομα. Μέχρι τότε θά τὴ βολεύουμε μέ τοὺς ξένους. Ἀναρωτιέται μόνον κανεὶς μήπως ἢ τυχόν ἀπόρριψη τῆς ἀπέχθειας πρὸς τίς συγκεκριμένους ἐργασίες ὀδηγήσει σέ κάποια ἐκρηγῆ ρατσισμοῦ πού θά ἐπιδιώξει τὴν ἐκδίωξη τῶν ξένων. Τότε θά πρέπει νά φοβᾶται κανεὶς ὅτι ἡ κυβερνησὴ μας θά βγάλει ἀπὸ τὸ χρονοντούλαπο τίς περὶ ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας διακηρύξεις τῆς.

Μιχάλης Μοδινός

Πιστοποιητικό «έπιτυχίας»

Στις φετινές Γενικές Έξετάσεις, χονδρικώς, οι αριθμοί έχουν ως εξής: Έδωσαν εξετάσεις 145.000 απόφοιτοι Λυκείου για να κατακτήσουν κάποια θέση στα ΑΕΙ και τα ΤΕΙ της χώρας. Άπ' αυτούς πέτυχαν περίπου 43.000· δηλαδή σέ περισσότερα από 100.000 αγόρια και κορίτσια, στην πρώτη απόπειρα εισόδου στον κοινωνικό στίβο, ή Πολιτεία, τό εκπαιδευτικό σύστημα και ή κοινωνία τούς έκλεισε τήν πόρτα εφοδιάζοντάς τα μέ ένα βαρύγδουπο πιστοποιητικό αποτυχίας. Άξιοκρατία γάρ. Έστω. Άλλά ζς πάμε παρακάτω.

Πόσοι από τούς 43.000 «έπιτυχόντες» θεωρούν ότι πραγματικά πέτυχαν; Άν εξαίρεσει κανείς τούς 20.000 περίπου πού πέρασαν στα ΑΕΙ τής χώρας, ακολουθώντας ό καθένας τή μοίρα τής «δέσμης» του, αυτοί πού «πέτυχαν» στα ΤΕΙ, δηλαδή οι μισοί εκ τών έπιτυχόντων, κάθε άλλο παρά θεωρούν τόν έαυτό τους πετυχημένο. Όποιος για παράδειγμα ξεκινά για αρχιτέκτονας και καταλήγει στό ΤΕΙ Γραφικών Τεχνών, όποιος ξεκινά για τήν Ίατρική και τού αντιπροσφέρεται ή Σχολή Νοσηλευτικών Έπαγγελμάτων, κάθε άλλο παρά έχει τήν αίσθηση τής έπιτυχίας. Κι αυτό ισχύει για τόν ίδιο τόν ύποψήφιο, τούς δικούς του αλλά και τόν κοινωνικό περίγυρο. Τά ΤΕΙ για όλους είναι δευτεροκλασάτα: είναι όχι μόνο κατώτερη βαθμίδα μάθησης και κοινωνικής καταξίωσης αλλά θεσμός χρεοκοπημένος.

Δέν θά εξετάσουμε εδώ για τί τά ΤΕΙ απέτυχαν οίκτρα ως θεσμός, γιατί ύποψήφιοι και κοινωνία δέν τά θεωρούν ως φερέγγυα εκπαιδευτική βαθμίδα πού παρέχει έγκυρες γνώσεις, έπιστημονική συγκρότηση και επαγγελματική κατάρτιση. Τό σίγουρο είναι ότι για τούς πολλούς τά ΤΕΙ προσφέρουν άπλως τή δυνατότητα για άναβολή από τό στρατό και μία εύκαιρία, ιδίως για τόν γυναικείο πληθυσμό τους, έξόδου από τόν περίσφιτο οικογενειακό δακτύλιο: μία άναβολή στην τελική λύση, ως τις επόμενες Γενικές Έξετάσεις, ώσπου να βρεθεί κάτι καλύτερο, μία δουλειά, ένταξη, ύστερα από εξετάσεις στα αντίστοιχα ΑΕΙ, ή ώσπου να δοθεί ή δυνατότητα έξόδου στό έξωτερικό. Όσο για κείνους πού θά ύποχρεωθούν να παραμείνουν ως τό τέλος μέ τό πτυχίο του ΤΕΙ, ξέρουν πολύ καλά ότι αυτή ή έπιτυχία δέν είναι παρά ό σαρκασμός μίας κοινωνίας πού δέν ξέρει τί να κάνει τά παιδιά της, δέν ξέρει τί να κάνει μέ τά παιδιά της και γι' αυτό σκαρφίζεται σοφίσματα για να τά κοροϊδέψει ή να τά παρηγορήσει.

Άλλά και πόσοι νέοι ή πόσες νέες άπ' όσους κάθε φορά περνούν τήν πόρτα τών ΑΕΙ θεωρούν πραγματικά τόν έαυτό τους πετυχημένο; Όταν στα 15 τους τά παιδιά αποφάσισαν να ένταχθούν στην Α ή τή Β δέσμη, να γίνουν γιατροί ή γεωπόνοι τί μπορούσαν να ξέρουν για τόν έαυτό τους, τις δεξιότητές τους, τήν έπιστήμη πού θά διακονούσαν ή τό έπάγγελμα πού θά άσκούσαν στό μέλλον; Κι όταν σήμερα, μετά από τρία χρόνια προσπάθειας, άγωνίες και φροντιστήρια, άνοίγουν τήν πόρτα τής πανεπιστημιακής σχολής πού διάλεξαν, πόσο ξέρουν τί πραγματικά διάλεξαν; Πόσοι και πόσες δέν άνακάλυψαν μετά τήν έξοδό τους από τό Πανεπιστήμιο ότι αυτό πού διάλεξαν δέν τούς πάει ούτε ως έπιστήμη ούτε ως έπάγγελμα; Πόσοι άπ' αυτούς δέν θά ζήσουν μέ τήν πίκρα τής λαθεμένης και έξαναγκασμένης έπιλογής; Και πόσοι, άκόμη, δέν έκτροχιάστηκαν κυριολεκτικά σέ σχέση μέ τούς αρχικούς τους στόχους γιατί τά «μόρια» πού συγκέντρωσαν τούς έξαπέστειλαν σέ άλλη σχολή;

Όλες αυτές οι περιπτώσεις από εκείνους — τούς πολλούς — πού άποτυγχάνουν εϋθέως έως τή μεγάλη μάζα τών έπιτυχόντων, για τούς όποιους τό πιστοποιητικό έπιτυχίας δέν είναι παρά ό εϋσχημος έξωραϊσμός τής άποτυχίας, πιστοποιούν ένα και μόνο γεγονός: ότι ή μεγάλη μάζα τών νέων, τό δυναμικότερο και πιό έλπιδοφόρο τμήμα τής κοινωνίας μας, εϋθής έξαρχής άρχίζει τή σταδιοδρομία του μέ ένα πιστοποιητικό άποτυχίας, τήν πίκρα και τό σκεπτικισμό άπέναντι στην έπιτυχία πού τούς ύποσχέθηκαν οι μεγαλύτεροί τους.

Αυτή ή πραγματικότητα τής άποτυχίας, πού δέν μπορούν να τήν έξωραϊσουν οι στατιστικές και οι ρητορείες του ύπουργείου Παιδείας, βρίσκεται στή βάση τής χρεοκοπίας του έξεταστικού συστήματος, τών «εισιτηρίων έξετάσεων» πού έξσυγχρονίστηκαν μέ τή μετονομασία τους σέ «Πανελλήνιες» και στή συνέχεια, επί πασοκικής εκπαιδευτικής κοσμογονίας, μετονομάστηκαν σέ «Πανελλαδικές» για να καταλήξουν «Γενικές».

Ἡ κοινωνία μας δέν γνωρίζει τόν ἑαυτό της, γι' αὐτό πάει στά τυφλά ἀφήνοντας πίσω της ἐρείπια, προσπαθώντας νά τά κουτσοβολέψει, νά ἐξωραΐσει κάπως τίς ἀσχημες συνέπειες τῶν ἐπιλογῶν της. Ὁ ἀρμόδιος ὑπουργός πρό ἡμερῶν στή συζήτηση γιά τά ἀρχαία ἑλληνικά ἔδωσε τό μέτρο τῆς αὐτογνωσίας της ἀλλά καί τῆς ποιότητας τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας της. Μᾶς προειδοποίησε ὅτι χωρίς τά ἀρχαία στό Γυμνάσιο ἡ ἑλληνική κοινωνία κινδυνεύει νά γίνει ...ταξική. Φαίνεται ὅτι ὁ σάκος μέ τίς ἀερολογίες εἶναι ἀνεξάντλητος.

Ἄπ. Γεωργίου

Ἡ «γλωττα» τοῦ κ. Τρίτση

Ἡ τηλεοπτική ἐκπομπή *Μ' ἀνοιχτά χαρτιά* μέ θέμα τή γλώσσα (14.9.87) εἶχε ὑψηλή ἀκροατικότητα, παρόλο πού τό ἀντικείμενο τῆς συζήτησης δέν θά ἔπρεπε κανονικά νά ἐνδιαφέρει ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ. Ὄταν συζητιέται, γιά παράδειγμα, τό ΕΣΥ, ἡ ὑψηλή ἀκροατικότητα εἶναι λογική, διότι κάθε πολίτης γιά νά 'ναι πολίτης ἔχει καταρχήν ἕνα κορμί πού ἀργά ἢ γρήγορα θά συναντηθεῖ μέ τό φόβο τῆς ἀσθένειας, ἀν ὄχι μέ τήν ἴδια τήν ἀσθένεια. Ὅμως, ὅσο καί νά κινδυνολογοῦν ὀρισμένοι γιά τήν ἀπώλεια τοῦ γλωσσικοῦ μας ὄργανου, οἱ ἄνθρωποι θά συνεχίσουν νά μιλοῦν, κι ἂν δέν συνεννοοῦνται, δέν εἶναι ἐπειδή ἀπώλεσαν τή γλώσσα, κι αὐτό τό ξέρουν πολύ καλά.

Καταφέραμε παρ' ὅλα αὐτά, μέσα σ' ἕνα περίπου ἐξάμηνο, νά ἐντάξουμε τό πρόβλημα (ποῖο πρόβλημα;) τῆς γλώσσας στά «μείζονα ἐθνικά ζητήματα». Ὅχι βέβαια ἐμεῖς, ἀλλά ὁ ὑπουργός κ. Τρίτσης.

Αὐτή τή στιγμή προέχει νά κινδυνολογήσουμε μέ τή σειρά μας τονίζοντας τήν τροπή πού ἔδωσε σέ θέματα πού σχετίζονται μέ τή γλώσσα τό ὑπουργεῖο Παιδείας.

Τά γλωσσικά προβλήματα δέν ἔπαψαν ποτέ νά συζητιοῦνται, ἀλλά εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά τό γνωρίζει ὁ κ. Τρίτσης, ἀφοῦ περηφανεύεται ἐνώπιον πανελληνίου ὅτι ταξιδεύοντας *φωτογραφίζει τοὺς πολιτισμοὺς*, δηλαδή δέν τοὺς διαβάζει. Φαίνεται ὅτι οἱ ἄλλοι «πολιτισμοὶ» διαθέτουν μνημεῖα καί φυσικές καλλονές, ὄχι ὁμως ζωή καί γλώσσα. Αὐτά εἶναι προνομιακά κτήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Δέν διαβάζει ὁ κ. ὑπουργός Παιδείας (στόν 19ο αἰῶνα αὐτοὶ οἱ «μοναρχικοί, συντηρητικοί» κ.λπ. ἄνθρωποι διακρίνονταν ἀπό μεγαλύτερη εὐθυκρισία — ἡ κοινωνική συνείδηση, ἀφοῦ τό ἀποκαλοῦσαν *Ἐκπαιδευτικὴ Δημοσία*) καί ἐμφανέστατα μιλάει ἀπό δεύτερο χέρι, ἀλλιῶς, ἂν διάβαζε, δέν θά τολμοῦσε νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι ὁ κάθε Νεοέλληνας μπορεῖ νά καταλάβει τά ἀρχαία ἑλληνικά κείμενα ἀπό τό πρωτότυπο.

Ὡς ἐδῶ πρόκειται γιά ἕναν ἀκόμη λαϊκισμό — ἐξεζητημένο κάπως — μετά ἀπό τόσους πού περπάτησαν καί δέν περπάτησαν: χάιδεψε τό ΠΑΣΟΚ τοὺς ἀγρότες καί τοὺς μικρομεσαίους μέ σοσιαλισμούς, κοινωνικές ἀπελευθερώσεις καί πολιτιστική ἀποκέντρωση μέ τή σέσουλα στά ἐπαρχιακά ποδοσφαιρικά γήπεδα· ἀλλά ἡ ΑΤΑ εἶναι φραγκοδίφραγκα καί οἱ ἀναλφάβητοι ἀκόμη ξέρουν νά μετροῦν μέ τά δάχτυλα τῶν χεριῶν τους· σέ λογαριασμούς κανεῖς δέν κάνει λάθη. Στή γλώσσα ὁμως ὅλοι κάνουμε λάθη. Νά 'ταν αὐτό! Καιρός νά νιώσετε περήφανοι γιά τήν ἐξάισια κουλτούρα πού σᾶς στείλαμε στά γήπεδα. Εἴσαστε δλόιδιοι μέ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες. Ἄν δέν τό ξέρετε, θά φροντίσει γιά σᾶς ὁ κ. Τρίτσης.

Ὄταν ὁ ὑπουργός Παιδείας θέτει τό πρόβλημα τῆς γλώσσας μέ τοὺς δρους πού τό ἔθεσε στήν ἐν λόγω ἐκπομπή ἀλλά καί τό τελευταῖο διάστημα μέ ποικίλες δηλώσεις, δηλαδή:

— τό συνδέει μέ τήν καλλιέργεια τῆς ιδέας ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός πολιτισμός εἶναι ὁ *μοναδικός σέ ἀξίες* πάνω στή γῆ·

— τό χρησιμοποιεῖ ὡς μέσο γιά νά φαντάξουμε στοὺς ξένους ὡς γνήσιοι Ἕλληνες (δηλαδή ἀρχαῖοι Ἕλληνες) σέ ἀντιπαράθεση μ' ὅ,τι εἴμαστε, σβήνοντας μέ ἐθνικιστικές ἀρχαιοτραφεῖς κρανυγές τήν ἱστορία, σπαρακτική ἴσως, πάντως ἱστορία ὀρισμένων αἰῶνων·

— τό ἐπικαλεῖται γιά νά δηλώνει ὅτι δέν ζοῦμε σέ ταξική κοινωνία ἀλλά εἴμαστε ὅλοι στρατιῶτες τοῦ Ἔθνους, *μᾶς* ἐθνικῆς ιδέας·

— τό προβάλλει, τέλος, ὡς κίνδυνο νά ὀδηγηθοῦμε σέ ταξική κοινωνία, ἐφόσον δηλαδή ἡ διδα-

Δια χειρῶν ἀφθάρτων

σκαλία τῶν ἀρχαίων δέν ἐπεκταθεῖ στή βασική ἐκπαίδευση, γιά νά γίνει ὑποχρεωτική γνώση ὅλων τῶν κατοίκων τοῦ Ἔθνους (μπλοφάροντας ὅτι ἡ ἐννιάχρονη ἐκπαίδευση εἶναι ἀταξική, ἐθνική)· — *κι ἄλλα, ὄλα, δυστυχῶς, παρεμφερή.* Ὅταν, λοιπόν, ὁ κ. Τρίτσης θέλει νά προπαγανδίσει σήμερα μέσω τῆς γλώσσας παρόμοιες πολιτικές ἰδέες, πρέπει τό λιγότερο ν' ἀνησυχήσουμε. Ὅτι τό ἔθνος καί ἡ γλώσσα ταυτίζονται τό ἔχουμε ἀκούσει (καί διαβάσει) πάμπολλες φορές, ὄχι πάντοτε μέ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση. Ἐκείνοι οἱ καθαρευουσιάνοι πού ὁμολογοῦσαν ὅτι πρέπει νά διατηροῦμε τίς ἀποστάσεις καί τούς ἀποκλεισμούς ἀνάμεσα στήν ὀμιλουμένη καί γραφομένη γλώσσα — μακαρίτες πλέον ἂν δέν τό ξέρει ὁ κ. Τρίτσης — μοιάζουν μετά ἀπ' αὐτά πιά ἀκίνδυνοι. Ποιά ἐθνική γλώσσα ἐνδιαφέρεται νά θεσμοθετήσῃ ὁ κ. ὑπουργός; Φτοῦ καί ἀπό τήν ἀρχή; Ἄπό ἀρχαιοτάτων χρόνων κ.λπ. κ.λπ.

Θά συμφωνήσουμε μέ τόν Δ.Ν. Μαρωνίτη πού ἔκανε τήν ἔνσταση ὅτι ἡ συζήτηση δέν ἔχει θέμα. Δέν εἶχε θέμα τό γλωσσικό πρόβλημα. Τό θέμα τοῦ κ. Τρίτση ἦταν ἄλλο, τό κακό εἶναι ὅτι μπορεῖ νά τό ἐρμηνεύσει κανεῖς μέ τά πιά φτηνιάρικα ἐκείνα λυσάρια, τίς φυλλάδες, ὅπως λέγαμε ἐμεῖς πού μαθαίναμε ἀρχαῖα, καί, βέβαια, καλῶς.

Τίς «γλώσσες» ὁμως τοῦ ΠΑΣΟΚ ποιός θά τίς ἀλλάξει;

Μαριάννα Δήτσα

Ἀντιγραφεῖς καί ἐπιτιμητές

Πληθαίνουν τούς τελευταίους καιρούς στόν καθημερινό ἢ περιοδικό τύπο οἱ, συνήθως ἀπελπισμένες καί ἀγανακτισμένες, ἀναφορές στό φαινόμενο τῆς ἀντιγραφῆς κατά τίς σχολικές ἢ πανεπιστημιακές ἐξετάσεις. Τά σχετικά δημοσιεύματα γνωρίζουν μιά ἔξαρση τόν καιρό τῶν ἐξεταστικῶν περιόδων καί κοπάζουν κατόπιν, γιά νά ξαναπαρουσιαστοῦν στήν ἐπόμενη εὐκαιρία. Κοινός παρονομαστής τους μιά ἐπιμονή στά «χάλια καί τήν ἀθλιότητα τῆς σημερινῆς παιδείας».

Οἱ καταγγελίες συνοδεύονται ἀπό αἰτιάσεις. Κατ' ἄλλους φταίει ἡ κομματικοποίηση, ὁ συνδικαλισμός τοῦ «ὄλα ἐπιτρέπονται», ἡ υπερβολική ἐλευθερία, ἡ μεταπολιτευτική διάθεση καί πνεῦμα, ὁ νόμος-πλαίσιο καί ὁ,τι ἐπιθυμῆσει κανεῖς. Ἐλάχιστοι ἀπό τούς διαμαρτυρούμενους ξεπερνοῦν αὐτοῦ τοῦ τύπου τίς ἀναζητήσεις ὥστε νά ἀναγνωρίσουν τίς δικές τους εὐθύνες ἢ ἔστω τίς ἀρρυθμίες τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, λειτουργοί τοῦ ὁποίου συνήθως εἶναι καί οἱ ἴδιοι.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀντιγραφή εἶναι πλέον θεσμός στό ἐκπαιδευτικό μας σύστημα. Εἶναι βέβαιο πῶς ἕναν τέτοιο θεσμό δέν θά τόν πτοήσουν τά κατά περιόδους σκληρά μέτρα ἐπιτήρησης καί ἀστυνόμευσης, τά ὁποῖα ἐξάλλου στοχεύουν στήν ἐξωθεν καλή μαρτυρία «περί τοῦ κύρους τῶν ἐξετάσεων» καί ἄλλων συναφῶν καί δέν ἐνδιαφέρονται νά θίξουν τήν οὐσία τοῦ προβλήματος. Εἶναι ἐπίσης πιθανό ὅτι ὁ ἀντιγραφικός θεσμός δέν ὀφείλεται σέ κάποια ἔμφυτη εὐτέλεια τῆς σημερινῆς φοιτητικῆς καί μαθητικῆς νεολαίας, σέ κάποια ψυχική παράδοσή τους στούς κανόνες τοῦ Σατανᾶ μέ τή βοήθεια τῶν πρακτόρων τοῦ τελευταίου στό ἐκπαιδευτικό σύστημα, πρακτόρων πού τό ἀπομάκρυναν ἀπό τήν ὁποια ἠθική κλίμακα ἀξιών. Ὑπάρχουν ἰσχυροί λόγοι πού μᾶς κάνουν νά πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀντιγραφή εἶναι ἀμεσο παράγωγο τοῦ ἐπιπέδου σπουδῶν πού ἡ κοινωμία μας καλλιεργεῖ ἀκριβῶς ἐπειδή τόση γνώση ἔχει ἀνάγκη, τόση ἐπιστήμη ἀντέχει, τόση παιδεία κρίνει ἐπαρκή γιά τά μέτρα τῆς ζωῆς τῆς. Ὑπόθεση κοινωνικῆς συνεννοητικῆς λοιπόν. Καί ἡ ὀργή τῶν διαμαρτυρομένων, καί τά κατασταλτικά μέτρα σέ λύκεια, ΤΕΙ, πανεπιστήμια; Μερικές φορές ἀγαθές προθέσεις, συχνότατα ὁμως ἀπλά, ἄτεχνα ἄλλοθι...

Δυσεπίλυτο πρόβλημα ἡ ἀντιγραφή; Ἄντε καλέ! Πρέπει νά εἶναι κανεῖς πολύ ἀγαθός ἢ ἀπληροφόρητος γιά νά πιστεύει κάτι τέτοιο. Εἶναι ὑπερβολικά ἀπλή ἢ διαμόρφωση τῶν ἐξεταστικῶν ἐρωτημάτων μέ τρόπο πού νά καθιστᾶ ἀδύνατη τήν πρακτική αὐτή. Τρόπος πού θά ἀξιολογεῖ γνώσεις καί ὄχι ἀναπαραγωγή κειμένων.

Γιά νά γίνω σαφέστερος ἄς προσφύγω στήν ἐκπαιδευτική ὕλη τῆς ἱστορίας πού γνωρίζω καλότερα. Ὅταν —στό λύκειο, στό πανεπιστήμιο, στό ΤΕΙ, στίς εἰσαγωγικές ἐξετάσεις κάθε εἴδους— ζητᾶμε ἀπό τά παιδιά νά διαβάσουν ἀπό τή σελίδα 115 λόγου χάρι ὡς τή σελίδα 196, εἶναι λογικό νά τοὺς ζητήσουμε τήν ἀναπαραγωγή τῆς σελίδας 156 ἢ 169. Διότι ἡ Ἱστορία ἔχει κρυφτεῖ ἢ μᾶλλον πνιγεῖ κάτω ἀπό τήν ἀρίθμηση τῶν σελίδων. Καί φυσικά οἱ πάντες νομιμοποιούνται ἢ μᾶλλον προκαλοῦνται ὥστε νά προσέλθουν στίς ἐξετάσεις μέ τεχνολογικά προηγμένα «σκονάκια», ἤτοι μέ διαδοχικές φωτοαντιγραφικές σμικρύνσεις, εἴτε τοῦ σχολικοῦ τους ἐγχειριδίου εἴτε τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους εἴτε τῆς Ἀνασκόπησης τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας τοῦ Νίκου Σβορώνου (προπαντός) εἴτε κάποιων σημειώσεων τοῦ διδάσκοντος.

Ἡ ἀντίθετη πρακτική εἶναι εὐνόητη. Ὅταν ἀντί νά διδαχτοῦν οἱ σελίδες 115 ὡς 196 διδαχτεῖ ἡ γαλλική ἐπανάσταση, ἄσχετα ἀπό τυχαῖες σελιδοποιήσεις, τότε εἶναι νόμιμο νά ζητηθοῦν οἱ γνώσεις καί οἱ σκέψεις τοῦ ἐξεταζομένου γιά τήν τότε Τρομοκρατία. Ἀσχέτως σελίδων ἐπιμένω.

Φοβᾶμαι μήπως ἡ ἄοριстіα τῶν παραπάνω παραδειγμάτων θεωρηθεῖ ἐντεχνη τακτική ἀπό μέρους μου ὥστε νά «βγάλω τήν οὐρά μου ἀπέξω». Οἱ παροικούντες τήν Ἱερουσαλήμ γνωρίζουν ὅτι καθόλου δύσκολο δέν εἶναι τό νά βρεθοῦν παραδείγματα καί ἀνάλογες μέ τίς παραπάνω καταστάσεις. Παρά τά γραφόμενα ἀπό τόν κ. Φάνη Κακριδῆ (*Βῆμα*, 2 Αὐγούστου 1987), δέν κρίνω σκόπιμο νά καταφύγω σέ ἐπώνυμες ἐπιμέρους καταγγελίες γιατί ὁ καθένας συνειδητά ἐπιλέγει τίς μεθόδους του καί συνειδητά (ἐλπίζω) ἐπιλέγεται ἀπό τοὺς ἄλλους γιά νά τίς ἐφαρμόσει. Οἱ ἰδέες, οἱ σκέψεις, οἱ ἀπόψεις πού κινοῦν αὐτές τίς ἐπιλογές εἶναι τό σημαντικό. Καί σ' αὐτές θέλω νά ἐπιμείνω.

Εἶναι τόσο ἀπλή ἢ ἀχρήστευση τῶν ἀντιγραφικῶν τεχνολογιῶν τῶν ἐξεταζομένων ὥστε συχνά σκέπτομαι ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς δέν εἶναι παρά δημιουργήματα τῶν ἐπιτιμητῶν τους, ἐξεταστῶν καί ἐπιτηρητῶν μαζί. Καί ἂν καί δέχομαι τήν πιθανότητα ὑπερβολῆς στήν παραπάνω σκέψη, ἀνησυχῶ κάθε φορά πού παρουσιάζονται νέα μέτρα ἀστυνόμευσης, ἐπιτήρησης, ἐλέγχου, περιορισμοῦ τῶν ἐξεταζομένων. Γιατί εἶμαι βαθύτατα ὑποψιασμένος ὅτι ὅλα αὐτά σημαίνουν οὐσιαστικά μιά νέα ὑποβάθμιση τῆς διαδικασίας τῶν ἐξετάσεων, μιά πιστότερη ἀναπαραγωγή —νοητική ἢ φωτομηχανική: τό ἴδιο πράμα κατάντησε νά εἶναι— σελίδων, λέξεων, συλλαβῶν καί γραμμάτων, χωρίς καμιά μᾶ ἀπολύτως καμιά ἀξία καί οὐσία.

Γιῶργος Μαργαρίτης

Ἡ κατάργηση τῶν Πέρσινγκ καί τῶν Κρούζ

Ἡ ἀνακοίνωση τῆς «καταρχήν» συμφωνίας γιά τήν καταστροφή τῶν πυρηνικῶν δπλων μικροῦ καί μέσου βεληνεκοῦς ἔγινε δεκτὴ μέ ἱκανοποίηση, ὄχι τόσο ἀπό τοὺς λαοὺς ὅσο ἀπό ἡγεμόνες καί κυβερνήσεις. Οἱ πρῶτοι παρουσιάζονται μᾶλλον ἀδιάφοροι σ' αὐτὴ τὴ διεκτυλισσόμενη τῶν ἐξοπλισμῶν, ἴσως ἐπειδὴ ἡ πολιτικὴ τους συμμετοχὴ στίς περὶ τήν ἄμυνα ὑποθέσεις ἔχει μηδενιστεῖ ἢ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ κάθε εἴδους ἀ-πολιτικά εὐχολόγια.

Καί ὅμως, ἡ καταρχήν συμφωνία ἔχει τὴ σημασία της. Πρόκειται περίπου γιά τό πρῶτο δείγμα τῆς δυνατοῦτητας συνεννόησης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς δύο μεγάλους στό πεδίο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐξοπλισμῶν. Δείγμα περιορισμένο καί ἀόριστο, τουλάχιστον ὡς τὴν ὑπογραφή τῆς τελικῆς συμφωνίας, πού δέν παύει ὅμως νά δημιουργεῖ προηγούμενο. Οἱ αἰσιόδοξοι πιστεύουν ὅτι, μέ τὴ δυναμικὴ πού δημιουργήθηκε, θά ἦταν ἴσως δυνατὴ μιά σοβαρότερη συμφωνία γιά τόν περιορισμὸ τῶν στρατηγικῶν πυρηνικῶν ἐξοπλισμῶν, ὑπόθεση κατὰ πολὺ σημαντικότερη.

Δια γυμνίου ασφαλείας

Γιά την ακρίβεια, τό πλαίσιο τής συμφωνίας δέν προβλέπει τήν καταστροφή τών πυρηνικών κεφαλών καθ' εαυτές. Κάτι τέτοιο θά απαιτούσε πιό ἐγκάρδιες συννεοήσεις καθώς θά ἔπρεπε νά γίνουν κοινά ἀποδεκτοί —καί νά ἐφευρεθοῦν— ἰσχυρότατοι μηχανισμοί ἐλέγχου. Οἱ πυρηνικές κεφαλές εἶναι πολύ μικρά ἀντικείμενα. Ἀντίθετα, ἡ συμφωνία περιορίζεται στήν καταστροφή τών πυραύλων-φορέων μέ μεταφορική ἱκανότητα πυρηνικῶν κεφαλῶν ὡς τά 5.000 χιλιόμετρα. Πρόκειται γά τούς Πέρσινγκ-2, Κρούζ τῶν Ἀμερικανῶν καθώς καί τούς παλαιότερους Λάνς ἢ Τίμιος Τζῶν. Ἀπό τή σοβιετική πλευρά περιλαμβάνονται οἱ SS-4, οἱ SS-20, οἱ SS-1, οἱ SS-12 καθώς καί οἱ νεότερες γενιές τῶν SS-21, SS-22, SS-23. Ἐδῶ ὁμως ἀρχίζουν τά προβλήματα. Γιά παράδειγμα, ἕνα μεγάλο μέρος τῶν πυραύλων τύπου Κρούζ δέν εἶναι ἐγκατεστημένο σέ βάσης ξηρᾶς, μεταφέρεται ἀπό ὑποβρύχια, πλοῖα ἐπιφανείας ἀλλά καί ἀεροπλάνα. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ συμφωνία προβλέπει τήν καταστροφή καί τῶν ναυτικῶν ὄπλων τοῦ τύπου Tomahawk τοῦ ἀμερικανικοῦ ἢ τῶν ἀντίστοιχων τοῦ σοβιετικοῦ ναυτικοῦ. Ὑπάρχουν ἀρκετά κενά στίς καταρχήν ἀποφάσεις καί ἡ τελική τους ὑλοποίηση σίγουρα θά συναντήσῃ πολλά ἐμπόδια.

Ἡ πολιτική διάσταση εἶναι ἀκόμη πολυπλοκότερη. Ἡ τακτική χρησιμοποίηση τῶν ὄπλων αὐτῶν στήν Εὐρώπη —δπου καί βρίσκονται ἀνεπτυγμένα— ὑπάκουε στά ἐξῆς σενάρια: Ἀπό τήν πλευρά τῶν Δυτικῶν, στή δημιουργία κενοῦ ἀνάμεσα στά πρῶτα κύματα ἐπίθεσης τῶν δυνάμεων τοῦ Συμφώνου τής Βαρσοβίας καί στίς ἐφεδρείες τους, πράγμα πού θά περιορίζε ἢ θά ἐκμηδένιζε τήν ἐπιθετική ἰσχύ τοῦ ἀντιπάλου. Ἀπό τήν πλευρά τῶν Ἀνατολικῶν ἀπέβλεπε στήν ἀποκοπή τῶν ἀντιπάλων δυνάμεων ἀπό τήν πηγή ἀνεφοδιασμοῦ καί ἐνισχύσεων, τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, μέ τήν καταστροφή λιμανιῶν, ἀεροδρομίων καί συγκοινωνιῶν. Οἱ λογικές αὐτές ἀπειλοῦνται ἀπό τίς νέες ἐξελίξεις. Οἱ Δυτικοευρωπαῖοι εἶναι οἱ περισσότερο ἐκτεθειμένοι ἀπό τή συμφωνία καθώς ἡ μεταφορά ἀμερικανικῶν ἐνισχύσεων στήν Εὐρώπη, μπορεῖ νά περιοριστῇ καί μέ ἄλλα μέσα. Ἡ πολιτική σημασία τοῦ πράγματος εἶναι, μακροπρόθεσμα, συνταρακτική. Ἡ δυτική Εὐρώπη θά πρέπει νά βρεῖ ἄλλους τρόπους καί ἄλλα δόγματα ἀμυνας πού, οὐσιαστικά, ἔχουν ὅλα τόν ἴδιο παρονομαστή: ἀνάπτυξη τῶν συμβατικῶν ὄπλων καί τῶν διαθέσιμων δυνάμεων πρῶτης γραμμῆς. Μέ ἄλλα λόγια πολλαπλασιασμό τοῦ κόστους τῆς ἀποτροπῆς καί τῆς ἀμυνας. Οἱ οἰκονομίες τῶν δύο ὑπερδυνάμεων θά πληρωθοῦν κυρίως ἀπό τούς Δυτικοευρωπαίους.

Δέν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι οἱ οἰκονομίες αὐτές θά εἶναι μεγάλες. Ἡ κυβέρνηση τοῦ προέδρου Ρήγκαν δέν φαίνεται διατεθειμένη νά περιορίσει τήν πίεση στή σοβιετική οἰκονομία, νά τῆς ἐπιτρέψει δηλαδή νά στραφεῖ πρὸς τήν παραγωγή καταναλωτικῶν καί κεφαλαιουχικῶν ἀγαθῶν, ἐκεῖ πού πρὶν ἐφτιαχνε ὄπλα. Ἡ μεταφορά τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καί τῆς πίεσης σέ πεδία ὑψηλῆς τεχνολογίας, ὅπως ὁ «πόλεμος τῶν ἄστρων», δίνει πλεονεκτήματα στήν ἀμερικανική πλευρά. Θά τά ἀξιοποιήσῃ σίγουρα στό ἔπακρο.

Γιά τήν Ἑλλάδα ἡ συμφωνία αὐτή ἔχει τό δικό της νόημα. Καθιστᾷ ἀχρηστες τίς ἀποθηκευμένες ἐδῶ πυρηνικές κεφαλές τῶν πυραύλων «Τίμιος Τζῶν» καί «Νίκη-Ἡρακλῆς», καθώς καί τίς σκέψεις γιά ἐκσυγχρονισμό τους. Ἴδου λοιπόν ἡ ἀπομάκρυνση τῶν πυρηνικῶν ὄπλων! Ὅπως δὴποτε αὐτή ἡ ἐξέλιξη θά παρουσιαστῇ ὡς μεγάλη ἐπιτυχία τῶν πασοκικῶν διαπραγματεύσεων στό παζάρι τῶν βάσεων. Θά τολμήσουμε νά μαντέψουμε ὅτι ἡ ὅλη ὑπόθεση θά διατυμπανιστῇ ὡς μέγιστη ὑποχώρηση τῶν Ἀμερικανῶν καί θρίαμβος τῶν φιλειρηνικῶν ἑλληνικῶν θέσεων. Ἴσως λοιπόν ὁ δραματισμός τοῦ συνθήματος «βάσεις νάί, πυρηνικά ὄχι» νά ἦταν ἐκεῖνος πού ἐνθουσίασε τόν κ. Ἀνδρέα Παπανδρέου. Ὅλοι μας καταλαβαίνουμε τό πόσα ἐπενδύει ὁ πρωθυπουργός τῆς χώρας μας σ' αὐτό τό περίφημο δημοψήφισμα γιά τίς βάσεις.

Γεράσιμος Μακρίδης

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤΕΛΕΧΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ (1974-1981)

του Άνδρέα Πανταζόπουλου

«Τό ΠΑΣΟΚ είναι μαζικό κίνημα — δέν είναι λέσχη όμοϊδεατών... Έγγύηση γιά τήν πορεία του ΠΑΣΟΚ θά αποτελέσει τελικά ή σύνθεσή του. Μόνο στό μέτρο πού οι εργαζόμενοι, οι μη προνομιούχοι Έλληνες πυκνώσουν τίς τάξεις του, θά υπάρξει έγγύηση πώς τό Κίνημα δέν θά παρεκκλίνει άπ' τή σοσιαλιστική του πορεία».*

Εισαγωγικά

Ή όποιαδήποτε απόπειρα γιά τή μελέτη ενός κομματικού σχηματισμού προϋποθέτει αναγκαστικά τή μελέτη του κοινωνικού σχηματισμού μέσα στον όποιο οργανώνεται και λειτουργεί. Ή άναφορά αύτή είναι κεφαλαιώδους σημασίας. Ήν θέλουμε ή άνάλυσή μας νά υπερβεί τά γνωστά όρια μιάς τυπολογικής παρουσίασης ενός κομματικού σχηματισμού, ή γνώση αύτής τής διαπλοκής, ή συγχώνευση του πολιτικού μέ τό κοινωνικό στοιχείο, θά πρέπει νά τήν άκολουθεί.

Γιά τό ΠΑΣΟΚ, ή σημείωση αύτή προσλαμβάνει βαρύνουσα σημασία λόγω του «ιδιόρρυθμου» τύπου τής πολιτικής και ιδεολογικής του συγκρότησης.

*Όμιλία του Α. Παπανδρέου στην έκδήλωση γιά τήν πρώτη επέτειο του ΠΑΣΟΚ, 6.9.75.

Πάντως αύτή ή πρωτογενής κατά βάση έρευνα άδυνατεί έκ των πραγμάτων' νά συναρθρώσει αυτούς τούς δύο αυτούς «μεθοδολογικούς» τύπους άνίχνευσης του κομματικού σχηματισμού ΠΑΣΟΚ. Σέ κάθε περίπτωση ή προειδοποίηση πρός τόν άναγνώστη όχι μόνο δέν χάνει τή σημασία της, αλλά λόγω ακριβώς τής αναγκαστικής *αφαίρεσης* πού επιχειρείται άποκτά ξεχωριστή βαρύτητα.

Τό άντικείμενο και τό πλαίσιο τής άνάλυσης

Ήντικείμενο τής άνάλυσης είναι ή πορεία οργανωτικής συγκρότησης του ΠΑΣΟΚ. Πιο συγκεκριμένα: Γιά τή χρονική περίοδο 1974 μέχρι τό 1977, άπ' τήν αυτοοργάνωση μέχρι τήν Πανελλήνια Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ, παρατίθενται στοιχεία πού άφορούν τή διαδικασία και τούς ρυθμούς τής

κομματικής οικοδόμησης. Λέγοντας «στοιχεία» έννοούμε κυρίως τήν *οργανωτική-άριθμητική* παρουσίαση τής άνάπτυξης του ΠΑΣΟΚ στην περίοδο αύτή, καθώς επίσης και τό σχολιασμό τους μέσα άπό έπίσημα ντοκουμέντα του κόμματος (κείμενα — άρθρα — εγκύκλιοι — ανακοινώσεις κ.λπ.).

Τέλος, και πάντα γιά τή χρονική περίοδο 1974-1977, επιχειρούμε, μέσα άπ' αύτήν τήν όσο τό δυνατόν αναλυτική παρουσίαση, νά κρίνουμε τούς τύπους *σχέσεων* πού συνάπτει ό νέος ιδεολογικοπολιτικός σχηματισμός με τις λαϊκές μάζες έν γενέει και ειδικότερα μέ τήν εργατική τάξη.

Σέ μιά δεύτερη φάση, πού καλύπτει τήν χρονική περίοδο άπ' τό 1977 μέχρι τό 1980, δηλαδή τήν περίοδο μετά τήν Πανελλήνια Συνδιάσκεψη και τη 2η Σύνοδο τής Κεντρικής Έπιτροπής του ΠΑΣΟΚ (1978) μέχρι τό τέλος τής εκλογής των νέων ένδιάμεσων όργανων του κόμματος —των Νομαρχια-

κων Έπιτροπών— τό φθινόπωρο τοῦ 1980, κεντρικός ἀξονας εἶναι ἡ παρουσία τῆς *κοινωνικῆς σύνθεσης* τῶν μελῶν τῆς σέ ὅλη σχεδόν τῆ χώρα.

Μέσα ἀπό αὐτή τήν παρουσίαση ἀναδεικνύεται ἡ συγκεκριμένη μορφή τῆς σχέσης τοῦ ΠΑΣΟΚ μέ τό μπλόκ τῶν «μή προνομιούχων» καί ὁ πολιτικός τους ρόλος στήν πορεία ὀργανωτικῆς συγκρότησης τοῦ κόμματος.

Συμπερασματικά προβαίνουμε σέ μερικές πρῶτες ἐκτιμήσεις σέ πολιτικό καί ἰδεολογικό ἐπίπεδο, μέ βάση τά δεδομένα πού ἐκτίθενται. Οἱ ἐκτιμήσεις νοηματοδοτοῦνται ἀπ' τήν πολιτική στρατηγική τοῦ ΠΑΣΟΚ, τήν Ἐθνική Λαϊκή Ἐνότητα — Δημοκρατική Πολιτική Δράση,² ὅπως ἐκτίθεται στήν Ἀπόφαση τῆς 2ης Συνόδου τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ (Φλεβάρη 1978).

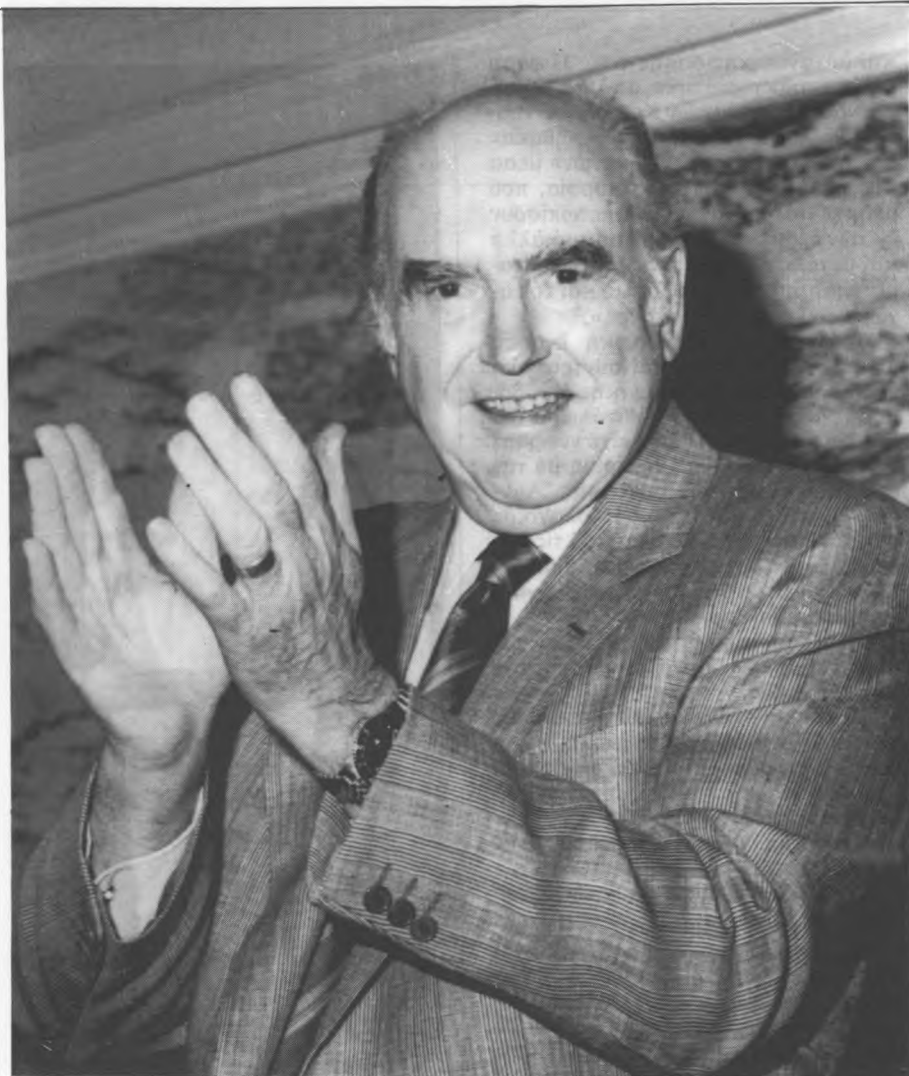
Καί μιά τελευταία προσθήκη: Ὅπως ἔγινε φανερό ἀπ' τά παραπάνω, ἡ ἀπόπειρα γιά τήν προσέγγιση ὀρισμένων πλευρῶν τῆς ὀργανωτικῆς συγκρότησης τοῦ ΠΑΣΟΚ χωρίζεται σέ δύο χρονικές περιόδους: ἀπ' τό 1974 ὡς τό 1977 καί ἀπ' τό 1977 ὡς τό 1980.

Ἡ τομή αὐτή δέν εἶναι αὐθαίρετη. Στήν πρώτη περίοδο ὁ κομματικός σχηματισμός βρίσκεται σέ διαδικασία ἐπώασης ἀπ' τή μιά πλευρά καί ἀποκρυστάλλωσης ἀπ' τήν ἄλλη βασικών συντεταγμένων τῆς πολιτικῆς του φυσιογνωμίας.

Οἱ ὀργανωτικοπολιτικές κρίσεις πού τό συγκλονίζουν τήν περίοδο αὐτή — Δημοκρατική Ἀμυνα, παλιά μέλη καί στελέχη τοῦ ΠΑΚ, τροτσκιστές, ἡ κρίση στήν ΠΑΣΠ κ.λπ. — συνυφασμένες μέ τόν «ἰδεολογικό κονιορτό» πού ἐπικάθεται στό ἐσωτερικό τοῦ κόμματος, ἀποτελοῦν τίς ζωντανές ἀντιφάσεις εὐρύτερων μεριδίων τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, πού ὁ ἀσυγκράτητος ἐν πολλοῖς καί νεοπαγῆς κομματικός κορμός ἀδυνατεῖ νά ἀναχατίσει.³

Ἡ Πανελλήνια Συνδιάσκεψη τοῦ 1977 ἔρχεται ἔτσι ὄχι νά ρυθμίσει ἀλλά νά ἐπικυρώσει ὀριστικά καί τελεσίδικα μιά ἀντιφατική καί ἀντιθετική πορεία τριῶν χρόνων.

Ἡ μετεξέλιξη τῆς ὀργάνωσης τοῦ κόμματος σέ «ὀργάνωση ἐξουσίας» βρίσκει τή θεωρητική της ὑπόσταση καί τήν πολιτική της νομιμοποίηση στήν ἀπόφαση τῆς 2ης Συνόδου τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν Ἐθνική Λαϊκή Ἐνότητα (Ε.Λ.Ε.). Στό κέντρο τοῦ προβλήματος βρίσκεται τό καθῆκον τῆς ἀνάπτυξης τῆς ὀργάνωσης, τῆς μαζικῆς ἐγγραφῆς μελῶν στίς Τοπικές καί Κλαδικές Ὄργανώσεις (Τ.Ο., Κ.Ο.): ὅλες οἱ πολιτικές πρωτοβουλίες πού παίρνονται ἐξυπηρετοῦν αὐτόν ἀκριβῆς τό στόχο. Ἡ κατάκτηση τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ τόν συχνά ἀνομολόγητο στόχο τοῦ ὀργανωτικοῦ ὀργασμοῦ τήν πε-

ρίοδο αὐτή. Ἡ ἀπόφαση τῆς 5ης Συνόδου τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς (Μάρτιος 1979),⁴ κομβικό σημεῖο στήν πορεία κομματικῆς οἰκοδόμησης, ἐπισημοποιεῖ, ἀποκρυσταλλώνει καί ἐξειδικεύει αὐτή τήν προοπτική.

1. Χρήστος Ἰωάννου: «Ἡ βιομηχανική ἐργατική τάξη στό συνδικαλιστικό κίνημα 1974-1980», καί Χρυσή Βιτσιλάκη-Μπάμπης Μεταξᾶς: «Τό βιομηχανικό ἐργοστασιακό κίνημα σήμερα: Ἀντιλήψεις καί πρακτικές τῆς ἡγεσίας», στό *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική ἀλλαγὴ καί οικονομική ἀνάπτυξη*, ἐκδ. Ἰδρυμα Μεσογειακῶν Μελετῶν, Τόμ. Α', σελ. 31-56 καί 57-74 ἀντίστοιχα.

2. α) *Ἐθνική Λαϊκή Ἐνότητα — Δημοκρατική πολιτική δράση*, συνεδρίαση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ, 25-26 Φλεβάρη 1978, Ἐπιτροπή ἐκδόσεων Β1/1978.

β) Γιά μιά συσχέτιση τῆς στρατηγικῆς τῆς Ε.Λ.Ε. μέ τό ἐκλογικό σύστημα, δές τή μελέτη τοῦ Γ. Πάσχου: «Ἐθνική Λαϊκή Ἐνότητα καί ἐκλογικό σύστημα», *Πολίτης* τεύχ. 71, Ἰανουάριος-Μάρτιος 1986.

3. Σέ κάθε περίπτωσή θά ἦταν πολιτικό λάθος μεγάλων διαστάσεων νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀπό μόνες τους αὐτές οἱ «κρίσεις» μο-

Πρώτη περίοδος: 1974-1977

«Τὴν περίοδο ἀπό τήν ἴδρυση τοῦ ΠΑΣΟΚ μέχρι τό φθινόπωρο τοῦ 1975 συνοπτικά μπορούμε νά τή χαρακτηρίσουμε σάν τή φάση γέννησης καί ἀναζήτησης ἀπό τό ΠΑΣΟΚ τῆς συγκεκριμένης πολιτικοἰδεολογικῆς μορφῆς

ροῦν νά ὀροθετήσουν καί νά νομιμοποιήσουν τόν χρονικό διαχωρισμό μέ τομή τό 1977. Οἱ ὅποιες κρίσεις-δυσλειτουργίες-ἀδυναμίες ἀγκύρωσης τοῦ νεοπαγούς *ἰδεολογικοπολιτικοῦ* σχηματισμοῦ στή ρευστή καί δύσμορφη μεταπολιτευτική ἀρένα ἔχουν τίς ρίζες τους στίς πολιτικές πρακτικές (ταξική πάλη) πού ἀναπτύχθηκαν τήν περίοδο αὐτή. Πάντως θά πρέπει νά ἐπισημανθεῖ τό γεγονός ὅτι λείπει μιά ἐπιστημονική ἔννοια (ἢ) καί θεωρία γιά τό φαινόμενο τῆς *κρίσης τοῦ κόμματος ἐν γένει*, ἐνῶ ἀντιθέτως ἀφθονοῦν οἱ θεωρίες γιά τήν «κρίση τῶν κομμάτων» ἐν γένει... Ὅπως ἐπίσης ἀγνοοῦμε καί ὀποιαδήποτε ἀπόπειρα συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῶν κρίσεων στό ΠΑΣΟΚ...

4. Ἀπόφαση τῆς 5ης Συνόδου τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ, *Γιά μιά μαζική καί πρωτοπόρα ὀργάνωση*, Γραφεῖο ἐκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ, Β5/1980.

καί οργανωτικής δομής του. Η φάση αυτή χαρακτηρίστηκε από τό διορισμό δύο Προσωρινών Κεντρικών Έπιτροπών, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν σαν «είδος κεντρικών οργάνων» μέσα στη γενική οργανωτική άμορφία, που υπήρχε τότε, για να αντιμετωπίσουν εκ των ενόντων, με ένθουσιασμό αλλά και μεγάλη άπειρία την εκλογική ανάμετρηση για τό Κοινοβούλιο και τόν άγώνα του Δημοψηφίσματος». ⁵

Πράγματι, ή ουσιαστική έναρξη μιάς συγκροτημένης και συντεταγμένης προσπάθειας κομματικής οικοδόμησης αρχίζει μόλις τό φθινόπωρο του '75. Νωρίτερα τό ΠΑΣΟΚ είχε γνωρίσει τήν πρώτη του πολιτική κρίση με τήν αποχώρηση τής Δημοκρατικής Άμυνας. Στην περίοδο αυτή ό ιδεολογικός σχηματισμός ΠΑΣΟΚ αναζητεί τίς βάσεις για τήν οργανωτική του σπονδύλωση και τίς άρχές για τήν ιδεολογική νομομοποίησή του. ⁶

— Προσδιορίζονται οι Τ.Ο. ως «πρωτοβάθμιες οργανώσεις βάση» του κόμματος.

— Δημιουργούνται οι μετωπικές συνδικαλιστικές παρατάξεις.

— «Καθιερώνεται ό μαρξισμός σαν μέθοδος ανάλυσης των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών τής χώρας... μετά από εισήγηση του προέδρου στην Κ.Ε....». ⁶

— Άναδεικνύονται τά πρώτα στελέχη του κόμματος.

Άμέσως μετά τό φθινόπωρο του 1975 διορίζονται οι Προσωρινές Νομαρχιακές Έπιτροπές (Π.Ν.Ε.) που καλούνται να συντονίσουν και να καθοδηγήσουν τίς Τ.Ο. ⁷ Τό κόμμα αποκτά «μιά οργανωτική ραχοκοκαλιά, άπλωμένη σ' όλους τούς νομούς...». Οι στόχοι που τίθενται τήν περίοδο αυτή άφορούν κυρίως τή μαζικοποίηση του κόμματος. "Όμως τό ίδιο τό ΠΑΣΟΚ, δύο χρόνια σχεδόν μετά τή γέννησή του, άγνοεί μερικούς παράγον-

τες που σχετίζονται με αυτό τόν στόχο. ⁸ Δηλαδή:

— Άγνοεί τόν αριθμό των μελών του, τήν κοινωνική τους προέλευση και φυσικά τό ποσοστό που αντιπροσωπεύουν τά μέλη του σε σχέση με τό ποσοστό που έλαβε κατά τήν εκλογική ανάμετρηση του Νοεμβρίου 1974.

— Δέν διαθέτει μιά «θεωρία οργάνωσης» που θά του επέτρεπε τόν καθορισμό και τήν ιεράρχηση, καθώς και τίς μορφές ύλοποίησης των οργανωτικών του στόχων.

«Τό κίνημα στίς εκλογές του Νοέμβρη 1974 συγκέντρωσε... ποσοστό 13,58%... Ό άκριβής αριθμός των ταμειακά τακτοποιημένων μελών δέν είναι σήμερα γνωστός. Η μη ικανοποιητική λειτουργία πολλών Π.Ν.Ε. δέν επέτρεψε τή συγκέντρωση στοιχείων για όλόκληρο τόν ελληνικό χώρο. Δέν είναι για τούτο γνωστό ποιά άκριβώς ποσοστά των εκλογών αντιπροσωπεύουν τά έγγεγραμμένα μέλη. Ό καθορισμός αριθμητικών στόχων για τή μαζικοποίηση προϋποθέτει γνώση του αριθμού των έγγεγραμμένων μελών, τής επαγγελματικής τους ένασχόλησης και των κοινωνικών στρωμάτων του νομού.

Μέ βάση τά δεδομένα αυτά και τόν αριθμό των ψηφοφόρων θά έπρεπε να καθοριστεί τό ποσοστό αύξησης των μελών και ή σύνθεση των τοπικών και κλαδικών οργανώσεων από άποψη κοινωνιολογικής προέλευσης. Η έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων δέν μās επιτρέπει όμως να προχωρήσουμε με τόν θετικό τούτο τρόπο...». ⁸

Γιά να κατανοήσουμε ακόμα πιο σωστά τή συγκεκριμένη «μαζική αντίληψη» οργανωτικής ανάπτυξης που τό ΠΑΣΟΚ προβάλλει τήν περίοδο αυτήν άξιζει να αναφέρουμε και ένα άλλο μικρό άποσπασμα που τήν ξεδι-κεύει:

«Άναφέρουμε ένα παράδειγμα για να κατανοηθούν καλύτερα τά παραπάνω. Τό ΠΑΣΟΚ στη Βοιωτία έχει συγκεντρώσει 11.554 ψήφους. Άν όριστεί ότι τό Κίνημα στη Βοιωτία πρέπει να έχει τουλάχιστον αριθμό μελών που να ανταποκρίνεται σε ποσοστό 5% των ψήφων, ή Νομαρχιακή Όργάνωση θά πρέπει να έχει 577 έγγεγραμμένα μέλη (5%)». ⁹

Μερικές πρώτες διαπιστώσεις νομίζουμε ότι είναι αναγκαίες. Ό στόχος τής μαζικοποίησης του κόμματος, διαμεσολαβούμενος από πρακτικιστικές μορφές ύλοποίησής του όχι μόνο παράγει άντικειμενικά έναν άτζαμίδικο και άναρχο πολυσυλλεκτισμό αλλά και ένσωματώνει στην κομματική οργάνωση άμετάλλακτα στοιχεία κοινωνισμού και έτερόκλητων ιδεολογικών πρακτικών.

Ό καθορισμός αριθμητικών στόχων με παντελή άπουσία κριτηρίων για τήν κατάκτησή τους παραπέμπει σ' ένα διαρκές κυνηγητό των ποσοστών. Βέβαια ή θεωρητική νομομοποίηση δέν άργει:

«...Ίσως παρατηρηθεί επίσης ότι δέν ενδιαφέρει μόνο ή αύξηση των μελών αλλά και ή σωστή λειτουργία των Τ.Ο. και ή ένταξη των νέων μελών σε συγκεκριμένα προγράμματα δουλειάς. Η Ε.Γ. πιστεύει ότι υπάρχει σήμερα άρκετό ύλικό για να γίνει σε κάθε Τ.Ο. ή ιδεολογικοπολιτική συζήτηση που θά μορφώσει πολιτικά τά μέλη. Τό ΚΕΜΕΔΙΑ έχει κυκλοφορήσει 25 προσούρες. Είναι ύποχρέωση των Π.Ν.Ε. και των Τ.Ο. να τίς προμηθευτούν και να δουλέψουν πάνω σ' αυτές». ¹⁰

Η ιδεολογική νομομοποίηση του χωρίς άρχές οργανωτικού άκτιβισμού δέν μπορεί παρά να παραπέμπει στην «πολιτική μόρφωση» των μελών: τό

5. Άποσπασμα από τόν Άπολογισμό Δουλειάς τής Έκτελεστικής Γραμματείας του ΠΑΣΟΚ για τή χρονική περίοδο μέχρι τήν Πανελλήνια Συνδιάσκεψη (1977), Μηνιαίο Ένημερωτικό Δελτίο (Μ.Ε.Δ.) 7-8, σελ. 11, έκτακτη έκδοση 1977, έκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ/ΠΑΣΟΚ. Θά πρέπει να αναφέρουμε ότι ό κύριος δγκος των στοιχείων που παρατίθενται γι' αυτή τή χρονική περίοδο 1974-77 έχει άντληθεί άπ' αυτό τό τεύχος.

6. Στο ίδιο, σελ. 12.

7. Άπ' τό φθινόπωρο του 1975 ως τήν Πανελλήνια Συνδιάσκεψη του 1977 τό ΠΑΣΟΚ αντιμετωπίζει μιά σειρά από πολιτικές και οργανωτικές κρίσεις, που πάντα σχεδόν καταλήγουν σε διασπάσεις είτε στην «κορυφή» είτε στη «βάση»: τροτσκιστές (Ξεκίνημα) - διάσπαση στην ΠΑΣΠ - μερικές ρήξεις σε ήγετικό επίπεδο (αποχώρηση Γ. Τσεκούρα) κ.λπ.

8. Έσωτερική κομματική έγκύκλιος: Εισήγηση για τή μελλοντική οργανωτική πορεία του Κινήματος, Άθήνα 7.12.7. Οι ύπογραμμίσεις δικές μου.

9. Στο ίδιο.

10. Στο ίδιο, οι ύπογραμμίσεις δικές μου.

πρόβλημα έχει αναιρεθεί πριν καλά καλά τεθεί. Άς προσέξουμε ιδιαίτερα σέ τούτο τό σημείο: *ό πολιτικός άγώνας, ως βασική συνιστώσα του προβλήματος άπουσιάζει.* Τά πάντα επαφίνονται στην ιδεολογική δουλειά («πολιτική μόρφωση») που από μόνη της δέν μπορεί παρά νά σημαίνει διάπλαση και διαμόρφωση σοσιαλιστικής συνείδησης. Έτσι ή «πολιτική μόρφωση» δέν μπορεί παρά νά παραπέμπει στην έν λευκώ χειραγώγηση της συνείδησης.

Έν λευκώ: Γιατί ή ταξική πάλη, άπό τούς κύριους «παράγοντες διαμόρφωσης» της συνείδησης τών μελών και τών στελεχών του κόμματος, υποκαθίσταται άπό την «ιδεολογικοπολιτική συζήτηση που θά μορφώσει πολιτικά τά μέλη».

Χειραγώγηση: Γιατί ή ιδεολογικοπολιτική συζήτηση διεξάγεται έν κενώ και άπό τά πάνω: «... Έ.Γ. πιστεύει ότι ύπάρχει σήμερα άρκετό ύλικό... Τό ΚΕΜΕΔΙΑ έχει κυκλοφορήσει 25 μπροσουρές...».

Ουσιαστικά πρόκειται για *έξωτερική παρέμβαση* στή συνείδηση τών μελών. Έ «συνείδηση», άρα και ή «ιδεολογία», δέν μπορεί παρά νά μπολιάσουν τή συνείδηση τών μελών άπ' έξω: Οί άπ' έξω, στην περίπτωση μας, δέν μπορεί παρά νά είναι ή νεόκοπη πασοκική ήγεςία μέ τις άκαταστάλακτες άκόμα θεωρητικές και πολιτικές άναζητήσεις.¹¹

Στήν πορεία λοιπόν πολιτικής, ιδεολογικής και οργανωτικής συγκρότησης του κόμματος μέχρι τήν Πανελλήνια Συνδιάσκεψη (1977), ή επίτευξη τών αριθμητικών στόχων παρουσιάζεται ως εξής:

Τοπικές Όργανώσεις (Τ.Ο.) 460 (459)*
Όργανωτικοί Πυρήνες (Ο.Π.) 500 (482)*

Έθνικοτοπικοί Σύλλογοι 30
Τοπ. Όργ. έξωτερικού¹² 120
Σύνολο οργανωμένων μελών που συμμετέχουν στην εκλογή αντιπροσώπων για τήν Πανελλήνια Συνδιάσκεψη 27.000
68 Νομαρχιακές Συνελεύσεις
—934 Σύνεδροι

11. Για τό ζήτημα της «διαμόρφωσης της συνείδησης» τών μελών του κόμματος βλέπε άνάμεσα στά άλλα και: Λουί Άλτουσερ: *Τί πρέπει νά αλλάξει στό Κομμουνιστικό Κόμμα*, εκδόσεις ΑΓΩΝΑΣ, 1979. Έπίσης για τή σχέση οργάνωσης-αυθόρμητου βλέπε τή σύντομη αλλά περιεκτική παρουσίαση του Gerard Bensussan: *Spontané/Spontanéité/Spontanéisme*, στο *Dictionnaire Critique du Marxisme*, σελ. 833, PUF, 1982.

12. Στο έξωτερικό τό ΠΑΣΟΚ διαθέτει οργανώσεις στις εξής χώρες: Δυτική Γερμανία, Σουηδία, Ίταλία, Γαλλία, Άγγλία, Βέλγιο, Έλβετία, Αυστρία, Αυστραλία, ΗΠΑ, Καναδά και ...Ίράκ!

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, δέν ύπάρχουν άναλυτικά στοιχεία που νά δείχνουν τόν αριθμό τών μελών κάθε Τ.Ο. ή Ο.Π., τή γεωγραφική τους άνάπτυξη, τήν κοινωνική τους σύνθεση κ.λπ. Έτσι άναγκαστικά θά κινηθούμε σέ μία γενική παρουσίαση τών τομέων δράσης τών κομματικών οργάνωσεων στους αντίστοιχους κοινωνικούς χώρους.

Στόν εργατικό χώρο¹³ ή συγκροτημένη παρέμβαση της οργάνωσης είναι σχεδόν άνύπαρκτη, τουλάχιστον ως τό φθινόπωρο του 1975. Έ δημιουργία συνδικαλιστικής παράταξης, της ΠΑΣΚΕ, αυτή τή χρονική περίοδο, ένα χρόνο μετά τήν ίδρυση του κόμματος, τά γενικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζει ως νέα μετωπική παράταξη άλλά και οι έσωκομματικές κρίσεις

*Στήν πρώτη στήλη τά νούμερα προέρχονται άπ' τόν *Άπολογισμό Δουλειάς* της Έκτελεστικής Γραμματείας, ένώ τά νούμερα της δεύτερης στήλης άπ' τόν *Άπολογισμό Δουλειάς* της Έπιτροπής Όργανωτικών.

που άντανακλώνται στό έσωτερικό της στερούν άπ' τό ΠΑΣΟΚ τή δυνατότητα μιάς ουσιαστικής παρέμβασης στις «άγριες» άπεργίες που ξεσπούν τά πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια.

«Έ οργανωτική δομή του κινήματος προέβλεπε και τή λειτουργία Συνδικαλιστικού που σέ πρώτη φάση λειτουργήσε μέ αυτοτέλεια, άλλά ένταγμένο σάν γραφείο, μέσα σέ κοινή έπιτροπή μέ τό κλαδικό γραφείο. Έ κάθε φορά στελέχωση του γινόταν μέ εϋθύνη της Έ.Γ. Σέ όλες τις περιπτώσεις ή στελέχωση του βασίστηκε στην έθελοντική προσφορά συντρόφων που δροϋσαν σέ μαζικούς χώρους, άλλά που σέ καμιά περίπτωση δέν άνήκαν στους επώνυμους συνδικαλιστές, μέ τήν έννοια του φτασμένου, του έμπειρου, του καταξιωμένου. Έτσι κυριάρχησε ό αυθόρμητισμός και ή θέληση για προσφορά, στοιχεία που όπωσδήποτε είχαν πλεονεκτήματα, άλλά και μειονεκτήματα.

Έ επιλογή που έγινε, νά στηριχτεί ή συνδικαλιστική πολιτική του ΠΑΣΟΚ σέ συντρόφους χωρίς αξιόλογο συνδικαλιστικό παρελθόν, νομίζουμε ότι άρχίζει νά άποδίδει. Έτσι σήμερα έχει δημιουργηθεί ένα στελεχικό δυναμικό που προοπτικά θά μπορέσει περισσότερο υπεύθυνα νά διαχειριστεί τό Συνδικαλιστικό του Κινήματος και νά καθοδηγήσει πληρέστερα τό μαζικό χώρο».¹³

Έ «όμολογία» είναι προφανής. Τήν περίοδο 1974-77 τό ΠΑΣΟΚ διαθέτει περιορισμένες δυνατότητες πρόσβασης στόν εργατικό χώρο. Άν παράλληλα άναλογιστούμε ότι τήν ίδια χρονική περίοδο ή μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή σφραγίζεται από συνεχείς εργατικούς άγώνες μέ έπίκεντρο τό εργοστάσιο κυρίως, τότε μπορούμε νά ισχυρισθούμε ότι *ή σχέση του ΠΑΣΟΚ μέ τόν εργατικό ριζοσπαστισμό στην καλύτερη περίπτωση δέν άγγιξε βασικές πλευρές της ιδεολογικής και οργανωτικής του συγκρότησης*.¹⁴ Δίχως νά θέλουμε νά ισχυριστούμε τό αντίθετο — ποιά θά ήταν τά ειδικά πολιτικά άποτελέσματα άν ό κομματικός σχηματισμός έγκαθιστούσε μιά αντιπροσωπευτική σχέση ή και σχέσεις οργανικής συμπλοκής μέ τήν εργατική τάξη;— είναι σημαντικό νά τονιστεί ότι:

α) Έ άπουσία αυτής της σχέσης, στην όποια έκδοχή της, μπορεί νά ά-

13. *Άπολογισμός Δουλειάς Έπιτροπής Συνδικαλιστικού*, δ.π., σελ. 32-34, Άπρίλης 1975 — Μάης 1977.

14. *Ό.π. Χ. Ίωάννου και Χ. Βιτσιλάκη — Μ. Μεταξάς, Κοινωνικές τάξεις...*

ποτελέσει μία επιπλέον¹⁵ θεωρητική-ιδεολογική σταθερά για να συγκροτηθεί ή στρατηγική της «ισότιμης συμμαχίας» των μη προνομιούχων και στο έσωτερικό του κόμματος.¹⁶

β) Η άπουσία αυτής της σχέσης, σε συνδυασμό με τις αντανακλάσεις της ταξικής πάλης στο κόμμα, δημιουργεί τις προϋποθέσεις εκείνες που πάνω τους μπορεί να στηριχθεί ή ηγεμονία της μικροαστικής ιδεολογίας: «Η «ισότιμη συμμαχία» μπορεί να αποδειχθεί έτσι ετεροβαρής κατάθεση ειδικών ταξικών συμφερόντων με αντίστοιχες πολιτικές λειτουργίες και αποτελέσματα.

Οι διαπιστώσεις αυτές δεν αποτελούν μόνο μερικές αντικειμενικές εκτιμήσεις που εδράζονται στην άγνοια των εμπειρικών δεδομένων. Δεν είναι μόνο οι εντάσεις και οι συγκεκριμένες μορφές της ταξικής πάλης, την περίοδο αυτή, που επιδρούν αποκλειστικά και μονοσήμαντα σε επιμέρους πολιτικές συγκροτήσεις. Η στρατηγική συμμαχιών του κόμματος έχει ήδη κατατεθεί απ' τή στιγμή της γέννησής του και θά χρειαστεί μία πορεία μέσα στο χρόνο και στην πολιτική για να αποκρυσταλλωθεί και να επισημοποιηθεί (Ε.Λ.Ε.).

Η επιλογή του πολιτικού φορέα στο ζήτημα των κοινωνικών συμμαχιών είναι ξεκάθαρη: η «ισότιμη» εκπροσώπηση των κοινωνικών συμφερόντων αποτελεί τή sine qua non προϋπόθεση για τήν πολιτική και κοινωνική του εδραίωση. Μέ δεδομένη λοιπόν τή λειψή και περιφερειακή έπαφή του με τή βιομηχανική εργατική τάξη τήν περίοδο αυτή, ως δούμε πώς αντιμετωπίζεται τó πρόβλημα των κοινωνικών συμμαχιών και στόν τρόπο με τόν όποιο αποκρυσταλλώνονται στο έσωτερικό του κομματικού σχηματισμού:

«... Έρχομαστε στους αγρότες. Έκει ήταν και είναι ακόμα πιο δύσκολο να εξηγηθούν οι σοσιαλιστικές θέσεις για κοινωνικοποίηση και αυτοδιαχείριση. Είναι πολύ δύσκολο να μιλήσουμε στόν αγρότη. Όμως κι εκεί σπάσαμε τó φράγμα με τις εκλογές και όπου εξηγήθηκε σωστά τó πρόγραμμά μας είχε απήχηση που φάνηκε στα εκλογικά αποτελέσματα. Τώρα υπάρχουν κι εδώ οι βιαστικοί που λένε ότι δεν μπορούμε να άπλωθούμε πολύ οργανωτικά στις επαρχίες. Μά φαίνεται ότι ξεχνάμε αυτό που εμείς οι ίδιοι καταγγέλ-

ουμε με απλά λόγια. Τήν τρομοκρατία παντός είδους, στην όποια έζησαν οι αγρότες τόσα χρόνια κι ακόμα σήμερα... Τά οργανωτικά αποκρυσταλλώματα δεν είναι ακόμα θεαματικά. Ούτε και μπορούσαν να είναι. Όσοι βιάζονται τόσο πολύ, φαίνεται ότι λάθος είδανε τήν κατάσταση τής χώρας μας.

Αντίθετα, στα στρώματα των επιστημόνων, των τεχνικών, ή απήχηση ήταν άμεση και μεγάλη. Είχε επίσης οργανωτικά αποκρυσταλλώματα. Όχι τεράστια βέβαια, για να μην ξεχνάμε τή σύγχυση που επικρατεί σ' αυτές τις κατηγορίες λόγω τής κοινωνικής τους σύνθεσης. Όμως τó ΠΑΣΟΚ ρίζωσε στα στρώματα αυτά. Και τó θέλαμε και θά τó επιδιώξουμε ακόμα περισσότερο να ριζώσει, γιατί θεωρούμε τούς επιστήμονες και τούς τεχνικούς σάν απαραίτητους για τήν οικοδόμηση τού σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Έστω κι αν μερικοί τούς βλέπουν σάν μικροαστικά στρώματα και τούς φοβούνται για τó μεγάλο βάρος τους μέσα στο κίνημά μας... Τώρα όσο άφορά τά στρώματα των επαγγελματιών, των βιοτεχνών, μικρών εμπόρων κ.λπ., νομίζουμε ότι ιστορικά τά συμφέροντά τους εκφράζονται από τó σοσιαλιστικό πρόγραμμα τού ΠΑΣΟΚ. Τώρα, αν δεν έχουμε προλάβει να έχουμε γερά οργανωτικά αποκρυσταλλώματα σ' αυτούς τούς τομείς, είναι μία αδυναμία μας...»¹⁷

α) Μέ τόν αγροτικό χώρο τó ΠΑΣΟΚ τήν πρώτη αυτή περίοδο¹⁸ συνάπτει μία άσθενική κατά βάση οργανωτική σχέση. Τó παραπάνω άπόσπασμα είναι δηλωτικό αυτής τής διαπίστωσης, έστω κι αν συγγεί μια αντικειμενική κατάσταση (συμπεριφορά και πολιτική λειτουργία των αγροτικών στρωμάτων εξαιτίας τής «τρομοκρατίας») με τις πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές που αυτή παράγει σε σχέση με τόν υπό συγκρότηση κομματικό σχηματισμό.

β) Τήν ίδια αδυναμία «αγκύρωσης» παρουσιάζει τó ΠΑΣΟΚ και ως προς τά παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Σε αυτή τήν περίπτωση ή επίκληση μιās αντικειμενικής και ιστορικής (;) εκπροσώπησης εκ μέρους του αυτών των συμφερόντων προσπαθεί να διασκεδάσει και να υπερβεί τó γεγονός αυτό καθ' έαυτό.

γ) Έκει όμως που ή επιρροή και ή οργανωτική σύνδεση τού ΠΑΣΟΚ από τήν πρώτη στιγμή άποκτά ιδιαίτερο πολιτικό βάρος είναι τά νέα μικροαστικά στρώματα. Τó παραπάνω άπόσπασμα δείχνει ότι: πρώτον, τó ΠΑΣΟΚ συνδέεται με προνομακό τρόπο οργανώνεται με προνομακό τρόπο οργανωτικά μαζί τους και δεύτερον, εξαγοποιείται κατά τó δυνατόν τόσο ή επίσημη κομματική πρόθεση γι' αυτά όσο και τó ειδικό τους πολιτικό βάρος στην κομματική οικοδόμηση άφ' ενός,

και στην οικοδόμηση τού σοσιαλισμού άφ' έτέρου.

Πράγματι αυτές οι άπόψεις, που συνιστούν τήν πολιτική στρατηγική τού ΠΑΣΟΚ, έχουν και τά αντίστοιχα πολιτικά τους αποτελέσματα στή μορφή και στις πρακτικές που τó συγκροτούν.¹⁹ Έτσι τó ΠΑΣΟΚ αυτή τήν περίοδο διαθέτει τις ακόλουθες κλαδικές οργανώσεις (Κ.Ο.) στους αντίστοιχους μαζικούς χώρους:

7 Κ.Ο. Νομικών
Τομέας των Ύγειονομικών
1 Κ.Ο. Νοσοκομειακών Γιατρών
1 Κ.Ο. Έλευθερων Έπαγγελματιών Γιατρών
1 Κ.Ο. Φαρμακοποιών
1 Κ.Ο. Όδοντιάτρων

Τομέας των Τεχνικών
1 Κ.Ο. Πολ. Μηχανικών
1 Κ.Ο. Αρχιτεκτόνων
1 Κ.Ο. Χημικών και Χημ. Μηχανικών
1 Κ.Ο. Μηχανολόγων-Ηλεκτρολόγων
1 Κ.Ο. Αγρονόμων-Τοπογράφων
1 Κ.Ο. Γεωπόνων-Δασολόγων
1 Κ.Ο. Μεταλλειολόγων
1 Κ.Ο. Ύπομηχανικών

Τομέας οικονομικών πολιτικών επιστημών
1 Κ.Ο. Αποφοίτων Παντείου
1 Κ.Ο. Άνωτάτης Βιομηχανικής
1 Κ.Ο. ΑΣΟΕΕ

Τομέας Έκπαιδευτικών
1 Κ.Ο. Ίδιωτικών Έκπαιδευτικών Λειτουργών
1 Κ.Ο. Δημόσιων Έκπαιδευτικών Λειτουργών
1 Κ.Ο. Φροντιστών

Τομέας Έρευνας και Έφαρμογών
1 Κ.Ο. ή Ο.Π. στο Ε.Δ.Π. τής Φυσικομαθηματικής Άθήνας
1 Κ.Ο. ή Ο.Π. στο Ε.Δ.Π. Πάτρας
1 Κ.Ο. ή Ο.Π. στο Ε.Δ.Π. Ίωαννίνων

Τομέας Καλλιτεχνών
1 Κ.Ο. Ήθοποιών
1 Κ.Ο. Εικαστικών Τεχνών
1 Κ.Ο. Μουσικών
1 Κ.Ο. Λογοτεχνών

Θά ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι οι συγκεκριμένες Κ.Ο. τού κόμματος δεν έπηρεάζουν και δεν διαμορφώνουν τήν πολιτική του τακτική και στρατηγική.

Οί μαζικές παρεμβάσεις τους στους αντίστοιχους κοινωνικούς χώρους και

15. Έπιπλέον: γιατί ή βασική και κυρίαρχη θεωρητική άναφορά, στρατηγικού χαρακτήρα, πάνω στην όποια συγκροτήθηκε ή ιδεολογικός σχηματισμός ΠΑΣΟΚ είναι ή αντίθεση μητρόπολης/περιφέρειας και τά όσα συνάγονται απ' αυτή, ιδιαίτερα για τις κοινωνικές και πολιτικές συμμαχίες...

16. Έθνηκή Λαϊκή Ένότητα, δ.π.

17. «Τό ΠΑΣΟΚ και οι κοινωνικές τάξεις», Άγωνιστής, τ. 9, Άπρίλης 1975, οι ύπογραμμίσεις δικές μου.

18. Βλέπε και Μ.Ε.Δ., τεύχος 7-8, σελ. 35 κ.ε.

19. Ό.π., σελ. 49-51.

ή έσωκομματική δουλειά τους πανω στην έκπόνηση συγκεκριμένων απόψεων και προγραμμάτων σε επιμέρους προβλήματα είναι σημαντικές. Πιο συγκεκριμένα:

— 'Ο «Τομέας των Νομικών» (7 Κ.Ο.) «κατακτά» τή σχετική πλειοψηφία των συμβούλων στις εκλογές για τήν ανάδειξη διοικητικού συμβουλίου στον Δικηγορικό Σύλλογο 'Αθήνας.

— Στόν «Τομέα των 'Υγειονομικών» τό ΠΑΣΟΚ «κερδίζει μεγάλο αριθμό συμβούλων στους κυριότερους ιατρικούς συλλόγους, ΙΣΑ, ΕΙΝΑΠ, ΣΕΙΠΙΚΑ».

Στόν «Τομέα των Τεχνικών» τό ΠΑΣΟΚ «κατέχει σημαντικό αριθμό θέσεων συμβούλων και τήν προεδρία σε τρεις μεγάλους συλλόγους όπως ή ΠΟΣΤ (Γεωπ.), ό Σύλλογος Μεταλλειολόγων, ό Σύλλογος Πολ. Μηχανικών».

Παράλληλα τά μέλη των Κ.Ο. επεξεργάζονται διάφορα θέματα τής αρμοδιότητάς τους. 'Ο λόγος σύστασης σε ομάδες των μελών των Κ.Ο. αφορά «τόν τρόπο μέ τόν όποιο θά πρέπει νά αντιμετωπιστούν βασικά προβλήματα του λαού μας όταν τό ΠΑΣΟΚ θά περάσει στην έξουσία». Είναι ιδιαίτερα σημαντικό νά αναφερθούν αυτές οι ομάδες για νά αναδειχθεί ή πολιτική ευρύτητα ένασχόλησης των συγκεκριμένων Κ.Ο. και συνεπώς ή ιδεολογική ήγemonία τους στό έσωτερικό του κόμματος. Οι ομάδες αυτές ασχολούνται με 'Υγεία, Παιδεία, 'Εκβιομηχάνιση, 'Ορυκτό Πλούτο, Λαϊκή Κατοικία, Προστασία Περιβάλλοντος, 'Αγροτικό Πρόβλημα, 'Αλιεία, Ναυτιλία, Χωροταξικό, Συγκοινωνιακό, Τουριστικό, Κτηνοτροφία και ...ΝΑΤΟ.

Μερικά πρώτα συμπεράσματα

*'Ας προσπαθήσουμε τώρα νά συνοψίσουμε όσα εκτέθηκαν για τήν πρώτη περίοδο (1974-77), όργάνωσης και λειτουργίας του κόμματος.

Καταρχήν τό ΠΑΣΟΚ τήν περίοδο αυτή δέν διαθέτει και συγχρόνως άδυνατεί νά επεξεργαστεί μιά «θεωρία όργάνωσης» για τήν κομματική του συγκρότηση. 'Η όργανωτική του ανάπτυξη διαμεσολαβείται από μιά χωρίς αρχές «μαζική αντίληψη» πού επιφανειακά φέρει μόνο πολιτικά χαρακτηριστικά (3η Σεπτέμβρη). 'Η όργανωτική σπονδύλωση του φορέα άποτελεί άπομίμηση τής αντίστοιχης έσωκομματικής «ανάπτυξης» των κομμάτων τής 'Αριστεράς χωρίς τήν πλειονότητα των κανόνων τής πού νομοποιούν αυτή τήν ανάπτυξη και τήν καθιστούν λειτουργική μέ τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο. Οι όργανωτικοί στόχοι πού τίθενται φαίνεται νά ύπηρετούν τήν προοπτική συγκρότησης ενός δυ-

ναμικού και φερέγγυου αντιπολιτευτικού πόλου, ίκανού στην συνέχεια νά συνασπίσει γύρω του και στό έσωτερικό του φορείς έτερόκλητων ιδεολογικών και πολιτικών πρακτικών, πού ένοποιούνται συγκυριακά στην βάση ιδιαίτερων ταξικών συμφερόντων και προσδοκιών.

'Ετσι οι όργανωτικοί στόχοι δέν άποτελούν τίποτα άλλο παρά αριθμούς και ποσοστά, όντας άπογυμνωμένοι από ιδιαίτερες ταξικές αναφορές και λειτουργίες όσον άφορά τήν προοπτική συγκρότησης ενός σοσιαλιστικού ανατρεπτικού κόμματος. 'Η έπιλογή ανάμεσα στό «δίλημμα» κόμμα μαζών ή κόμμα στελεχών έχει ήδη γίνει υπέρ του πρώτου πόλου. 'Αντίθετα τό ΠΑΣΟΚ δέν αντιμετωπίζει τήν προοπτική νά συγκροτηθεί σε «κόμμα μέ μαζική γραμμή», ανατρέποντας έτσι και τους δύο πόλους του «δίληματος».

'Αν όμως ή άπουσία θεωρίας για τήν κομματική οικοδόμηση άποτελεί τήν αναγκαία συνθήκη για τόν πολιτικό ρεφορμισμό του κομματικού σχηματισμού, μιά άλλη άπουσία συνιστά τήν ικανότητα αυτού του σχηματισμού νά τόν εδραιώνει: ή μή ουσιαστική σχέση του μέ τήν εργατική τάξη. Και παράλληλα ή προνομιακή και ποικιλότροπη σύνδεσή του μέ άνερχόμενες μερίδες τής μικροαστικής τάξης. 'Απ' τή μιά πλευρά, όπως δείξαμε παραπάνω (και όπως θά φανεί και στην συνέχεια) ή εργατική τάξη δέν έπαιξε διαπλαστικό ρόλο ούτε στην «όργανωτική» ανάπτυξη ούτε και στην πολιτική συγκρότηση του κομματικού σχηματισμού. 'Απ' τήν άλλη οι πρακτικές και οι δομές πού συγκροτούνται στον κομματικό σχηματισμό φέρουν κυρίως τή σφραγίδα τής νέας μικροαστικής τάξης. Θά ήταν από κάθε άποψη άστείο και παραπλανητικό νά ισχυριστούμε ότι τό ΠΑΣΟΚ είναι τό κόμμα των μικροαστών, ως εάν ή κάθε τάξη νά διαθέτει και νά διαχειρίζεται προνομιακά τό δικό «της» κόμμα. Αυτό πού θέλουμε νά ύποστηρίζουμε είναι ότι τό ΠΑΣΟΚ συμπυκνώνει μέ προνομιακό τρόπο άπ' τήν άπαρχή τής γέννησής του τους κοινωνικούς όρους και τά πολιτικά άποτελέσματα μιάς νέας κατά βάση λαϊκής συμμαχίας, κάτω άπ' τήν προφανή ήγemonία τής ιδεολογίας τής νέας μικροαστικής τάξης.

Περίοδος δεύτερη: 1977-1980

«'Ο πυρήνας του όργανωτικού προβλήματος του ΠΑΣΟΚ (παρ' όλες τής φιλότιμες προσπάθειες και τά πρώτα βήματα) συνεχίζει νά έντοπίζεται στην θεμελίωση έργων πολιτικής ύποδομής, όπως:

- 'Η παραγωγή και άναπαραγωγή ιδεολογίας μέσα στό κίνημα, μέ στόχο τήν ιδεολογικοπολιτική του αυτοδυναμία...
- Στην παραγωγή και άναπαραγωγή χειραφετημένων στελεχών...
- Σύνδεση θεωρίας και πράξης μέσα από τήν κατοχύρωση μιάς πλατιάς μαζικής αντίληψης για τή λειτουργία και τήν πολιτική δράση τής όργάνωσης».²⁰

Πράγματι, άν έξαιρέσουμε τό τρίτο «πρόβλημα», τή «μαζική αντίληψη» για τήν όποία έγινε λόγος παραπάνω, οι ύπόλοιπες διαπιστώσεις του ίδιου του ΠΑΣΟΚ είναι ουσιαστικές: άδυναμία παραγωγής και άναπαραγωγής ιδεολογίας και στελεχών. Αυτό όμως πού δέν είναι σε θέση νά ύποδειξει είναι οι τρόποι μέ τους όποιους θά επιλυθεί τό πρόβλημα. 'Αν ή συγκεκριμένα «μαζική αντίληψη» του ιδεολογικοπολιτικού σχηματισμού νοηματοδοτείται και διαχέεται από και σε έναν άποιδεολογικοποιημένο κατά βάση άκτιβισμό, μέσα σε ένα πολυεπίπεδο ταξικό άκροατήριο πού συχνά ταυτίζεται μέ τό έθνικό, είναι προφανή τά πολιτικά πλέον προβλήματα στην προοπτική συγκρότησης μιάς λειτουργικής και προπάντων παραγωγικής κομματικής γραφειοκρατίας. 'Απ' τήν άλλη πλευρά ό έξορκισμός και ό διοικητικός έξοστρακισμός των έσωκομματικών αντίθεσεων, πού τουλάχιστον για ένα μαζικό κόμμα δέν μπορεί παρά νά άντανακλούν έστω και μέ σχετική άυτονομία τά άποτελέσματα τής ταξικής πάλης μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό, συνηγορούν στην παγίωση τής ιδεολογικής καχεξίας και του πολιτικού ένουχισμού σε όλο τόν κομματικό κορμό.

'Ετσι οι προτροπές τής κομματικής ήγemonίας για «δουλειά στα μαζικά κινήματα», «πυρήνωση των μαζικών χώρων» κ.λπ. αναφέρονται μονομερώς στην πρακτική του κόμματος και όχι στην θεωρία πού θά ένσωματώνει τήν πρακτική καθώς ή τελευταία θά άνανεώνει και θά εμπλουτίζει τήν πρώτη: νά λοιπόν πού ξαναγυρνάμε στην αρχική μας διαπίστωση. Τό ΠΑΣΟΚ δέν διαθέτει πολιτική θεωρία για τήν οικοδόμηση σοσιαλιστικής ανατρεπτικής όργάνωσης.

Πολιτική θεωρία: Γιατί τό όργανωτικό πρόβλημα δέν έξαντλείται σε διάφορες τεχνικές κομματικής ανάπτυξης μέ ούδέτερα χαρακτηριστικά. 'Η κομματική όργάνωση, ή κάθε κομματική όργάνωση είναι ένας συλλογικός συμπυκνωτής ταξικών συμφερόντων και άντιφάσεων και συγκροτείται μέ τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο μέσα σε μιά συγκρουσιακή διαδικασία στον κοινωνικό σχηματισμό. Τά άποτελέ-

20. Ε.Λ.Ε., ό.π., σελ. 59.

σματα των πολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών όχι μόνο επηρεάζουν αλλά και διαμορφώνουν τις ταξικές δομές και τους πολιτικούς και ιδεολογικούς θεσμούς. Μέ αυτή την έννοια ή διαβόητη «πολιτική αυτονομία του ΠΑΣΟΚ απέναντι στις κοινωνικές τάξεις και στρώματα που εκφράζει» αποτελεί στην καλύτερη περίπτωση μία μεταφυσική μετατόπιση του προβλήματος.

Οι επιλογές όμως του ηγετικού πυρήνα του ΠΑΣΟΚ σε αυτό το ζήτημα δεν είναι ούτε τυχαίες ούτε δυσκοπές. Τήν περίοδο αυτή το κεντρικό πρόβλημα για το ΠΑΣΟΚ είναι η οικοδόμηση μιάς μαζικής «οργάνωσης εξουσίας» μέσα σε μία ορατή προοπτική κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας. Έτσι το τρίπτυχο «μαζική αντίληψη-μαζική δράση-μαζικοποίηση» έρχεται να υπηρέτησε αυτόν ακριβώς το στόχο. Ως προς την «καθαυτό» πολιτική του λειτουργία με αυτόν τον άξονα δράσης επιχειρείται με επιτυχία ή διερεύνηση του ταξικού άκροατηρίου του κινήματος, προάγοντας και εδραιώνοντας συγχρόνως μία νέα λαϊκή συμμαχία για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω.

Πράγματι, σε σύγκριση με την οργανωτική-αριθμητική δύναμη του 1977, το ΠΑΣΟΚ τό 1980 εμφανίζεται πιο μαζικό, πιο ισχυρό, πιο συγκροτημένο: «Οι οργανώσεις και τα μέλη δεν είναι ένα τυχαίο σύνολο ή απλά ένας ονομαστικός κατάλογος... Είναι πολιτικά κύτταρα με σχέδιο, διάταξη, στόχους και δράση. Τα μέλη είναι υπαρκτά και με πολλές διαβαθμίσεις ενεργά με τα κριτήρια της 5ης Συνόδου και όχι απλά κάποιο όνομα με ημερομηνία έγγραφης, χωρίς διάταξη, λειτουργία και δράση.

Τά ενεργά μέλη του ΠΑΣΟΚ... είναι 65.000 και βρίσκονται αρθρωμένα σε πανελλήνια κλίμακα... και σ' όλες τις χώρες του εξωτερικού (όπου υπάρχει μετανάστευση) και όλους τους κοινωνικούς χώρους σε Τ.Ο., Κ.Ο. και Ο.Π. Συνολικά έχουμε:

1000 Τ.Ο. (150 στο εξωτερικό)
600 Ο.Π., κατά γεωγραφικό χώρο
500 Κ.Ο. και 100 Ο.Π., που καλύπτουν τους χώρους εργατοϋπαλλήλων, βιοτεχνών, επιστημόνων και σπουδάζουσας νεολαίας».²²

Τό οργανωτικό αυτό άνοιγμα, που εν πολλοίς επένδυσε κι ένα μεγάλο σχετικά ποσοστό απ' τις βουλευτικές εκλογές του 1977, συνοδεύεται και από ένα κοινωνικό άνοιγμα του κόμματος. Ξεπερνώντας κάποιες «σεκταριστικές» αντιλήψεις για τη φυσιογνωμία του κόμματος της πρώτης περιόδου, που προέρχονταν κυρίως από τό χώρο της σπουδάζουσας νεολαίας, τό ΠΑΣΟΚ τροφοδοτείται μαζικά απ' τον κατασιγασμένο πλέον μεταπολιτευτικό ριζοσπαστισμό, σε όλες τις ταξι-

κές εκδοχές του. Έτσι τό ΠΑΣΟΚ αντικειμενικά αναλαμβάνει να διευθετήσει συνολικά και για λογαριασμό ενός ξεδοντιασμένου λαϊκού κινήματος τά «πολιτικά του αίτήματα» ενσωματώνοντας τα σε μία ήπια μεταρρυθμιστική κυβερνητική προοπτική.

Η νέα βιομηχανική εργατική τάξη της δεκαετίας του 1970, βγαίνοντας ήττημένη τόσο πολιτικά όσο και κοινωνικά απ' την άναμέτρησή της με τον ανασυγκροτούμενο άστισμό της μεταπολίτευσης, παραχωρεί τή θέση της στη νεομικροαστική πλημμυρίδα που κατακλύζει τον πολιτικό σχηματισμό «της»: τό ΠΑΣΟΚ. Ο ήγεμονικός πολιτικός λόγος των μικροαστών μέσα στο ΠΑΣΟΚ λειτουργεί καταλυτικά προς όλες τις κατευθύνσεις. Η «κατάληψη» της κομματικής πυραμίδας από μέρους τους, όπως θά δούμε παρακάτω, έπισημοποιεί έναν οριστικό έσωκομματικό συσχετισμό δυνάμεων προς όφελός τους που τά αποτελέσματα του εγγράφονται και κωδικοποιούνται τόσο στην τακτική όσο και στη στρατηγική του πολιτικού φορέα. Άλλωστε ή ένδυνάμωση αυτού του συσχετισμού τροφοδοτείται και από συνολικότερες κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό. Η πολιτική κρίση του κύριου τότε πόλου της άστικής εκπροσώπησης, της Νέας Δημοκρατίας, άναδεικνύει την «πολιτική πλευρά», τον πολιτικό λόγο αυτής της προνομιακής συσπείρωσης των νεομικροαστών στο ΠΑΣΟΚ.

Έτσι, πιο συγκεκριμένα, ή κοινωνική σύνθεση των στελεχών των ενδιάμεσων όργάνων του ΠΑΣΟΚ τήν περίοδο 1979-1980 εμφανίζεται ως εξής, σε όλους σχεδόν τους νομούς της χώρας.²⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Έπάγγελμα	Συνολικός Αριθμός	Ποσοστό
Έργάτες	32	(8,7%)
Άγρότες	47	(12,8%)
Φοιτητές	18	(4,9%)
Πολ. μηχανικοί	24	(6,5%)
Άρχιτέκτονες	11	(3%)
Γιατροί	28	(7,6%)
Δικηγόροι	28	(9,2%)
Υπομηχανικοί	9	(2,7%)
Βιοτέχνες	3	(1,1%)
Άσφαλιστές	2	(1%)
Έπαγγελματίες	43	(11,7%)
Έμποροι	27	(7,3%)
Υπάλληλοι	22	(6%)
Ίδιωτ. υπάλλ.	12	(3,2%)
Καθηγητές	21	(5,7%)

21. Για μία ριζικά διαφορετική άποψη γι' αυτό τό ζήτημα: Ουμπέρτο Τσερόνι: *Η θεωρία του πολιτικού κόμματος*, έκδ. Θεμέλιο.

22. *Απόφαση της 6ης Συνόδου της Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ*, Μ.Ε.Δ., τεύχος 2-3, Φλεβάρης-Μάρτης 1980, έκδ. ΚΕΜΕΔΙΑ.

23. Πηγή: Μ.Ε.Δ., τ. 7, 8, Ιούλιος-Αύγουστος 1979, τ. 9, Σεπτέμβριος 1979, τ. 4-5, Άπρίλιος-Μάρτιος 1980, τ. 8, Αύγουστος 1980. Ο συνολικός αριθμός των στελεχών των Ν.Ε. όσο και των Νομ. Πειθαρχικών Έπιτροπών, είναι 366. Στους πίνακες που παρουσιάζονται δεν αναφέρεται ή κοινωνική ένταξη όλων αυτών των μελών, παρά μόνο για 332 στελέχη, για λόγους καθαρά αντικειμενικής άδυναμίας συστηματοποίησης των επαγγελματών τους. Π.χ. υπάρχουν άρκετά στελέχη που δηλώνονται ως «συνδικαλιστές» στο έπάγγελμα κ.λπ. Πάντως ή μη άναφορά τους τό μόνο που δεν κάνει είναι να ...άλλοιώνει τά στοιχεία που εκτίθενται.

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Νομαρχιακές Έπιτροπές

Άπ' τόν Πίνακα I προκύπτουν και οί εμπειρικές έπαληθεύσεις όσων διαπιστώσαμε πιο πάνω.

Πιο συγκεκριμένα: Τό μπλόκ έργατες και άγρότες μαζί με τούς φοιτητές άποτελεί τό ένα τέταρτο (26,5%) τού συνολικού άριθμού τών στελεχών τών Ν.Ε. Άντίθετα όλόκληρο τό μικροαστικό μπλόκ (Πολ. μηχανικοί, άρχιτέκτονες, γιατροί, δικηγόροι, έπαγγελματίες, έμποροι, ύπομηχανικοί, βιοτέχνες, άσφαλιστές) υπερβαίνει άνετα τό ήμισυ τών στελεχών τών Ν.Ε. (52,7%). Άπό τά στελέχη τών Ν.Ε. μόνο τό (17,9%) (έμποροι, έπαγγελματίες, βιοτέχνες) έχουν «παλαιά» μικροαστική ένταξη ένω τά ύπόλοιπα (34,8%) άνήκουν στη νέα μικροαστική μερίδα. Άπίσης ένα άλλο σημαντικό στοιχείο άποτελεί τό γεγονός τής μικρής συμμετοχής τών μισθωτών (ύπάλληλοι, καθηγητές γυμνασίων) στίς Ν.Ε., τών όποιών τό ποσοστό (11,7%) είναι ταυτόσημο με αυτό τών «έπαγγελματιών».

Οί διαδοχικές συγκρίσεις πού μπορούν νά γίνουν με βάση τόν Πίνακα II είναι προφανώς πολλαπλάσιες άπ' όσες εξετέθησαν.

Αυτό όμως πού μäs ενδιαφέρει κυρίως είναι νά δείξουμε όχι μόνο μία άφηρημένη ίσως τάση κυριάρχησης τών νεομικροαστών στόν κομματικό σχηματισμό «τους», όσο τήν πραγματικότητα τής όριστικής έδραίώσής τους, κυριολεκτικά έγκατάστασής τους στίς «κορυφές» τού κομματικού μηχανισμού.

Στόν Πίνακα II παρουσιάζεται ή κοινωνική προέλευση τών τριμελών γραμματειών τών Νομαρχιακών Έπιτροπών για τήν ίδια πάντα χρονική περίοδο πού αναλύουμε, αυτών δηλαδή τών Ν.Ε. στίς όποιο αναφέρεται και ό Πίνακας I.

Έτσι μία πρώτη άνάγνωση τού Πίνακα II έπιβεβαιώνει μία σειρά διαπιστώσεων και συμπερασμάτων πού κατατέθηκαν. Έκπληκτικό είναι τό γεγονός τής όλόκληρωτικής άπουσίας εργατών-άγροτών άπ' τή σύνθεση τών καθοδηγητικών τριμελών γραμματειών τών Ν.Ε. Οί έργατες-άγρότες στό ποσοστό πού εκπροσωπούνται στά ένδιάμεσα καθοδηγητικά όργανα καταλαμβάνουν πολιτικά και ιδεολογικά ύποδεέστερες θέσεις.

Στόν Πίνακα III παρουσιάζεται ή κοινωνική ένταξη τών μελών έξι «άγροτικών» κατά βάση Νομαρχιακών Έπιτροπών σε σχέση με τήν κομματική άρμοδιότητα κάθε μέλους. Ό συνωστισμός τών νεομικροαστικών στελεχών στίς άνώτερες καθοδηγητικές βαθμίδες, σε συνδυασμό με τόν έξοβελισμό τών άγροτικών κυρίως στελεχών στίς κατώτερες, πιστοποιεί τήν ύπαρξη ενός ταξικού χάσματος μέσα στόν κομματικό σχηματισμό πού σε

Κομματική άρμοδιότητα	Πολ. Μηχ.	Γιατροί	Δικηγόροι	Έμποροι	Ύπάλ.	Καθηγ	Φοιτητές
Α' γραμματέας	8	6	4	3	4	4	0
Β' γραμματέας	4	6	4	2	3	0	2
Όργανωτικό	1	1	4	5	4	3	3
Διαφώτιση	1	1	8	1	1	4	3
ΣΥΝΟΛΟ	14	14	20	11	12	11	8

ΠΙΝΑΚΑΣ III

Νομαρχιακές Έπιτροπές

Κομματική αρμοδιότητα	ΗΛΕΙΑΣ	ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ	ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ	ΛΑΚΩΝΙΑΣ	ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ
Α' Γραμματέας	Έκπαιδευτ.	Πολ. Μηχαν.	Δημοσιογρ.	Γιατρός	Γιατρός
Β' Γραμματέας	Δικηγόρος	Ίδ. υπάλ.	Γιατρός	Άρχιτέκτ.	Μηχανικός
Όργανωτικό	Ίδ. υπάλ.	Έπαγγελματ.	Έμπορος	Έμπορος	Κτηματίας
Διαφώτιση	Δικηγόρος	Γεωπόνος	Άρχιτέκτ.		Άρχιτέκτ.
Συνδικαλιστικό			Άγρότης	Οικοδόμος	Οικοδόμος
Συνεταιριστικό	Άγρότης	Άγρότης	Άγρότης	Άγρότης	Άγρότης
Αυτοδιοίκηση			Άγρότης		
Οικονομικό		Άγρότης			
Πολιτιστικό	Έργοδηγός				
	Άλληλεγγύη				Έργατης

πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο πλέον μεταφράζεται σε καθολική ένσωμάτωση των δευτέρων στην πολιτική ιδεολογία των πρώτων. Η «χυδαία εμπειριστική» διατύπωση αυτής της πρότασης, που σχηματοποιεί τα εμπειρικά δεδομένα, δεν κάνει τίποτα άλλο από τό να επαναλαμβάνει τα προηγούμενα συμπεράσματα. Η κυριαρχία των ταξικών δομών έναντι της αναπαραγωγής των φορέων, με τις όποιες ιδεολογικοπολιτικές πρακτικές, «παύει» τη στιγμή που οι συγκρούσεις στον κοινωνικό σχηματισμό παρεμβαίνουν καταλυτικά σε αυτές τις δομές και στους θεσμούς, στην περίπτωση μας στο ΠΑΣΟΚ.

Άλλωστε όπως τονίστηκε και στο πρώτο μέρος της έρευνας, οι πολιτικές εγκλήσεις του κομματικού σχηματισμού προς τα κοινωνικά υποκείμενα, μέσα στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία, ήταν διαφορετικής έντασης και είδους. Και όπως στη συνέχεια δείχθηκε, για την περίοδο πάντα 1974-1977, η πολιτική αναγνώριση των έγκαλούμενων κοινωνικών υποκειμένων εκφράστηκε με αντίστοιχους, δηλαδή διαφορετικούς, σε ένταση ρυθμούς ανάλογα με τό είδος της πολιτικής πρό(σ)κλήσης. Έτσι η πρόκληση των δεδομένων νομιμοποιεί τις δικές μας πολιτικές-θεωρητικές συνθέσεις...

Δέν είναι όμως μόνο η παρουσίαση των Ν.Ε. της επαρχίας που μς οδηγεί σ' αυτά τά συμπεράσματα. Πανομοιότητα είναι και η κατάσταση στις Ν.Ε. του Λεκανοπεδίου Άττικής.

Η έκπληκτική αυτή ταυτότητα σε πανελλήνια πλέον κλίμακα σφραγίζει και επικυρώνει αμετάκλητα τις διαπιστώσεις που προηγήθηκαν.

Έτσι σε σύνολο 101 μελών των Ν.Ε. όλης σχεδόν της Άττικής έχουμε:

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Έργατες	10
Φοιτητές	15
Υπάλληλοι	20
Ίδιωτ. υπάλ.	5
Δικηγόροι	10
Γιατροί	2
Έπιστήμονες	6
Πολ. Μηχ.	3
Άρχιτέκτονες	1
Βιοτέχνες	4
Έπαγγελματίες	15
Άγρότες	2
Καθηγητές	2
Νοικοκυρές	1
Έμποροι	3

Σε σύγκριση με τον ΠΙΝΑΚΑ I, ό ΠΙΝΑΚΑΣ IV δέν διαφοροποιεί στό ελάχιστο τά δεδομένα. Δύο μόνο διαπιστώσεις μπορούν νά γίνουν:

α) Η άπουσία στελεχών με άγροτική προέλευση έξασθενίζει σημαντικά τό ποσοστό των δυνάμεων της εργασίας, έστω και άν αυτή ή άπουσία αντισταθμίζεται «παροδικά» από τό αυξημένο ποσοστό των φοιτητών.

β) Αντίθετα, φαίνεται ότι τό ποσοστό των «μισθωτών» στελεχών είναι υπέρδιπλάσιο σε σχέση με αυτό της επαρχίας. Άλλωστε αυτό είναι φυσιολογικό μιά και άναφερόμαστε στην Άθήνα...

Αυτή λοιπόν ή έσωκομματική ταξική «πόλωση», όπως άνάγλυφα παρουσιάστηκε, σταθεροποιεί και ένδυναμώνει τούς δεσμούς άνάμεσα στην έλλειψη «θεωρίας όργάνωσης» και στη συγκεκριμένη στελέχωση των ενδιάμεσων όργάνων του κομματικού σχηματισμού. Η κυριαρχία της ιδεολογίας των «μή προνομιούχων» στό κόμμα προσανατολίζει την όργανωτική ανάπτυξη του ιδεολογικού σχηματισμού, τις μορφές «στρατολόγησης των μελών» και αναπαραγωγής της κομματικής γραφειοκρατίας. Έτσι ή θρυλούμενη τόν καιρό αυτό «αυτονομία του ΠΑΣΟΚ άπέναντι στά κοινωνικά συμφέροντα που εκφράζει» παύει νά άποτελεί μιά μεταφυσική με-

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Έπάγγελμα	Κομματική αρμοδιότητα	Νομαρχιακές Έπιτροπές
Υπάλληλος	Οικονομικό	Αθήνα
	Όργανωτικό	Αθήνα
Εκπαιδευτικός	ΕΑΤΟΠ*	Αθήνα
Υπάλληλος	ΕΑΤΟΠ	Αθήνα
Αρχαιολόγος	Συνδικαλιστικό	Αθήνα
Δικηγόρος	Οικονομικό	Πειραιάς
Υπάλληλος	ΕΑΤΠ	Πειραιάς
Φοιτήτρια	—	Αθήνα
Φοιτήτρια	—	Αθήνα
Οικιακά	—	Ιωάννινα
Γιατρός	Β' Γραμματέας	Νότια Δωδεκάνησα
Υπάλληλος	Β' Γραμματέας	Κέρκυρα
Οικιακά	Διαφώτιση	Κέρκυρα
Φοιτήτρια	Νεολαία	Κιλκίς
Έμπορος	Όργανωτικό	Λέσβος
Φιλολόγος	Πολιτιστικό	Πρέβεζα
Φοιτήτρια	Νεολαία	Χαλκιδική
Οικιακά	—	Αθήνα
Δικηγόρος	—	Κόρινθος
Οικονομολόγος	Οικονομικό	Αθήνα

* ΕΑΤΟΠ: Έπιτροπή Αυτόδιοίκησης Τοπικών Προβλημάτων.

τατόπιση του προβλήματος, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, και συγκροτεί τον αυτόνομο ιδεολογικό λόγο των νεομικροαστών εντός και εκτός του κόμματος με ειδικό τρόπο, ενσωματώνοντας σ' αυτόν την εργατοαγροτική συναίνεση. *Η Ε.Λ.Ε. έτσι λαμβάνει χώρα και μέσα στον κομματικό σχηματισμό: μιά δημοκρατία της συναίνεσης*

είναι διάχυτη στον κομματικό κορμό, υπαγορεύοντας συγκεκριμένες πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές για την εδραίωσή της και τη νομιμοποίησή της.

Η πρόταση αυτή δέν είναι αυθαίρετη, αν ληφθεί υπόψη ότι η στελέχωση της κεντρικής κομματικής γραφειοκρατίας προέρχεται (εκτός απ' τον

χώρο της σπουδάζουσας νεολαίας), σε μεγάλο βαθμό απ' τις Νομαρχιακές Έπιτροπές.

Έτσι λίγο ενδιαφέρει τό ποσοστό συμμετοχής στις Τ.Ο. και Ο.Π. του ΠΑΣΟΚ εργατών ή αγροτών. Καλύτερα: τό αυξημένο ποσοστό εργατών και αγροτών τήν περίοδο 1978-1980 στις κατώτατες βαθμίδες οργάνωσης

«Μόνιμος πολιτικός και οργανωτικός στόχος μας ήταν και είναι **ΜΑΖΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ-ΜΑΖΙΚΗ ΔΟΥΛΕΙΑ-ΜΑΖΙΚΗ ΔΡΑΣΗ**. Τουτό τό τρίπτυχο περιέχει ένα ποιοτικό και ένα ποσοτικό στοιχείο.

Τό ποσοτικό στοιχείο σχετίζεται:

— Μέ τήν προοδευτική αύξηση-στρατολόγηση του αριθμού της οργανωμένης βάσης.

— Μέ τή δημιουργία νέων Τ.Ο., Κ.Ο. και Ο.Π.

— Μέ τήν ανάπτυξη και διατήρηση σταθερών και μόνιμων λειτουργικών σχέσεων μέ τό φιλικό περίγυρο και τους όπαδούς του Κινήματος.

Τό ποιοτικό στοιχείο σχετίζεται:

— Μέ τήν ταξική αντιπροσώπευση και έκφραση των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και ομάδων, που αποτελούν τό εύρύ φάσμα του εργαζόμενου λαού.

— Μέ τό ποιοτικό άνέβασμα της λειτουργίας, της συλλογικότητας, του σχεδιασμού, της ύλοποίησης, του έλέγχου και καταμερισμού δουλειάς.

— Μέ τήν προγραμματισμένη συνεχή ιδεολογική και πολιτική επιμόρφωση και διαπαιδαγώγηση των μελών και στελεχών.

— Μέ τή δυνατότητα παρέμβασης μέσα στο λαϊκό κίνημα και στα προβλήματα μέσα από τήν πρωτοπόρα συμμε-

τοχή και πολιτική καθοδήγηση στα αντίστοιχα μαζικά κινήματα».

Η επαναδιατύπωση των στόχων της οργάνωσης από τήν Απόφαση της 6ης Συνόδου της Κ.Ε. ΠΑΣΟΚ, άπ' όπου και τό παραπάνω απόσπασμα, δέν αφήνει τήν παραμικρή άμφιβολία για όσα εξέτέθησαν. Αντίθετα, επικυρώνει τήν άνάθεση στην κομματική οργάνωση δευτερευουσών λειτουργιών, στην ουσία διαχειριστικών, που θα επενδύουν τις πολιτικές προτάσεις του άρχηγού. **Ό πολιτικός λόγος της οργάνωσης είναι άνύπαρκτος από τή στιγμή που ή πολιτική της λειτουργία έξαντλείται και έξισώνεται μέ ίμάντα μεταβίβασης του άποκαλυπτικού Λόγου του προέδρου-άρχηγού της.**

Μέ βάση αυτά τά δεδομένα μπορούμε νά ξαναμιλήσουμε για τή διαβόητη πλέον «αυτονόμηση του ΠΑΣΟΚ σε σχέση μέ τά κοινωνικά στρώματα που εκφράζει». Πράγματι, πρόκειται για αυτονόμηση, όχι βέβαια του ΠΑΣΟΚ, αλλά του Α. Παπανδρέου: κάτω από τό πλάσμα της «αυτονομίας» μυθοποιείται ή πραγματική σχέση της ταξικής κυριαρχίας των νεομικροαστών στο πλαίσιο της Ε.Λ.Ε., τόσο στον κοινωνικό όσο και στον κομματικό σχηματισμό. Άπ' τήν άλλη ή «αυτονομία» παραπέμπει στην χωρίς εισαγωγικά **αυτονομία του άρχηγού** απέ-

ναντι στην κοινωνία, τό ΠΑΣΟΚ και τήν κομματική οργάνωση. Έτσι ό πρόεδρος, τόσο ως κομματικό όργανο όσο και ως Α. Παπανδρέου, προσφέρει τή συγκολλητική ύλη, τήν **ιδεολογία-τσιμέντο**, άναδεικνυόμενος ως ό πραγματικός μηχανισμός συναίνεσης και άναπαραγωγής της νεομικροαστικής ιδεολογίας στο κόμμα.

Και μέ αυτή τήν έννοια είναι τελείως άδιάφορη ή χρησιμοποίηση άπ' τήν κομματική οργάνωση γνήσιων επιθέτων κομμουνιστικής προέλευσης στην καθημερινή της πρακτική. Ό ιδεολογικός λόγος του κομματικού μηχανισμού μπορεί νά «οικειοποιείται» μέ σχετική πολιτική άνεση έναν τυπικό «μπολσεβικισμό» σε επίπεδο όρολογίας, στο επίπεδο των σημαινόντων, άπ' τή στιγμή που αυτός ό λόγος δέν μεταφράζεται σε **ουσιαστικό**, δηλαδή δέν παράγει τις αντίστοιχες πολιτικο-ιδεολογικές παρακτικές. Έξάλλου αυτή ή επίσημανση είναι άμεσα συνδεδεμένη, για τήν περίοδο που άναφερόμαστε, μέ μιά συνολική μικροαστική έξέγερση, που σε πολιτικό επίπεδο παράγει αυτό που ό Πουλιαντζάς άποκαλούσε «μικροαστικό ύπεραριστερισμό»... Έτσι μπορούμε νά άνακαλέσουμε στη μνήμη μας και τήν άμίμητη καραμανλική ρήση προς τόν Α. Παπανδρέου: «είστε ή Άριστερά της Άριστεράς»...

ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΤΩΝ

ΒΑΣΕΩΝ ΠΑΖΑΡΙ

Η ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΙΣΟΡΡΟΠΙΩΝ

Τόν περασμένο Ιούλιο ή τουρκική αεροπορία παρέλαβε στο Τέξας τό πρώτο από τά 160 άεροσκάφη τύπου F-16C και σύντομα θά ολοκληρωθεί ή παραλαβή τών υπόλοιπων 7 πού κατασκευάστηκαν στίς ΗΠΑ. Άλλα 152 συναρμολογούνται ήδη, και αυτά και οι κινητήρες τους, σέ τουρκικά εργοστάσια και μέσα στους επόμενους μήνες θά εμφανιστούν στον έναέριο χώρο του Αιγαίου. Οι προσπάθειες πού θά αναγκαστεί νά κάνει ή ελληνική πλευρά για νά «αναχαιτίσει» τίς παραβιάσεις τους μέ παλαιότερης τεχνολογίας άεροσκάφη, θά είναι τουλάχιστον δύσκολες. Μέχρι τώρα οι παραβιάσεις γίνονταν μέ παλαιά άεροσκάφη, κυρίως F-104 G, πάνω στά όποια τά ελληνικά Mirage παρουσιάζουν σαφή άνωτερότητα. Στο άμεσο μέλλον όμως ή πολιτική — ή τακτική άλλων — τών άένων και άμεσων «αναχαιτίσεων» θά είναι πολύ δύσκολο νά εφαρμοστεί.

Φυσικά υπάρχει και ή ελληνική «άγορά του αιώνα», τά 80 F-16 C και Mirage 2000, τά όποια θά άρχίσουν νά παραλαμβάνονται σέ έναν περίπου χρόνο. Ή έστω και καθυστερημένη άφιγή τους θά άποκαταστήσει κάπως τά πράγματα αλλά και θά παγώσει, λόγω άριθμού και πρωτοβουλίας της άλλης πλευράς, τήν, όπλική τουλάχιστον, κατωτερότητα τών έναέριων ελληνικών δυνάμεων στό Αιγαίο.

Ο τομέας τών σύγχρονων άεροσκαφών δέν είναι ό μόνος στόν όποιο άνατρέπονται οι ίσορροπίες. Τόν Ιούνιο, ή Τουρκία παρέλαβε τά πρώτα 4 από 40 F-4E πού της παραχώρησαν πρόσφατα οι Ήνωμένες Πολιτείες. Μέ τήν ολοκλήρωση της παραλαβής ή γειτονική χώρα θά έχει περίπου 140 από αυτά τα σχετικά σύγχρονα άεροσκάφη, έναντι 50-60 της χώρας μας. Ήξάλλου οι άναζητήσεις και οι διαπραγματεύσεις τών γειτόνων για περαιτέρω άγορές βρίσκονται σέ εξέλιξη.

του Γεράσιμου Μακρίδη

Τό καλοκαίρι πού πέρασε ήταν αρκετά πλούσιο σέ εξελίξεις, τόσο στό επίπεδο τών ίσορροπιών πού διέπουν τίς σχέσεις Ελλάδας — Τουρκίας όσο και στίς γενικότερες γεωπολιτικές συνθήκες της περιοχής. Οι εξελίξεις αυτές διαμορφώνουν και τό πλαίσιο μέσα στό όποιο — ή, καλύτερα, υπό τήν πίεση του όποιου — θά διεξαχθούν οι περίφημες πλέον έλληνο-αμερικανικές συνομιλίες για τίς βάσεις.

Τόν ίδιο Ιούνιο πού πέρασε, οι ίσορροπίες διαταράχθηκαν και στίς ναυτικές δυνάμεις. Τό τουρκικό ναυτικό παρέλαβε τήν πρώτη από τίς τέσσερις φρεγάτες πού έχει παραγγείλει. Ή «Γιαβούζ», όπως ονομάστηκε, έσπασε μέ τόν κατάπλου της στό Αιγαίο τό ελληνικό μονοπώλιο σέ σύγχρονα πυραυλόφορα σκάφη μέ ισχυρά ηλεκτρονικά, μονοπώλιο πού στηριζόταν στην παρουσία τών «Λήμνος» και «Έλλη». Σέ λίγο καιρό, ή ναυτική υπεροχή θά είναι επίσης στά χέρια τών γειτόνων.

Η ΤΟΥΡΚΙΑ ΚΡΙΣΙΜΟΣ ΕΤΑΙΡΟΣ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ

Ή υπόθεση της φρεγάτας Siark και της διεθνοποίησης τών προβλημάτων του Περσικού κόλπου ενίσχυσε τή σημασία πού έχει ή Τουρκία για τόν δυτικό κόσμο. Ή χώρα αυτή βρίσκεται κοντά στό πρόβλημα ή, αν συνυπολογίσουμε τήν κούρδική έμπλοκή

της, βρίσκεται μέσα σ' αυτό. Και τό πρόβλημα είναι καιριο για τίς δυτικές οικονομίες. Παρά τίς έντονες και πολυέξοδες προσπάθειες για τήν άνακάλυψη νέων κοιτασμάτων πετρελαίου σέ κάθε περιοχή της Γης, ό Κόλπος παρέμεινε ή βασική πηγή αυτού του καιριου αγαθού. Στο μέλλον ή σημασία του θά αύξηθει. Μέ βάση τά ως τώρα γνωστά άποθέματα, ή παραγωγή πετρελαίου στην περιοχή μπορεί νά συντηρηθεί σέ υψηλά επίπεδα για περισσότερα από 70 χρόνια. Ο άνάλογος μέσος όρος για όλόκληρο τόν κόσμο είναι μόνο 33 χρόνια, ενώ ή παραγωγή του «μαύρου χρυσού» θά άρχισι νά περιορίζεται, καθώς θά εξαντλούνται τά αποθέματα, σέ έξι χρόνια στη Βρετανία και τή Νορβηγία (Βόρεια Θάλασσα), σέ 13 χρόνια στη Σοβιετική Ένωση και σέ 9 χρόνια στίς Ήνωμένες Πολιτείες... Και κανείς δέν περιμένει πιά νέες έντυπωσιακές άνακαλύψεις.

Σ' αυτή λοιπόν τήν κρίσιμη

περιοχή άπ' όπου οι βιομηχανικές χώρες θά εξαρτώνται αύριο περισσότερο άπ' ό,τι σήμερα, ή άβεβαιότητα έχει γίνει χρόνια. Ή ισλαμική επανάσταση, ό άτέλειωτος πόλεμος μεταξύ Ίράν-Ίράκ ή, Σουνιτών-Σιιτών αν προτιμάτε, ή αστάθεια όλων σχεδόν τών καθεστώτων της περιοχής, άκόμη και της Σαουδικής Άραβίας, σ' αυτόν τόν άκεανό τών παθών, κάνει τήν άνάγκη εξασφάλισης σταθερών συμμάχων ιδιαίτερα πιεστική για τούς Δυτικούς. Ή Τουρκία παρουσιάζεται ό πιο σταθερός, ό πιο ίκανός και ό πιο ισχυρός από αυτούς. Μέλος του ΝΑΤΟ, ύποψηφος για τήν ΕΟΚ, ό σύμμαχος τούτος είναι, οι τελευταία άνάλυση, και λίγο Ευρωπαίος. Σέ εποχές κρίσιμες, ή δραστηριότητα της μπορεί νά είναι αποτελεσματική. Έχει καταφέρει, για παράδειγμα, ως σήμερα νά κρατά άνοιχτή μιά από τίς βασικές όδους έξαγωγής του ιρακινού πετρελαίου, τόν πετρελαιοαγωγό Κιρκούκ-Σειχάν, παρ' όλες τίς προσπάθειες τών Κούρδων και τών Φρουρών της Έπανάστασης νά τόν καταστρέψουν. Ο άγωγός βελτιώνεται συνεχώς και έχει φτάσει νά μεταφέρει στή Μεσόγειο περισσότερα από 2.000.000 βαρέλια τήν ημέρα. Παρόμοια έργα δέν έγινε δυνατό νά διαφυλαχθούν και νά λειτουργήσουν ούτε στή Συρία ούτε στήν Ίορδανία ούτε, πολύ περισσότερο, στό Λίβανο, ενώ ό περίφημος Petroline της Σαουδικής Άραβίας δέν άποφύγει τά σαμποτάζ.

Όσο τό πετρέλαιο του Κόλπου έχει σημασία για τή Δύση και όσο ή άναταραχή στην περιοχή συνεχίζεται, ό ρόλος της Τουρκίας θά είναι ολοένα και πιο κρίσιμος. Και καθώς ή χώρα είναι ισλαμική, και κατά συνέπεια εύάλωτη στίς όποιες εξελίξεις, ούτε οι Ήνωμένες Πολιτείες ούτε ή Ευρωπαϊκή Κοινότητα μπορούν νά άδιαφορήσουν για τίς άνάγκες της. Φυσικά οι τελευταίες αυτές, ή οικονομική άνάπτυξη και ό κοινωνικός μετασχηματισμός έχουν τεράστιο κόστος — πρόκειται για μιά φτωχή χώρα 50.000.0000 ψυχών —

πού κανείς δεν είναι πρόθυμος να έπωμιστεί στο σύνολό του. Είναι πίο εύκολο να έκασυ- χρονίσουν επιμέρους τομείς ι- κανούς να ελέγχουν τόν έσω- τερικό χώρο και να παρεμβαί- νουν, σέ περίπτωση ανάγκης, στόν έξωτερικό. Οί ένοπλες δυνάμεις άναποκρίνονται πλήρως σέ τούτες τίς προδια- γραφές και ό έκασυγχρονισμός τους μάλλον θά προχωρήσει γοργά, όσο κι άν αυτό κοστί- σει στούς Συμμάχους.

Αυτή ή πραγματικότητα ί- σως νά σημαίνει άρκετά πράγματα και για τήν έλληνο- τουρκική διαμάχη. Όσο ή κρίση ελέγχεται, όσο ύπάρχει χρόνος, οί προσπάθειες τών ΗΠΑ και τών άλλων έταίρων τού ΝΑΤΟ δέν μπορεί παρά νά είναι προσεκτικές ώστε νά μή δυσαρεστήσουν κανέναν από τούς δύο άντιμαχόμενους. Σέ περίπτωση όμως πίεσεων και κρίσιμων καταστάσεων, όταν οί λύσεις δέν θά μπορεί νά περι- μένουν, τότε ίσως ύπαγορευ- τούν λύσεις ή προκληθούν ντέ φάκτο καταστάσεις όσο τό δυνατόν πίο κοντά στίς τουρ- κικές επιθυμίες. Διότι στή συγκυρία αυτή ή Τουρκία εί- ναι πολύ πίο σημαντική. Ό- πωσδήποτε, και για τή μία και για τήν άλλη προοπτική, ή ά- μερικανική κυρία πολιτική άποβλέπει στό νά δημιουργή- σει τίς προϋποθέσεις για όσο τό δυνατόν πίο «ήρεμη» άπο- δοχή τής όποιας «έξομάλυν- σης» από τήν χώρα μας.

ΑΠΟ ΤΟ «ΕΣ ΑΥΡΙΟΝ ΤΑ ΣΠΟΥΔΑΙΑ» ΣΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΑΔΙΕΞΟΔΟ

Ό συνεχώς επιταχυνόμενος ρυθμός έξοπλισμών τής τουρ- κικής πλευράς άσκει, όπως εί- ναι φυσικό, ισχυρότατες πιέ- σεις στήν Ελλάδα. Η τελευταία, μετά τίς συμφορές τού 1974, είχε άποδεχτεί έναν άν- ταγωνισμό έξοπλισμών μέ ση- μαντικά πλεονεκτήματα, ό- πως ή κατάσταση τών θνι- κών οικονομιών τών δύο χω- ρών, ή διάθεση τότε τών συμ- μάχων νά πιέσουν τήν Τουρ- κία (εμπάρκο) κ.λπ. Στο περι- οδικό αυτό, στό παρελθόν, είχε επανειλημμένα τονιστεί ότι μία τέτοια πολιτική δέν μπορεί νά είναι παρά βραχυ- πρόθεση και συγκεκριμένη: νά άποσκοπεί σέ κάποια συμ-

φωνία από θέση ισχύος. Μα- κροπρόθεσμα δέ, λόγω μεγα- θών, μόνο τά άδιέξοδα μπορεί νά φέρει. Φαίνεται πώς τά ά- διέξοδα έφτασαν.

Τό καλοκαίρι πού πέρασε, άν και κρίσιμο, όπως είδαμε, από πλευράς άνατροπής τών ίσορροπιών, δέν είδε καμιά συγκροτημένη αντίδραση από τήν ελληνική πλευρά στά τε- κταινόμενα. Στήν άεροπορία ή άνατροπή τών συσχετισμών φαίνεται ότι έχει γίνει άποδε- κτή και οί μόνες κινήσεις ή- ταν οί άναζητήσεις μεταχειρι- σμένων άεροσκαφών. Οί ΗΠΑ άρνήθηκαν για μία άκόμα φο- ρά νά παραχωρήσουν F-4E, έ- νισχύοντας προφανώς τίς θέ- σεις τους έν όψει τών δια- πραγματεύσεων για τίς βά- σεις. Άντιπρότειναν μάλιστα προκλητικά τήν παράδοση πανάρχαιων άεροσκαφών τύ- που F-4D και F-4C τής δεκαε- τίας τού 1960. Η προσφορά βεβαίως δέν έγινε άποδεκτή και έτσι τά μόνα νέα άερο- πλάνα για τό 1987 θά είναι με- ταχειρισμένα όλλανδικά (άμε- ρικανικής κατασκευής) NF- SA, χωρίς περίπου ήλεκτρονι- κά και ήλικίας 15-20 ετών!

Ό στρατός ξηράς από τή μεριά του κράτησε λιγότερο άξιοπρεπή στάση και δέχτηκε νά διαλέξει 300 έρειπωμένα άρματα μάχης από ένα νεκρο- ταφείο ύλικού τής άμερικανι- κής ένθοφροσύνης, όπου σα- πίζουν 500 όμοιά τους. Όταν αυτά τά φαινόμενα φτάσουν στή χώρα μας (έναντι 45.000.000 δρχ. τό καθένα μά- λιστα!) θά χρειαστούν άλλα 450.000 δολάρια (63.000.000 δρχ.) περίπου τό καθένα για νά μπορέσουν νά λειτουργή- σουν. Ένδεικτικά θά χρεια- στούν νέο κινητήρα, άνάρτη- ση και σύστημα σταθεροποίη- σης, νέο πυροβόλο και σύστη- μα σκόπευσης, κ.λπ. κ.λπ. Καί φυσικά ή θωράκισή τους θά κινδυνεύει άκόμα και από βλήματα όλμων.

Τό ναυτικό πάλι βρέθηκε άντιμέτωπο μέ τήν κρίση τής ναυπηγικής βιομηχανίας τής χώρας, κρίση τήν όποία κλή- θηκε νά μετριάσει. Παρήγγει- λε λοιπόν κάθε είδους βοηθη- τικό πλοίο, από πετρελαιο- φορηγίδες ως άθηναϊκές τρι- ήρεις, και άρχισε τόν δωδέκα- το —τουλάχιστον— έκσχυ- χρονισμό κά γενική επίσκεψη

των άντιτορπλικών τού Β' Παγκοσμίου Πολέμου πού ά- ποτελούν τόν κορμό τής δύνα- μής του. Η επιλογή νέων φρε- γατών μελετήθηκε και θά ξα- ναμελετηθεί προφανώς, επει- δή ή μελέτη κοστίζει λιγότερο άπ' ό,τι ή ύλοποίηση. Στό με- ταξύ οί Άμερικανοί προσφέρ- θηκαν νά έξοπλίσουν τίς φρε- γάτες μέ όπλα πληρωμένα ά- πό τά FMS (δάνεια για άγορά πολεμικού ύλικού), πράγμα πού άνακοινώθηκε μέ ένθου- σιασμό από τήν ελληνική πλευρά και πού θά ξαναανα- κοινωθεί —θυμηείτε το— ό- ταν θά άπαριθμούν τά άνταλ- λάγματα για τήν παραμονή τών βάσεων.

Όλα έτοϋτα τά σπασμωδι- κά μέτρα μέ τά όποια ή χώρα μας άπαντά στήν άνατροπή τών ίσορροπιών, δέν μπορούν νά χαρακτηριστούν πρόγραμ- μα μέ προοπτικές. Μάλλον για άναρχο κυνήγι εύκαιριών πρόκειται. Καί άν επιμείνουμε λίγο στό χαρακτήρα τών εύ- καιριών αυτών, θά παρατηρή- σουμε ότι κοινός παρονομα- στής τους είναι οί 'Ηνωμένες Πολιτείες και ότι συνδέονται μέ τό έναν ή τόν άλλο τρόπο μέ πιέσεις σχετικές μέ τίς δια- πραγματεύσεις για τίς βάσεις. Ό καθένας μπορεί νά φαντα- στεί τό τί είδους ισότητα και «μηδενική άφετηρία» και ά- ξιοπρέπεια και άνεξαρτησία θά διέπει τούτες τίς διαπρα- ματεύσεις.

Στά άμέσως προηγούμενα χρόνια ή Ελλάδα άπέτυχε ή δέν θέλησε νά προλάβει αυτές τίς εξελίξεις. Η ανάπτυξη έ- θνικής πολεμικής βιομηχανίας φυτοζωεί άκόμα, παρά τίς γι- γαντιαίες σχετικές έπενδύσεις (ΕΑΒ, ΕΒΟ κ.λπ.). Τά έλάχι- στα έπιτεύματά τής δέν είχαν ούτε παρόν ούτε μέλλον. Τό ΑΡΤΕΜΙΣ-30 ξεχνιέται σιγά σι- γά, τό άντιαρματικό ΑΡΙΣ-ΙΩ έγκαταλείφθηκε ύπέρ τών γαλλικών STRIM, ή ελληνική πυραυλάκατος παρέμεινε σχέ- διο, όπως και τό ελληνικό έκ- παιδευτικό άεροπλάνο. Συ- ναρμολογήσεις, μετασκευές και επισκευές είναι τά μόνα πού ή βιομηχανία αυτή μπορεί νά κάνει — μέ τήν εξαίρεση ί- σως τού τομέα τών πυρομαχι- κών.

Η συνεργασία μέ άλλες έδ- ρωπαικές χώρες για τή συμ- παραγωγή ύλικού περιφρονή- θηκε επίσης, παρά τά πλεονε-

κτήματα πού παρουσίαζε στόν τομέα τής μεταφοράς τε- χνολογίας. Παρουσιάστηκαν πολλές εύκαιρίες στόν τομέα αυτό, λίγες άξιοποιήθηκαν, παρά τά πολιτικά, οικονομι- κά και τεχνολογικά όφέλη πού μπορεί νά έχει μία τέτοια συνεργασία. Οί αιτίες πρέπει μάλλον ν' άναζητηθούν στήν άδυναμία ή και στήν άρνηση χάραξης μιās μεσομακροπρό- θεσης στρατηγικής έξοπλι- σμών — άπαραίτητη προϋπό- θεση για μία τέτοια συνεργα- σία. Κυριάρχησε τό βλέπον- τας και κάνοντας.

Παρέμεινε λοιπόν αυτό πού πάντα, έκτός από έλάχιστες περιόδους, κυριαρχούσε στή χώρα μας. Η πολιτική τών εύκαιριών και ή άναμονή τής επέμβασης τής θείας πρό- νοιας. Σήμερα όμως ή θεία πρόνοια έχει όνομα, λέγεται 'Ηνωμένες Πολιτείες και φαί- νεται ό,τι μέσα από μεγαλό- στομες περι άνεξαρτησίας διακηρύξεις, τά πάντα, περισ- σότερο παρά ποτέ, έχουν άνα- τεθεί στήν ύψηλή ευαρέσκειά τής.

ΚΑΙ ΟΜΩΣ, ΥΠΑΡΧΟΥΝ (ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ) ΛΥΣΕΙΣ

Τήν εποχή τής Αναγέννησης, μέ τήν ανάπτυξη τών πόλεων — έμπορικών και μεταποιητι- κών κοινοτήτων, προωθήθη- καν λύσεις στούς έξοπλι- σμούς, ανάλογα μέ τίς ανάγ- κες τής εποχής. Τό πρόβλημα ήταν ή έξουδετέρωση τών πολ- λυδάπανων όπλων τών επαγ- γελματιών τού πολέμου, άρι- στοκρατών, κυρίως τού ίπι- κού και τού θωρακοφόρου πε- ζικού. Η άπάντηση ήταν ή διάδοση τών «riques», μα- κρών κονταριών πού επέτρε- παν στίς άνειδίκευτες και φτη- νές πολιτοφυλακές τών πολι- τών νά όρθώνουν άδιαπέρα- στο τείχος μπροστά από τούς έφορμούντες άρχοντες τού πολέμου και τούς επαγγελμα- τίες μισθοφόρους τους. Μία φτηνή άπάντηση σέ μία πολυ- δάπανη πρόκληση, μία άπάν- τηση πού έκανε δυνατή τή δη- μοκρατία, όπως παρατηρούσε ό Μακιαβέλι στό έργο του 'Η τέχνη τού πολέμου. Καί ύπο- γράμμισε, ό κακοδιαβασμέ- νος στή χώρα μας σοφός, τήν άναλογία τών λύσεων αυτών μέ τή φάλαγγα τών όπλιτών

πού έκανε δυνατή τήν άρχαία έλληνική δημοκρατία και μέ τόν ρωμαϊκό στρατό πολιτών πού μέσα σέ δημοκρατία έκανε τίς μεγάλες του κατακτήσεις.

Θά τολμήσουμε νά ισχυριστούμε ότι ό είκοστός αιώνας, πρós τό τέλος του ειδικά, παρουσιάζει άρκετές αναλογίες μέ τά παραπάνω. Ή άρνηση πολλών κοινωνιών νά περιορίσουν τά ζητήματα του πολέμου στή διάθεση στενού κύκλου επαϊόντων, οι πολλαπλές αντιστάσεις φτωχών κρατών ή κοινωνιών άπέναντι σέ στρατούς επαγγελματιών και μισθοφόρων, έφεραν προδευτικά και πάλι στό προσκήνιο όπλα άνάλογα μέ τίς αναγεννησιακές ρίμες. Φυσικά δέν έχουμε σήμερα μακριά κοντάρια πού χτίζουν φράγματα άπέναντι στό κατάφρακτο ίππικό. Έχουμε όμως αντιαρματικά συστήματα φορητά, μέ τά όποια ένας ή δύο πεζοί μπορούν νά καταστρέψουν ένα άκριβότατο άρμα μάχης στά 800-1000-2.000 ή και 6.000 μέτρα. Πρόκειται για δλόκληρη οικογένεια όπλων, μέ πολλά παρακλάδια, όπως τά MILAN, τά TOW, τά HOT, τά SS-11 και για νά μείνουμε σέ αυτά του δυτικού στρατοπέδου. Ή χρήση τής τεχνολογίας λέιζερ στίς νέες γενιές τους αυξάνει κατά πολύ τήν άποτελεσματικότητα τους. Έχουμε επίσης φορητά αντιαεροπορικά συστήματα μέ τά όποια ένας ή δύο πεζοί μπορούν νά καταστρέψουν ένα ακόμα πιο άκριβό έλικόπτερο ή αεροπλάνο (μαζί μέ τά επαγγελματικά τους πληρώματα) στά 1.500, στά 3.000 ή και στά 6.000 μέτρα. Πρόκειται για τά Stinger, τά Blowpipe, τά SA-7 των ανταρτικών κινημάτων κ.ά. Άν προσθέσουμε σέ αυτά τίς εξελίξεις στους όλμους πεζικού, και κυρίως στά πυρομαχικά τους, καθώς και τήν ανάπτυξη των ραντάρ πεδίου μάχης ή των ενισχυτών φωτός πού κάνουν δυνατή τήν όραση στό σκοτάδι, τότε, μπορούμε νά πούμε ότι οι πικετοφόροι τής φλωρεντινής πολιτοφυλακής έχουν τούς όμοιους τους στόν καιρό μας. Τά άγκάθια του πεζικού των πολιτών σκληραίνουν και ή άπόσταση πού χωρίζει τόν «ερασιτέχνη» πολίτη από τόν επαγγελματία πιλότο αεροπλάνου, έλικοπτέρου ή οδηγό σύνθετου άρμα-

τος μάχης, μειωνεται αρκετά. Και αυτό παρόλο πού ό πρώτος και τά όπλα του κοστίζουν άσύγκριτα πιο φτηνά από τόν δεύτερο και τά δικά του.

Ή ανάπτυξη των «βαρέων όπλων πεζικού» —όπως συνηθίζεται νά λέγονται— θά έπρεπε λοιπόν νά άποτελεί τόν πρώτο στόχο μιάς πολιτικής έξοπλισμών πού δέν θά στηριζόταν στους σκουπιδότοπους πολεμικού ύλικού τής άμερικανικής θείας πρόνοιας. Και ταυτόχρονα θά μοίραζε τήν τέχνη και τή δυνατότητα τής άμυνας στους πολλούς, στους πολίτες, και όχι στους λίγους ειδικούς, δίνοντας στή δημοκρατία μιά βάση πολύ πιο στέρεη από τήν όποια...«κατάργηση των στεγανών» (δη-

λαδή;). Κάθε άνωτερότητα του αντίπαλου σέ ύλικά μέσα άκυρώνεται μέ τόν τρόπο αυτό σέ μεγάλο βαθμό.

Όπωςδήποτε θά χρειαζόταν κάποιο συμπλήρωμα σ' αυτή τήν ισχυρή βάση. Ίσως τό καλύτερο θά ήταν ή άπόκτηση όπλων καταστροφικών, ικανών ν' αυξήσουν τό κόστος μιάς έχθρικής επίθεσης. Όπλα πού θά άποτρέπουν τίς έναντίον τής χώρας μας επιθετικές πρωτοβουλίες και τόν ίδιο τόν πόλεμο κατά συνέπεια. Θά μπορούσε νά είναι αυτά πύραυλοι έδάφους-έδάφους πού θά άπειλούν τίς πόλεις και τίς οικονομικές εγκαταστάσεις του αντίπαλου. Θά μπορούσε νά είναι άπλούστερα ακόμα μέσα. Ρουκετο-

βόλα άπλης τεχνολογίας για παράδειγμα, ικανά νά προκαλέσουν μεγάλες ζημιές σέ 15-30 χιλιόμετρα, σέ κάποια επιθετική συγκέντρωση πού θά άπειλεί ένα νησί.

Και όταν ακόμα χρειαστεί ή προμήθεια άκριβών όπλικών συστημάτων, τότε αυτά και λίγα πρέπει νά είναι και άύστηρά προσαρμοσμένα στους ρόλους για τούς όποιους προορίζονται. Ίσως 60 ως 80 ειδικευμένα καταδιωκτικά θά μπορούσαν νά αυξήσουν τό κόστος των έχθρικών αεροπορικών επιδρομών σέ άπαγορευτικά επίπεδα. Ή, ακόμα, 40 ως 60 βομβαρδιστικά μέ ικανότητες διείσδυσης νά άπέτρεπαν επιθετικές πρωτοβουλίες. Μιά δύναμη 120 ως 160

σύγχρονων καὶ ειδικευμένων μαχητικῶν καὶ προτιμότερη εἶναι καὶ φτηνότερη (μέσα στὶς ἐθνικὲς δυνατότητες) ἀπὸ τὸ σημερινὸ μωσαϊκὸ μεταχειρισμένων καὶ παλαιῶν τύπων ἀεροπλάνων. Ἡ σημερινὴ διατήρηση ἀεροπορικοῦ στόλου 300 ὡς 400 μαχητικῶν (ἑπτὰ διαφορετικῶν τύπων) κἀνει φυσικὰ ἀπαραίτητη τὴν προσφυγὴν σὲ κάθε εἶδους νεκροταφεῖα ὑλικοῦ τῶν συμμάχων καὶ σὲ κάθε εἶδους ὑποταγὴ στὶς διαθέσεις τοῦ ἰδιοκτῆτη τους. Σκεφτεῖτε τί κοστίζει ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀναζήτηση ἀνταλλακτικῶν γιὰ 7 διαφορετικoὺς τύπους μαχητικῶν, 5 μεταγωγικῶν καὶ 5 ἑλικοπτεῶν (σύνολο: 17!).

Ὁ στρατὸς ξηρᾶς σὲ μιά τέτοια λογικὴ σίγουρα θὰ πρέπει νὰ ἐκποιήσῃ γιὰ παλιοσιδερά τὰ 2/3 τουλάχιστον ἀπὸ τὰ 1.800 ἄρματα μάχης πού διαθέτει (μωσαϊκὸ καὶ ἐδῶ: Leopard 1, AMX-30, M-48A5, M-48 A3, M-48, M-47, M-41, M-24 καὶ τὰ ἀθάνατα M-8!). Εἶναι ἄξιο ἀπορίας τὸ σὲ ποιὲς πεδιάδες, χερσαῖες ἢ... νησιωτικὲς θ' ἀναπτυχθεῖ αὐτὴ ἡ πολυδάπανη ἀρμάδα. Μᾶλλον δὲν προβλέπεται ν' ἀναπτυχθῶν. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι θὰ ἀνοίξουν ἓνα λάκκο καὶ θὰ χωθοῦν μέσα μέχρι τὸν πυργίσκο ἐνεδρεύοντας τὸν ἐπερχόμενο ἐχθρό. Μά τὴν ἴδια δουλειὰ μποροῦν νὰ κάνουν πολὺ φτηνότερα τρεῖς πεζοὶ καὶ ἓνα τζίπ μὲ κάποιο ἀντιαρματικὸ ὄπλο ἢ ἓναν ἰσχυρὸ ἐκτοξευτή.

Τὸ ναυτικὸ, τέλος, δὲν θὰ ἔχανε καὶ πολλὰ πράγματα εἰάν παρόπλιζε ὅλα τὰ πανάρχαια ἀντιτορπιλικὰ τοῦ στόλου καὶ τὰ ἀντικαθιστοῦσε μὲ πυραυλακάτους καὶ κορβέτες 200 ὡς 1.200 τόννων. Κανέναν δὲν τρομάζουν καὶ κανέναν δὲν μποροῦν νὰ βλάψουν τὰ μεγαλοπρεπῆ ἀρχαῖα πλοῖα σὲ μιά κλειστὴ θάλασσα πού τὰ ἀεροπλάνα τὴ διασχίζουν σὲ 5 ὡς 6 λεπτά. Καταπίνουν ἀνθρώπους ὅμως, φροντίδες καὶ χρήματα γιὰ τὶς συνεχεῖς βελτιώσεις ἢ ἐπισκευὲς τους.

Ἡ χώρα μπορεῖ νὰ στηρίξει μιά ἀμυντικὴ πολιτικὴ, ἀποτελεσματικὴ ταυτόχρονα καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ προσφυγὲς στὴν ἀποαδιήποτε θεῖα πρόνοια. Φτηνότερη, λογικότερη καὶ προσαρμοσμένη στὶς ἀνάγκες καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ τόπου. "Ὅλα ἐτοῦτα ὅμως

εἶναι ὑπόθεση πολιτικῆς ἐπιλογῆς, ἐπιλογῆς στερημένης ἀπὸ τὴν εὐκολία τῆς «προστασίας». Γιατί, ὅπως καὶ νὰ τὸ κάνουμε, ἡ ἀνάθεση τῆς ἀμυντικῆς πολιτικῆς τῆς χώρας στὴν εὐγενὴ φροντίδα τῶν Ἀμερικανῶν ἔχει προτερήματα γιὰ ὀρισμένους. Ἐμποδίζει, γιὰ παράδειγμα, τὴ ριζικὴ μεταμόρφωση τῶν μηχανισμῶν τοῦ στρατεύματος, τὴν ἀντικατάσταση ἐνός μεγάλου μέρους τῶν ἀνθρώπων του, τῶν «ειδικῶν», τῶν μονίμων, πού τὸ ἀποτελοῦν, ἀπὸ ἐφεδρoὺς πολίτες, μὲ σημαντικὲς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς προεκτάσεις. Διατηρεῖται τὸ σημερινὸ καθεστῶς ὅπου οἱ ἐνστολοὶ πολίτες παραμένουν ἔρμαιο στὶς πρωτοβουλίες, τὶς ἀποφάσεις καὶ τὶς διαταγές,

αὐτῶν πού τάχα «γνωρίζουν». "Ὅσο γιὰ τὸ κόστος; Γι' αὐτὸ ἄς εἶναι καλὰ τὰ δάνεια καὶ ἡ ἀμερικανικὴ βοήθεια τοῦ τύπου F.M.S.

Φυσικὰ, κάτω ἀπὸ τίς σημερινὲς συνθήκες, οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὶς βάσεις τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ δὲν μποροῦν νὰ περιλάβουν. Ἡ τυχόν ἀσυμφωνία καὶ ἡ ἀπομάκρυνσή τους μόνο στό χῶρο τῆς φαντασίας μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς μιά τέτοια ρῆξη θὰ ἀνέτρεπε ὅλη τὴν κρατοῦσα λογικὴ. Ἐκεῖνο πού θὰ γίνεῖ στὶς περιφημὲς αὐτὲς συνομιλίες θὰ εἶναι κάποιο παζάρι σχετικὸ μὲ τὰ ἀνταλλάγματα. Παζάρι ἀδιάφορο γιὰ τοὺς πολίτες στὴν οὐσία του, καθῶς, εἴτε κερδηθοῦν πολλὰ εἴτε λίγα, σὲ κάθε

περίπτωση, ἐκεῖνο πού θὰ θριαμβεύσει θὰ εἶναι ἡ διαίωσις τῆς σημερινῆς κατάστασης, ἡ ἀνάθεση τῶν θεμάτων τῆς ἐθνικῆς ἀμυνας στὴν εὐγενὴ βούληση τῶν δυνατῶν συμμάχων μας, ἡ ἀπομάκρυνση τῶν πολιτῶν, ἀκόμα περισσότερο, ἀπὸ ἓναν κατεχοχῆν πολιτικὸ χῶρο: ἐκεῖνον τῆς διασφάλισης τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς χώρας τους καὶ τοῦ ἐλέγχου τῆς ἀμυνας τῆς.

"Ὅσο γιὰ τὸ «δημοψήφισμα», σίγουρα εἶναι ἓνα πελώριο ἀστεῖο. Καὶ ἡ μόνη θέση τῶν πολιτῶν ἀπέναντι του θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ καταγγελία του.

Γεράσιμος Μακρίδης

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

'Απεταξάμην τόν Σατανά και τούς αντίχριστους

Είχε καιρό ή Δεξιά νά παρουσιαστεί όμόθυμη και ένωμένη. Οί παραδοσιακοί δημοκράτες, οί έκκολαπτόμενοι νεοφιλελεύθεροι, οί διαγραφέντες καραμανλικοί, οί κεντρικοί μητσοτακικοί, οί δελφίνοι και οί άρχηγοί, οί οργανώσεις τών πιστών της έκκλησίας και οί οργανώσεις τών νοσταλγών της άμόλυπτης έθνικοφροσύνης, όμοφωνα και όμοιτα, έσπευσαν νά καταγγείλουν αυτήν τή διστακτική πράξη του ύπουργικού μας συμβουλίου πού δήλωσε ότι έμπόλεμη κατάσταση μέ τήν 'Αλβανία δέν ύπάρχει. Και όλος αυτός ό ώραιος κόσμος έσπευσε νά πλαισιώσει τό συλλαλητήριο τών πιστών, πού μέ εικόνες, λείψανα άγίων, φυλακτά, έξαπτέρυγα και πολύμορφα αντι-σατανικά όπλα, άναθεμάτισε τούς προδότες, αντίχριστους και... 'Αλβανούς. Τά γνωστά: 'Απεταξάμην! φτού, φτού, φτού...

Τό τί ακριβώς ζητούσαν δέν έχει γίνει ακόμα σαφές. Κανείς από αυτούς τούς έμπορους της έθνικοφροσύνης δέν πρότεινε ακόμα στή Βουλή γενική έπιστράτευση και είσβολή στή χώρα τών αντίχριστων μέ λευκούς σταυρούς στον ώμο. Τότε, λοιπόν, προς τί ή έμπόλεμος έπιμονή; Φάρμακο ψυχικό γιά τούτους τούς θιασώτες της κάθε ταπεινώσης και ύποταγής στον ισχυρό προστάτη; 'Ανάγκη αυτοεπιβεβαίωσης μέ τήν άπόκτηση κάποιου δικού τους ύποτελους; 'Η λόγια κούφια στον άέρα μέ σκοπό τήν περιχαράκωση τών ψήφων σε κάποια κούφια «ιδανικά» (άλήθεια, γιατί ζητούν θρησκευτικά δικαιώματα μόνο γιά τούς

μειονοτικούς και όχι γιά όλους τούς πολίτες της γειτονικής χώρας; Στην ιδέα της άνωτερης και έκλεκτής φυλής σταματούν οί ψιλο-ρατσιστικές άρχές τους;).

Θά ήταν χρήσιμο νά έπισημανθούν όρισμένα πράγματα, έτσι ως έκφραση όργης μπροστά σε τούτες τίς άηδείς φάρσες. Πρώτον, ότι είναι μάλλον λογικό στά χρόνια μας νά μήν άποδέχονται όρισμένοι δόγματα του τύπου «ό έν ύδασι τήν γήν κρεμάσας». Είναι δικαίωμα τους νά δέχονται ότι ή γή είναι στρογγυλή και όχι έπίπεδη και ότι ή ξηρά δέν έπιπλέει στον ώκεανό του χάους. Νά μήν άποδέχονται τήν τύφλωση και τή δεισιδαιμονία πού έπίσημα άποκαλείται «όρθόδοξη πίστη». Στην «έλευθερη» χώρα μας, θέλει — δέν θέλει ό πολίτης πρέπει νά δηλώσει ότι άποδέχεται όλα αυτά τά άνόητα (δοκιμάστε νά βγάλετε από τήν ταυτότητά σας τό «χριστιανός όρθόδοξος» ή νά άπαλλάξετε τό παιδί σας από τό ύποχρεωτικό μάθημα τών θρησκευτικών). 'Εάν αυτή τήν «έλευθερία» θέλουν κάποιοι (ψήφους διαχειρίζονται, άρα ισχυροί είναι), νά τήν επιβάλουν μέ τήν άπειλή τών όπλων και τόν εκβιασμό της βίας και στους γείτονες, τότε τά πράγματα γίνονται άρκούντως σοβαρά.

Γιατί μπροστά στην ισχυρή Τουρκία ψελλίζουν οί δεξιοί μας τά περι διεθνούς δικαίου, ειρηνικής διευθέτησης τών διαφορών, έθνικών δικαιωμάτων και τά συναφή. Μπροστά στην άδύνατη 'Αλβανία, ό νόμος του Χριστού τους γίνεται άπλως νόμος της ζούγκλας. Είμαστε οί ισχυροί, θά ύπαγορεύσουμε... 'Η ύποκρισία βλέπετε είναι συχνά ή άλλη όψη της άγιότητας.

'Ο πατριάρχης τών.....;

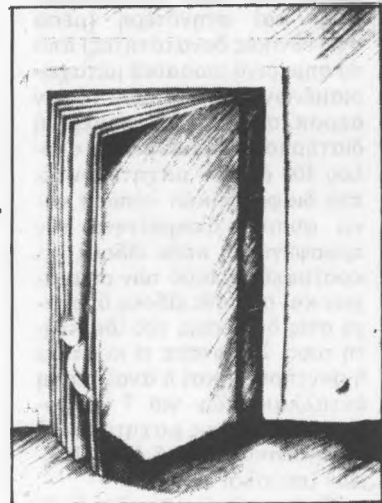
Τά σοβιετικά μέσα μαζικής ενημέρωσης παρουσίασαν τόν Πατριάρχη Δημήτριο, όταν έπισκέφθηκε τή Μόσχα, ως Πατριάρχη της ... τουρκικής έκκλησίας. Τά έλληνικά μέσα ενημέρωσης έπέμεναν στον τίτλο «οικουμενικός» πού, όσο νά 'ναι, κάποια άνωτερότητα προσδίδει, και σκανδάλισαν άκόμα και τόν ίδιο τόν ιεράρχη μέ τήν έπιμονή τους νά τόν παρουσιάζουν ως εκπρόσωπο του «έλληνισμού»

(έλληνισμός = πηγή παγκόσμιου πνεύματος και πίστης = οικουμενικότητα, γλώσσα ευαγγελίων — έλληνοχριστιανισμός και τά αυτά: ή κρατούσα ιδεολογία της φτωχής μας χώρας μέ άπλά λόγια). Κάπου άνάμεσα, άμήχανη ή ρωσική εκκλησία τόν προσφωνούσε ως Πατριάρχη της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως (άδελφής και ισότιμης).

Θά χρειαστεί μιá 'Ιερά Σύνοδος, Οικουμενική κατά προτίμηση, γιά νά τά ξεμπλέξει όλα αυτά. Και φανταστείτε νά παρέμβει στην τιτλοθύελλα και ό πάπας ή ό 'Ελληνας ύπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Οί προβληματισμοί στό σφυρί

'Ο κ. Πέτσος, άκολουθώντας τήν πρωθυπουργική «νέα οικονομική πολιτική», άνακοίνωσε ότι προβληματικές τέρμα. Σαραντα τέσσερις, λοιπόν, προβληματικές, άσπιλες και άμόλυπτες, ξεχρεωμένες και υγιείς, παραδίδονται στον ιδιωτικό τομέα: όποιος θέλει τίς αγοράζει, άκόμη και αν είναι στρατηγικής σημασίας, άκόμη και ό προβληματικός πρών ιδιοκτήτης τους. Στο σφυρί. Βάση του πλειστηριασμού τά 50% της άντικειμενικής άξιας. 'Όσον άφορά τή διάκριση άνάμεσα σε βιώσιμες — κερδοφόρες και μή ή στρατηγικής

σημασίας γιά τήν έθνική οικονομία (έξαιρείται, ίσως, ή ΠΥΡΚΑΛ) παύει ύφιστάμενη. Στο μεταξύ οί 'Ελληνες φορολογούμενοι — δηλαδή κυρίως οί μισθωτοί — πλήρωσαν περίπου 350 δισ. δραχμές, πράγμα πού δέν θά μπορούσε νά τό χαρακτηρίσει κανείς παρά ως κυβερνητικό δώρο στο ιδιωτικό κεφάλαιο και ειδικό χαράσωμα τών εργαζομένων, οί όποιοι φαίνεται, γιά νά διατηρήσουν τήν άπασχόληση, στο έξής πρέπει νά πληρώνουν από τήν τσέπη τους. 'Εδω δέν πρόκειται μόνο γιά χρεοκοπία του δημόσιου τομέα πού «δέν μπορεί», σύμφωνα μέ τή νεοφιλελεύθερη συνταγή, νά έξασφαλίσει άποτελεσματικό και δυναμικό μανάτζμεντ. Πρόκειται άπλούστατα γιά μιá γιγαντιαία έπίδότηση του ιδιωτικού κεφαλαίου μέ ταυτόχρονη έξαπάτηση τών εργαζομένων. Διότι όταν ή κυβέρνηση και ό τύπος της θορυβούσαν γιά τίς έξυγιαντικές τους προσπάθειες, ήξεραν καλά ότι τό λογικό τέρμα της όλης έπιχείρησης ήταν ή «επαναϊδιωτικοποίηση» τών προβληματικών μείον τά χρέη τους. Κάτι τέτοια μεγαλόπνοα σχέδια και φαναρισμοί ονομάστηκαν σοσιαλιστικός μετασχηματισμός. 'Αλλά αυτή τήν κυβέρνηση ποιός θά τήν αγοράσει;

Τό κόμμα, τό δημοκρατικότερο του κόσμου

«...Σέ κανένα κόμμα δέν θά βρεῖτε τόση δημοκρατία καί τόση ἐλευθερία ὅση στό δικό μας κόμμα», δήλωσε ὁ Γ.Γ. του ΚΚΕ Χ. Φλωράκης στή συνέντευξη τύπου στή Θεσσαλονίκη. Καί γιά νά ἀποδείξει αὐτή τήν ὀλοφάνερη ἀλήθεια, διαβεβαίωσε ὅτι καμιά διαγραφή στό ΚΚΕ δέν ἔχει γίνει ἀπό τήν Κ.Ε. παρόλο πού τό καταστατικό τό ἐπιτρέπει. Τίς διαγραφές τίς κάνουν οἱ ὀργανώσεις βάσεις. Τό ζήτημα λοιπόν εἶναι ὅτι τίς χοντροδουλειές τίς ἀναλαμβάνει ἡ βάση. Καί ὡς βάση πού εἶναι, ὅ,τι κάνει εἶναι καλῶς καμωμένο. Ἄλλά γιά ποιό λόγο γίνονται οἱ διαγραφές στό ΚΚΕ; Ἡ μήπως ἦταν λίγοι ὄσοι ἐξωπετάχτηκαν μέ τούς χειρότερους πολιτικούς χαρακτηρισμούς τόσο ἀπό τό κόμμα ὄσο καί ἀπό τήν ΚΝΕ; Καί ποιός δέν ἔχει ὅτι οἱ διαγραφές γίνονταν ἀκριβῶς γιάτί ὑπῆρχαν πολιτικές διαφωνίες, γιάτί κάποιος ἐξέφρασαν διαφορετική ἀποψη ἀπό τήν ἐπίσημη. Καί πῶς νά ξεχάσει κανεῖς ἐκεῖνες τίς ὀμόφωνες ἀποφάσεις τῶν συνεδρίων, τῶν ὀλομελειῶν τῆς Κ.Ε. καί τῶν ἄλλων καθοδηγητικῶν ὀργάνων. Αὐτά γιά τόν Χ. Φλωράκη λέγονται δημοκρατία καί ἐλευθερία ἐσωκομματικῆς ζωῆς. Φαίνεται ὅτι ἀκόμη καί οἱ λέξεις ἔχουν χάσει τό νόημά τους. Ἴσως γι' αὐτό ὁ Χ. Φλωράκης ἔχει μιά ἰδιαίτερη προτίμηση στίς λαϊκές παροιμίες. Ἔτσι ὄσα δέν φτάνει ἡ ἀλεπού τά κάνει δημοκρατία καί ἐλευθερία.

Ἄν...

«Ἄς ἀποκλείσουμε τί δέν θά κάνουμε, ἂν ἡ ΕΑΡ ἐρχόταν στό πράγματα», μᾶς πληροφόρησε ὁ διευθυντής τῆς Ἀγῆς Γρηγόρης Γιάνναρος, σέ συνέντευξη τύπου στή Θεσσαλονίκη. «Ἀποκλείουμε καί τόν κρατισμό καί τήν ἀνεξέλεγκτη κυριαρχία τῆς

ἀγορᾶς». Καλό μοιάζει. Ἄλλά ἐδῶ καί μιά δεκαετία πού εἶναι στή διεύθυνση τῆς Ἀγῆς γιάτί δέν περιορίσει κάπως τό διευθυντισμό καί γιάτί ἔγραψε στά παλαιά του τά ὑποδήματα τήν ἀγορά τῶν ἀριστερῶν πού μᾶλλον δέν θεωροῦσαν τήν ἐφημερίδα αὐτή ὑπόδειγμα ἀριστερῆς ἐφημερίδας; Ἀπό τότε μάλιστα πού ἡ Ἀγῆ, γιά νά ἀπογειωθεί, υἱοθέτησε ἰδιωτικοοικονομικά κριτήρια καί σύγχρονο «μάνατζμεντ», πλέει στά βαθιά νερά τῆς γενικῆς ἀνυποληψίας καί ἀνυπαρξίας, ἔχοντας χάσει τούς μισούς ἀπό τούς λίγους ἀναγνώστες τῆς. Θυμάστε ἐκεῖνη τή γιάτριά πού ἂν εἶχε καρούλια... κ.λπ. κ.λπ.

Περί ἀπλῆς ἀριθμητικῆς

Ἔναν μόνο δρόμο βάζει τό ΚΚΕ γιά τή συμπάραταξη τῶν δημοκρατικῶν καί ἀριστερῶν δυνάμεων προκειμένου νά βρεθεῖ ὁ κοινός παρονομαστής μεταξύ τῶν δυνάμεων πού θά τήν οἰκοδομήσουν: «Ὅτι ἀνεξάρτητα τό ποιός θά εἶναι ὁ κοινός παρονομαστής στό διάφορα ζητήματα, θά ἀνταποκρίνεται σέ ἕναν δρόμο: θά ἀνοίγει τό δρόμο γιά τήν ἀλλαγῆ πρός τό σοσιαλισμό» (δήλωση του Χ. Φλωράκη στή Θεσσαλονίκη).

Ἔχουμε λοιπόν καί λέμε: 1. Οἱ παρονομαστές μπορεῖ νά εἶναι πολλοί. 2. Ὁ κοινός παρονομαστής θά ἀνοίγει τό δρόμο γιά τήν ἀλλαγῆ. 3. Αὐτή ἡ ἀλλαγῆ θά ἔχει κατεύθυνση τό σοσιαλισμό. Ἄν ὄμως οἱ παρονομαστές μπορεῖ νά εἶναι πολλοί, τότε στή διαίρεση τοῦ κλάσματος βγαίνουν διαφορετικά ἀποτελέσματα. Καί μή ἀλλαγῆ ἴσως. Καί ὄχι σοσιαλισμός πιθανόν. Καί βλέποντας καί κάνοντας. Καί ὄλες οἱ δυνατότες ἐκδοχῆς. Κι ἀντιστρέφοντας τό κλάσμα, ἀντί γιά διαίρεση κάνουμε πολλαπλασιασμό τῶν ἐκδοχῶν, τῶν ὄρων, τῶν ὀρίων, τῶν μορφῶν καί τῶν μεταμορφώσεων.

Πολλαπλασιάζονται ἔτσι καί τά ἐρωτήματα: Ποιά ἀλλαγῆ; Τῆς παλαιᾶς ΕΔΑ ἡ τοῦ σημερινοῦ ΠΑΣΟΚ; Καί τί σημαίνει ἀλλαγῆ; Καί ποιός

σοσιαλισμός; Ἐκεῖνος πού σήμερα καταδικάζεται στήν ΕΣΣΔ ἡ ὁ ἄλλος πού θά ἴσθαι ὄταν καρπίσει ἡ περεστρόικα; Ἡ ἐκεῖνος τοῦ Χούζακ ἡ ὁ ἄλλος τοῦ Γιαρουζέλσκι ἡ ὁ ἴδιος τῶν κοινῶν σοβιετικοῦ τύπου; Ἡ ὄλα τοῦτα εἶναι ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια νά συγκρατήσουμε τήν κοινῶνική μας βάση;

Πότε μέ παροιμίες καί πότε μέ τήν ἀριθμητικῆ τοῦ Μπαρμπαστάθη μπορεῖ κανεῖς νά ἀποσιωπᾶ τά πραγματικά προβλήματα. Ἔλα ὄμως πού ὑπάρχουν καί οἱ ἐξετάσεις. Κι εἶναι ἀμείλικτες.

Στά παρασκήνια τῆς πρωτοβουλίας γιά τήν εἰρήνη: τό ἐμπόριο ὀπλων

Μερικά ἀπό τά παρασκήνια τῆς πολυδιαφημισμένης στή χώρα μας «Πρωτοβουλίας» τῶν ἔξι ἡγετῶν γιά τήν εἰρήνη, ἔφτασαν πρόσφατα στή δημοσιότητα μέ τό ξέσπασμα ἑνός σκανδάλου στήν Ἰνδία καί τῆ Σουηδία. Παρασκήνια ἐλάχιστα εἰρηνικά... Ὁ δολοφονηθεῖς πρωθυπουργός τῆς Σουηδίας Οὔλοφ Πάλμε εἶχε ἀξιοποιήσει τίς ἰδιαίτερες σχέσεις πού δημιούργησε μέ τόν πρωθυπουργό τῆς Ἰνδίας Ρατζίβ Γκάντι, ὡστε στό 1986 νά ἀποσπάσει ἡ χώρα του —ἀκριβέστερα ἡ πολεμική βιομηχανία ΒΟFORS— μιά γιγαντιαία παραγγελία ὀπλων. Ἐπρόκειτο γιά τήν πώληση 400 αὐτοκινούμενων πυροβόλων ἀξίας 8 δισεκατομμυρίων κορονῶν Σουηδίας, περίπου 174 δισεκατομμυρίων δραχμῶν! Μή νομίζετε ὅτι τό σκάνδαλο πού ξέσπασε πρόσφατα ἔχει σχέση με τοῦτες τίς πολεμῶχαρες πράξεις τῶν εἰρηνοφίλων ἡγετῶν! Ἀπλούστατα, ἐνῶ οἱ δύο πρωταγωνιστές τῆς εἰρήνης εἶχαν συμφωνήσει τὸν ἀποκλεισμό τῶν «μεσάζοντων», ἡ ΒΟFORS πλήρωσε 250 ἑκατομμύρια

κορόνες (5,5 δισεκατομμύρια δραχμές) σέ Ἰνδούς ἀξιοματούχους γιά νά διευκολύνουν τή συμφωνία. Ὅλα τά ἄλλα βλέπετε ἦταν ἀπόλυτα φυσιολογικά...

Καί καί διαφορετικό

Τῆ νύχτα τῆς 10ης Ἰουλίου 1865 μιά καταρρακτώδης βροχῆ ἐπληξε τήν τότε μικρῆ Ἀθήνα. Οἱ χείμαρροι πού σχηματίστηκαν ἀνέσκαψαν τίς κακοστρωμένες ὁδοῦς τῆς πόλης καί προκάλεσαν ζημιές στό γύρω σπίτια. Σέ μία ἀπό αὐτές, τά νερά παρέσυραν καί γκρέμισαν τήν οἰκία τοῦ Ἐμμανουήλ Κουτσικάρη, δημοαρχεῦτος τότε τῶν Ἀθηναίων καί κατά συνέπεια ἀρμόδιος γιά τήν ἐπισκευή τῶν ὁδῶν. Ὁ ἄρρωστος Κουτσικάρης ἔμεινε ἀστεγος μέσα στήν πλημμύρα καί λίγο ἀργότερα, στίς 27 Αὐγούστου, πέθανε. «Αἰτία τῆς πτώσεως τῆς οἰκίας του ἦτο ἡ κακή κατάσταση τῆς ὁδοῦ, ἐφ' ἧς αὐτὴ ἔκειτο, καί τῆς ὀποίας δέν ἐπεχειρήσε τήν ἐπισκευήν, διότι δέν ἤθελε νά τόν κατηγορήσουν ὅτι ἐφρόντιζε νά διορθῶν τήν ὁδόν εἰς ἦν κατῴκει, ἐνῶ καί ἄλλαι τῆς πόλεως ὁδοὶ ἔχρηζον ἐπισκευῆς». Στόν θάνατό του, ἡ ἀντιπολιτευόμενη Παλιγγενεσία ἔγραψε ὅτι «ὀφείλεται αὐτῷ εὐγνωμοσύνη διάπυρος». Γιάτί τά γράφουμε ὄλα αὐτά; Ἐπειδή, στοῦς τελευταίους ἰδιαίτερα καιρούς, στόν ἴδιο αὐτό τόπο, τείνει νά παρουσιαστεῖ ὡς φυσική καί αὐτονόητη κατάσταση ἡ διασπάθιση τοῦ δημόσιου πλοῦτου ὑπέρ τοῦ ἀτομικοῦ πλοῦτισμοῦ. Καί τοῦτο, ἰδιαίτερα, ἀπό τούς λεγόμενους «δημόσιους λειτουργούς»...

Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

του Δημήτρη Κωνσταντίου

Πέρα από το φυσιολογικό ενδιαφέρον ως προς τις προοπτικές του επαγγέλματος του αρχαιολόγου,¹ ελπίζω ότι είναι στη σκέψη όλων μας το βασικό πρόβλημα που ταλανίζει όχι μόνο όσους εργάζονται στην 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία, αλλά και όλους τους ευαίσθητοποιημένους πολίτες. 'Η προστασία δηλαδή αυτού που ονομάσαμε πολιτιστική κληρονομιά, τα προβλήματα και οι προοπτικές της.

Τήν ίδια εποχή, δηλαδή τον 19ο αιώνα, μέσα στο πνεύμα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού, αρχίζει και η συστηματική προστασία των μνημείων (Ο. Γκράτζιου). Στην 'Ελλάδα, αρκετά νωρίς, ακόμα και πριν την απελευθέρωση, ο προβληματισμός είναι έντονος, τουλάχιστον σε μία μερίδα των διανοουμένων. 'Ο Κοραής με υπόμνημά του στο Οικουμενικό Πατριαρχείο δίνει τις βασικές αρχές για την προστασία των αρχαιοτήτων όταν λέει ότι «...ή καταγραφή εις τόν κατάλογον πρέπει να είναι ή ακριβεστέρα» διότι «...τοιαυτή εξήγησις συμβάλλει πολλάκις εις τό να εξηγήση τά δυσνόητα ή ν' αναπληρώση τά ελλείποντα της ελληνικής ιστορίας».

'Από τό 1813 ή «Φιλόμουσος 'Εταιρεία» καταβάλλει προσπάθειες για την προστασία των αρχαίων. Τό 1825 ό Παπαφλέσσας ως ύπουργός 'Εσωτερικών εκδίδει διάταγμα με τό όποιο όρίζει την περι-

συλλογή των αρχαίων στα σχολεία. Τό 1827, στο καταστατικό του νέου ελληνικού κράτους, όρίζεται ότι ό Διοικητής πρέπει να φροντίζει να μην πωλούνται ή να μεταφέρονται εκτός επικρατείας οι αρχαιότητες. Με διατάγματα του Καποδίστρια, με την ίδρυση τό 1829 του «'Εθνικού Μουσείου Αιγίνης» και με τό διορισμό τό 1832 του Κυριάκου Πιττάκη ως «έπιστάτη των εν 'Αθήναις αρχαιοτήτων» δηλώνεται τό ενδιαφέρον των 'Ελλήνων για την προστασία των μνημείων. Με την έκλογή του 'Οθωνα και τό νόμο 10/22 Μαΐου 1834 της 'Αντιβασιλείας, έργο του Μάουρερ, με τόν όποιο ούσιαστικά συγκροτείται μία οργανωμένη ύπηρεσία με έργο την προστασία των μνημείων, άνοίγει ένα νέο κεφάλαιο στα ζητήματα της προστασίας στο όποιο θά επανέλθουμε. 'Ανακύπτει όμως τό έρώτημα. Τι προστατεύεται; 'Ο νόμος του Μάουρερ κινείται στο πνεύμα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού,

πού παράλληλα με τις αρχαιότητες, όπως λέει ή Γκράτζιου, «άνακαλύπτει» τό Μεσαιώνα, άναγορεύει τά άντικείμενα ως έργα τέχνης και επιβάλλει την προστασία τους. Τό 1899 ό νόμος 2646 συμπληρώνει τό νόμο της 'Αντιβασιλείας κυρίως ως προς τά θέματα κυριότητας αρχαίων. Παράλληλα, στην Εύρώπη από τις αρχές του 20ου αιώνα αρχίζει ή θεωρητική συζήτηση για την έννοια του μνημείου και τή σημασία της προστασίας, που προχωρεί σιγά σιγά στη διεύρυνση της αντίληψης για τό τί θεωρείται μνημείο. Στην 'Ελλάδα, με πλθος διατάγματα καταβάλλοντας προσπάθειες να οργανωθεί ή αρχαιολογική ύπηρεσία, να τεθούν οι πρώτες αρχές συντήρησης και ίδρυσης νέων μουσείων, με διαφορετικές κάθε φορά ιδεολογικές άφετηρίες.³

Τό διάταγμα της 30.12.87 «περί τρόπου εκτελέσεως αρχαιολογικών άνασκαφών» και ό κωδικοποιημένος νόμος 5351/32 «περί 'Αρχαιοτήτων» που ισχύουν μέχρι σήμερα, άποτελούν τά ούσιαστικότερα σημεία στην πορεία της κρατικής προστασίας. 'Εκτοτε, με διατάγματα που άφυδατώνουν τούς νόμους, γίνεται συστηματική προσπάθεια παράκαμψής τους. Οι ευρωπαϊκές έπεξεργασίες για την έννοια του μνημείου και του μνημειακού συνόλου, αλλά και ή έντονη άνοικοδόμηση μετά τις περιπέτειες του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου και του έμφυλιου, ώθούν στο νόμο 1469/50 «περί προστασίας ειδικής κα-

Ας αρχίσουμε λοιπόν με μία μικρή άναδρομή² στην έννοια της προστασίας. 'Η αντίληψη των αρχαίων 'Ελλήνων για τό μνημείο δέν ήταν βέβαια αυτή που έχουμε σήμερα.

Σέβονταν όμως τά παλιά σεβάσματα άγάλματα και τούς χώρους των ιερών. Πολύ νωρίς πάντως οι άπαιτήσεις της πολιτικής συγκυρίας, θρησκευτικές αντίληψεις ή κοινωνικές άλλαγές αρχίζουν να δημιουργούν τά πρώτα θύματα της παλαιότερης κληρονομιάς.

Οι λεηλασίες των Περσών, των Ρωμαίων, των «έθνικων» στους χριστιανικούς ναούς, των χριστιανών στα αρχαία ιερά, του Μ. Κωνσταντίνου για τό στολισμό της Κωνσταντινούπολης, των Τούρκων κ.ά. άπογυμνώνουν τόν τόπο από πολυάριθμα κινητά και άκίνητα μνημεία. Τήν περίοδο της Τουρκοκρατίας πολλοί 'Ελληνες έχουν συνείδηση της αξίας των αρχαίων. Είναι γνωστό τό παράδειγμα της στάσης των 'Ελλήνων κατά τή διάρκεια της πολιορκίας της 'Ακρόπολης και οι άπόψεις του Μακρυγιάννη. "Όπως σωστά όμως έπισημαίνει ό Β. Πετράκος, ή ούσιαστικότερη περίοδος λεηλασίας του έλλαδικού χώρου αρχίζει με την άφύπνιση του ενδιαφέροντος του δυτικού κόσμου για τήν 'Ελλάδα. 'Η ύμπεριαλιστική του αντίληψη σε συνδυασμό με τό συλλεκτικό πάθος, γεμίζει τά μουσεια της Εύρώπης και της 'Αμερικής με ελληνικές αρχαιότητες.

τηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενεστέρων του 1830».

Γίνεται όμως φανερή, με τό κουραστικό αλλά απαραίτητο νομοθετικό πλαίσιο που περιγράψαμε, ή κρατική αντίληψη για την έννοια του μνημείου και της προστασίας του.

Μετά τη χάρτα των Αθηνών το 1933, τη χάρτα της Βενετίας το 1964 και τη διακήρυξη του "Αμστερνταμ" το 1975,⁴ το μνημείο στην Ελλάδα εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται μεμονωμένα, μέσα από την αναχρονιστική πιά νομοθεσία, κάτω από τον οδοστρωτήρα του εργολαβισμού. Κάτω από τη μαγική ομπρέλα της «αξιοποίησης» του ελληνικού καπιταλισμού, θάβονται καθημερινά μνημεία, μνημειακά σύνολα, κινητά και άκινητα μνημεία της ιστορικής διαδρομής αυτού του τόπου. Ο νομοθέτης στο Σύνταγμα του 1975 έκανε ένα ουσιαστικό βήμα ως προς την έννοια της προστασίας. Μίλησε για την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, αυτή την αδιάσπαστη ενότητα φυσικού και αδόμητου χώρου. Έννοια βέβαια που ξεπερνά και το μνημείο, το μνημειακό σύνολο, αλλά και τον αρχαιολογικό χώρο.⁵

Οι μέχρι σήμερα κρατικές αντιλήψεις για νομοθετική υιοθέτηση αυτής της έννοιας δεν μας επιτρέπουν αισιοδοξία για το μέλλον. Οι εθύνες βέβαια δεν είναι μονόπλευρες. Τα κόμματα και οι ποικιλώνυμοι φορείς έχουν το δικό τους μερτικό. Ίδιαίτερα βέβαια ή Αριστερά, που οφείλει να ανατρέψει αντιλήψεις, να δημιουργήσει ρήξεις, να φέρνει στην επιφάνεια το νέο και να το μεταλλάσσει σε συμπεριφορά. Καταντάει όμως άνοησία τό να μηρυκάσει τις πιο παρωχημένες αντιλήψεις και να βαυκαλίζεται ότι παρεμβαίνει ριζοσπαστικά στο χώρο του πολιτισμού.

Ο φορέας της προστασίας

Ο κύριος φορέας προστασίας των μνημείων παραμένει ή Αρχαιολογική Υπηρεσία από τό 1834, όταν οργανωμένα ύφίσταται πιά ή κρατική προστασία. Από την εποχή αυτή, αλλά ιδιαίτερα μετά τό 1886, ή επικράτεια χωρίζεται σε αρχαιολογικές περιφέρειες, που

διευθύνονται από τον έφορο Αρχαιοτήτων, με διαδοχικές όμως επεκτάσεις τών ορίων τους. Μέ τό ν. 681/77 και τό Π.Δ. 941/77 «περί Οργανισμού του ΥΠΠΕ» που ισχύει και σήμερα, ή χώρα διαιρείται σε 25 έφορείες προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων, σε 13 βυζαντινών αρχαιοτήτων, σε 7 νεότερων μνημείων και στίς ειδικές περιφερειακές υπηρεσίες όπως τό Έθνικό, τό Βυζαντινό, τό Επιγραφικό και τό Νομισματικό Μουσείο, καθώς και οι έφορείες Αρχαιοπωλείων, Παλαιοανθρωπολογίας και Έναλίων Αρχαιοτήτων.

Η εισαγωγή τών αρχαιολογών στην αρχαιολογική υπηρεσία, από πολύ νωρίς (1887) προβλεπόταν να γίνεται με διαγωνισμό και αύξημένα επισημονικά προσόντα (διδασκτορικό στην αρχή και επισημονικές εργασίες στη συνέχεια). Μέ σειρά διαταγμάτων τά νεότερα χρόνια, καθορίζονται οι όροι του διαγωνισμού που παραμένει ο κύριος τρόπος εισαγωγής, συνοδευόμενος πολλές φορές με απερίγραπτες διατάξεις, όπως ο ΑΝ 1947 του 1939 που επιτρέπει τό διορισμό μόνο ανδρών, απαγορεύει στό γυναικείο προσωπικό τή διεύθυνση μουσείων ή έφορειών και επιβάλλει τήν υποχρεωτική έξοδο στίς γυναίκες με τή συμπλήρωση της 25ετίας. Από τά χρόνια ήδη της Κατοχής, αρχίζουν τά ρήγματα στό θεσμό του διαγωνισμού με άλλοεπάλληλες μονιμοποιήσεις μέχρι τις μέρες μας. Όχι τυχαία βέβαια, όπως θά δούμε στή συνέχεια.

Μέ τις σύντομες αυτές αναφορές προσπάθησα να διαγράψω τή σημερινή οργάνωση της αρχαιολογικής υπηρεσίας. Σκόπιμα δεν επέκτάθηκα σε άλλες λεπτομέρειες. Γιατί νομίζω ότι πρέπει να σταθούμε στό βασικότερο κατά τήν άποψη μου πρόβλημα.

Δηλαδή, με βάση τόν προβληματισμό που αναπτύχθηκε παραπάνω για τό πώς πρέπει να είναι διαρθρωμένη μία υπηρεσία προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Για να μη συρθούμε όμως για άλλη μία φορά σε έναν στείρο εκσυγχρονισμό —απαραίτητο βέβαια— πιστεύω ότι έχουμε ανάγκη νέας θεωρίας: πρέπει να ξεκαθαρίσουμε σε θεωρητικό επίπεδο τί προστατεύουμε, έτσι ώστε τό πώς του εκσυγχρονισμού να ένταχθεί φυσιολογικά στην πορεία της προστασίας.

Η θεωρητική μας αδυναμία —έδω υπενθυμίζω και πάλι τήν ιδεολογική φτώχεια της Αριστεράς— είναι ένας από τούς λόγους που δίνονται εφόδια στίς τρέχουσες συγκεκριμένες αντιλήψεις να επιβιώνουν με τή νομοθεσία του 1932 ή του 1950, να αφυδατώνουν τό αρχαιολογικό συμβούλιο, να διασπούν συνεχώς, συστηματικά και προγραμματισμένα τό φορέα προστασίας, να εκμηδενίζουν τήν έρευνα, να υπαλληλοποιούν τούς επιστήμονες και να περιορίζουν τό αναγκαίο σήμερα προσωπικό και τις πιστώσεις στό επίπεδο του 1950. Ας θυμίσω μόνο λίγες άρχές του πολύτιμου συνεδρίου για μία υπηρεσία προστασίας τών μνημείων που διοργάνωσε ο Σύλλογος Έλλήνων Αρχαιοτήτων στην Αθήνα τό 1984: α) Ένιαίες υπηρεσίες, αυτόνομες και αποκεντρωμένες. β) Καθιέρωση της διεπιστημονικής συνεργασίας στή διαδικασία της προστασίας. γ) Πρόληψη όλου του αναγκαίου προσωπικού που απαιτείται σήμερα για τήν επιστημονική προσέγγιση της έρευνας, προστασίας και άνάδειξη τών μνημείων. δ) Ένιαίος φορέας προστασίας με κατάργηση της πολυδιάσπασης.

Τά διάφορα ΚΔΑΚ, ΤΑΠΑ, Γ7 του ΥΠΕΧΩΔΕ, ο ΕΟΤ, ή εκ-

κλησία κ.ά. δεν είναι τίποτα άλλο παρά τό άποτέλεσμα της δικής μας αδυναμίας να προβάλλουμε πειστικά τό ΠΙ προστατεύουμε για να διεκδικήσουμε τό ΠΩΣ. Έτσι οι άυτοσχεδιασμοί τών έκάστοτε κυβερνήτων άπλως βρίσκουν έυφορο έδαφος για να καρπίσουν. Καί οι καρποί δρέπονται καθημερινά. Ο εργολαβισμός έγινε πιά ιδεολογία. Ο άφανισμός ιστορικών τόπων και μνημείων καθημερινό φαινόμενο, ή γραφειοκρατία σπάζει κόκαλα και ή αρχαιολογική υπηρεσία ένας κλειστός κύκλος θυμάτων και θυτών.

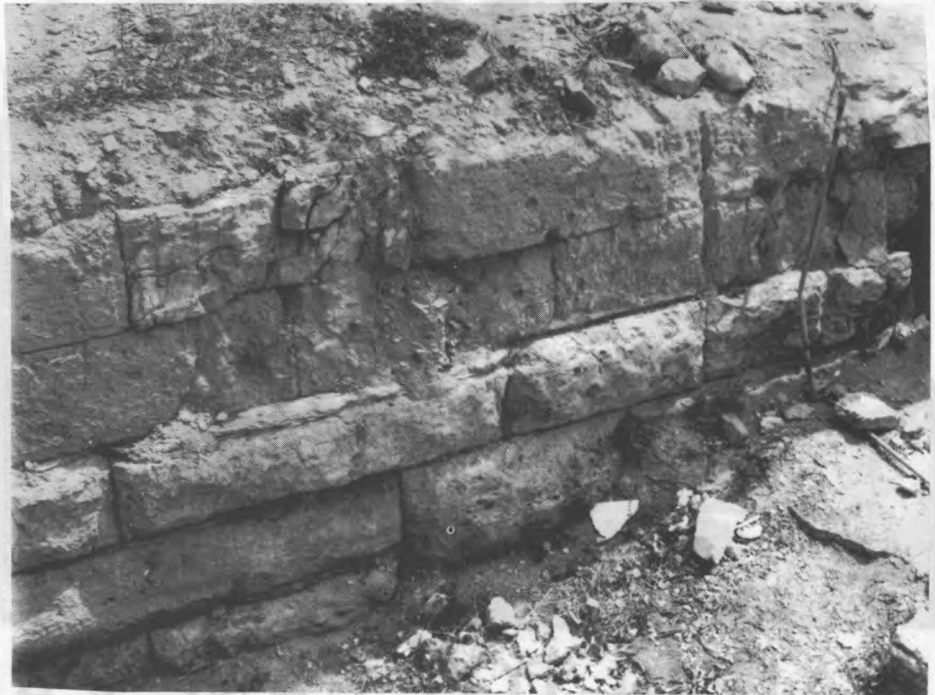
Πώς σπάει όμως αυτός ο κύκλος; Για να έρθουμε και στό τρίτο σκέλος του προβληματισμού μας. Θά περιοριστώ στους αρχαιολόγους, άν και τό πρόβλημα, όπως είναι εύλογο, δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτόν τόν κλάδο. Ο προβληματισμός διαρκεί ήδη αρκετά χρόνια. Οι αύξημένες άπαιτήσεις της δουλειάς του αρχαιολόγου δικαιολογούν και τήν άπαιτηση αύξημένων προσόντων. Ο διαγωνισμός πιστεύω ότι κάλυπτε μέρος τών άπαιτήσεων, άν αναλογιστεί κανείς ότι οι μέθοδοι εϊσαχθέντες κρινόταν αναγκαίο να περάσουν από επιπλέον όκτάμηνο εκπαιδευτικό σεμινάριο. Ύστερα, ή μη κανονική περιοδικότητα τών διαγωνισμών και ο χαρακτήρας τους, που στό τέλος υποστηρικτές του. Ας ξεκαθαρίσουμε όμως τό χαρακτήρα του αρχαιολόγου μίας δημόσιας υπηρεσίας άρμόδιας για τήν προστασία και άνάδειξη τών μνημείων.

Έπείγει ο εκσυγχρονισμός

Αυτή ή υπηρεσία δεν είναι άποκλειστικά έρευνητικό κέν-

τρο. Ὅμως ὁ ἀρχαιολόγος πρέπει νά ἔχει γνώσεις καί νά εἶναι ἰκανός στήν ἔρευνα καί τήν ἐπιστημονική ἀνάλυση τῶν δεδομένων τῶν μνημείων. Τά μνημεῖα ὁμως δέν εἶναι μόνο μουσειακά εἶδη. Ἐμπλέκονται οὕτως ἢ ἄλλως στή σύγχρονη ζωή. Αὐτό σημαίνει ἐπαφή μέ τούς πολίτες, τρόπους ἔνταξης στίς σημερινές δραστηριότητες, εὐαισθησία στή διαλεκτική σχέση μνημείου — κοινωνίας. Γενικότερη, ἐπομένως, κουλτούρα, νομικές γνώσεις, ἀρχές ἀναστήλωσης καί συντήρησης, ὀργάνωση κ.ἄ. Τό ἐρώτημα τίθεται καί πάλι: πῶς ἀποκτοῦνται ὅλα αὐτά. Ἡ ἀπάντηση δέν εἶναι εὐκόλη ὅσο τά ἀναθέματα καί οἱ προχειρότητες πού βολεύουν καταστάσεις. Πιστεύω ὅτι σ' αὐτό τό σημείο τίθεται καί τό θέμα τῆς ἀναβάθμισης τῶν σπουδῶν στό πανεπιστήμιο. Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἀπόκτηση τοῦ πτυχίου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος εἶναι σήμερα ὁ δημοκρατικότερος τρόπος εἰσαγωγῆς στήν ὑπηρεσία προστασίας τῶν μνημείων, τότε ὁ ὅρος τῆς ἀναβάθμισης τῶν σπουδῶν εἶναι ἕκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ. Θά πρέπει νά εἶμαστε ὅλοι κατηγορηματικά ἀντίθετοι στήν ἰσοπέδωση πρὸς τά κάτω τῶν πάντων.

Ἄν σωστά ἡ Νομική βγάξει νομικούς καί ὄχι δικηγόρους, τότε καί τό ἀρχαιολογικό τμήμα πρέπει νά βγάξει σωστούς ἀρχαιολόγους. Μέ περισσότερα μαθήματα πού θά καλύπτουν, ὅσο γίνεται μεγαλύτερο εὖρος πολιτισμοῦ. Μέ καλλιέργεια τῆς κριτικῆς σκέψης. Μέ ἐργασίες, ὑποχρεωτική διπλωματική ἐργασία καί πρακτική ἐξάσκηση στήν ἀνασκαφή, τήν ἀναστήλωση κ.λπ. Μέ ἰκανή δηλαδή ἐπιστημονική συγκρότηση. Οἱ σωστοί ὁμως ἀρχαιολόγοι — ὑπάλληλοι τῆς ὑπηρεσίας προστασίας μόνο μέσα ἀπό εἰδικά σεμινάρια εἰδίκευσης, γενικῶν γνώσεων καί ἀντίστοιχης ἐμπειρίας πάνω στό ἴδιο τό ἀντικείμενο καί τῶν σχέσεων πού δημιουργεῖ θά μπορέσουν νά εἶναι συνεπεῖς στίς μεγάλες ἀποκτήσεις τῆς οὐσιαστικῆς προστασίας καί ἀνάδειξης τῶν μνημείων. Μολονότι οἱ ἀνάγκες εἶναι τεράστιες ὡς πρὸς τό ὑλικό πού πρέπει νά προστατευτεῖ, τίς ἀπαιτήσεις τῆς ἔρευνας ἀλλά καί τῆς κοι-

νωνίας, ἄς μὴν εἶμαστε διαλλακτικοί. Ἄς μὴν ἐπιάσουμε ἐμεῖς τό «αὐγό τοῦ φιδίου» πού θά ἀναπαράγει τίς στρεβλές καί ἐπικίνδυνες καταστάσεις πού βιώνουμε σήμερα.

Αὐτή εἶναι μιά πρόταση πού παραπέμπει σέ διάλογο, ἀπαραίτητο σήμερα ὅσο ποτέ. Ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία ἀποξενώθηκε ἀπό τό πανεπιστήμιο, τό τελευταῖο ἀπό τήν ὑπηρεσία καί οἱ δύο ἀπό τήν κοινωνία. Ὁ λόγος καί οἱ προτάσεις τῶν φοιτητῶν, τῶν καθηγητῶν, τῶν σχολῶν, τῶν ἐπιστημονικῶν κέντρων ἀλλά καί τῶν φορέων, τῶν συλλόγων, τῶν κομμάτων, τῶν πολιτῶν, ἄς γονιμοποιήσουν οἱ μὲν τίς δέ. Τό ἀλάθητο ἄς μὴν τό διεκδικήσει κανεῖς. Ὅμως αὐτή ἡ ὁσμωση ἄς μὴν παραμείνει οὐδέτερη. Τήν ἐπιστημονική ἐγκυρότητα τῆς σκέψης μας ἄς τή συνδυάσουμε μέ τήν ἀνατροπή τῶν κυρίαρχων ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τό πολιτιστικό μας γίγνεσθαι, πού ἐξυπηρετοῦν συγκεκριμένους σκοπούς καί συμφέροντα, μέ τήν ἀντίληψη πού θεωρεῖ τά ἀντικείμενα τῶν πολιτισμῶν γεννήματα ἀλλά καί κτήμα συγχρόνως τῆς κοινωνίας. Ἐτσι πιστεύω ὅτι θά πρέπει νά εἶναι ἕνας σύγχρονος ἀριστερός λόγος γιά τά θέματα αὐτά. Καί μᾶς λείπει.

1. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ εἰσήγηση τοῦ ὑπογράφοντος σέ ἐκδήλωση τοῦ Δημοκρατικοῦ Ἀγῶνα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τομέα Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, μέ θέμα «Ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία καί οἱ προοπτικές ἐπαγγελματικῆς ἀποκατάστασης τῶν πτυχιούχων ἱστορικῶν-ἀρχαιολόγων» (Μάιος 1987). Ἐδῶ παρουσιάζεται μέ μικρές προσθήκες καί ἀλλαγές.

2. Οἱ περισσότερες ἀναφορές αὐτῆς τῆς ἐνότητας ὡς πρὸς τή νομολογία πού σηματοδότησε τήν κρατική ἀντίληψη γιά τήν ἔννοια τῆς προστασίας, σταχυολογοῦνται ἀπό τό βιβλίο τοῦ Β. Πετράκου, *Δοκίμιο γιά τήν ἀρχαιολογική νομοθεσία*, Ἀθήνα 1982. Γιά τήν πορεία τοῦ ἐυρωπαϊκοῦ προβληματισμοῦ σχετικά μέ τήν ἔννοια τοῦ μνημείου, πολύτιμο εἶναι τό ἄρθρο τῆς Ὁ. Γκράτζιου, «Ἡ προστασία τῶν οἰκιστικῶν συνόλων καί ἡ ἐλληνική πρακτική. Ἡ περίπτωση τῶν Ἰωαννίνων» *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 26 (1984), σ. 163-181. Ἀπό τό συγκεκριμένο ἄρθρο ἀντλοῦνται καί οἱ δικές μου ἀναφορές σ' αὐτόν τόν τομέα.

3. Γιά τήν πορεία τῆς συντήρησης στόν ἐλλαδικό χώρο βλ. Ὁ. Γκράτζιου, «Ἀπό τόν ἄρχιμουσειωτήν» Φραγκίσκο Νόβο στοὺς διπλωματούχους συντηρητές ἀρχαιοτήτων καί ἐργῶν τέχνης», *Ἀρχαιολογία*, τεῦχος 22 Μάρτιος 1987, σ. 14-21. Μέσα ἀπό τίς γόνιμες ἀντιπαραθέσεις Γκράτζιου-Τριανταφυλλόπουλου φαίνονται οἱ ἰδεολογικές ἀναζητήσεις ὡς

πρὸς τήν ἴδρυση τῶν πρώτων μουσειῶν καί ἰδιαίτερα τοῦ Βυζαντινοῦ. Βλ. σχετικά Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Ὁ Παπαδιαμάντης καί ἡ τέχνη τῆς Ὀρθοδοξίας», ἀπό τόν τόμο *Φῶτα ὀλόφωτα*, ΕΛΙΑ, Ἀθήνα 1981, σ. 177-196. Ὁ. Γκράτζιου, «Ἀπό τήν ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου: Τά πρώτα χρόνια», περ. *Μνήμων*, 11, 1986, σ. 54-73. Ἐπίσης Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν: Ἀπό τὸν εὐσεβισμό στόν αἰσθητισμό (ἡ μικρὸς ἀντιρρητικὸς ὑπέρ τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη)», *7ο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης*, περιλήψεις ἀνακρινώσεων, Ἀθήνα 1987, σ. 80-81.

4. Ἰ. Δημακόπουλου, *Ἀνθολογία ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Ἀθήνα 1981.

5. Ἡ πρόσφατη περιπέτεια τῶν Δελφῶν μέ τήν ἐγκατάσταση τοῦ ἐργοστασίου ἀλουμίνιας ἐρχεται νά προστεθεῖ σέ δεκάδες ἄλλες περιπτώσεις πού σηματοδοτοῦν τὴ θεωρητικὴ μας ἀνεπάρκεια καί ἐπομένως τήν ἐπικίνδυνη πρακτικὴ στά θέματα αὐτά. Στούς Δελφούς κινδύνευσε ἅμεσα τό Δελφικό τοπίο. Δηλαδή τό πολιτιστικὸ περιβάλλον. Ἡ ἐνότητα χώρου καί μνημείων. Ποιὸ εἶναι τό ἐπόμενο θῦμα; Μήπως ἡ Ὀλυμπία; Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες γάρ.

ΚΑΙΡΟΙ ΤΟΥ ΕΑΜ, ΚΑΙΡΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

του Γιώργου Μαργαρίτη

Πολλά χωριά των ελληνικών βουνών ξενυχτούσαν την άνοιξη κυρίως του 1943. Οί μνημένοι, οί περίεργοι, οί απελπισμένοι, οί εξοργισμένοι, αλλά και οί αδιάφοροι περίμεναν αυτήν την καινούργια εμπειρία. Τήν είσοδο στό χωριό κάποιας ένοπλης ομάδας, τήν ύποδοχή της, τή λειτουργία, τούς λίγους, τά κεράσματα, τό γλέντι και τέλος τό διορισμό υπευθύνων, τή μοιρασιά των καθηκόντων, τήν οργάνωση των χωριανών στον Άγώνα. Περίμεναν αυτό που οί πολλοί καταλάβαιναν ως Έπανάσταση.

Αργότερα ονόμαζαν Έπανάσταση καθετί τό καινούργιο, κάθε αλλαγή των συνηθειών και της ζωής. Η συμμετοχή των γυναικών ήταν Έπανάσταση, ή συμμετοχή των παιδιών και των νέων επίσης, τό λαϊκό δικαστήριο, οί ξένοι έθελοντές, οί περήφανοι καπετάνιοι. Μέρος της Έπανάστασης ήταν τά γλέντια της νίκης στη διπλανή ρεματιά ή στη μακρινή Τυνησία ή στό Λένινγκραντ ή στην Κριμαία. Μέρος της Έπανάστασης ήταν ή πείνα, ή αδιάκοπη περιπλάνηση των τρομαγμένων ανθρώπινων κοπαδιών στά χιονισμένα βουνά τό χειμώνα του 1943-44. Ο

θάνατος των κοντινών, τό κάψιμο των σπιτιών, ή καταστροφή της σοδειάς και των προικιών. Μέρος της Έπανάστασης ήταν ή λεηλασία των κατεστραμμένων σε ένεδρα έχθρων, των προσκυνημένων χωριών που οπλίστηκαν από τον κατακτητή, ό φόνος των προδοτών. Ο πόνος, ό πόθος και τό πάθος ήταν ή Έπανάσταση των απλών ανθρώπων σε κάθε γωνιά της χώρας. Και όλα αυτά ήταν τόσο έντονα ώστε πολλά χρόνια μετά, έστω και με τήν απειλή του θανάτου, αυτοί που τά έζησαν, αρνούσαν να τ' άπαρνηθούν ή να τά ξεχάσουν.

Η απελευθερωτική αίσθηση της προδοσίας

Από τό καλοκαίρι του 1941 ήταν διάχυτη ή αίσθηση ότι κάτι δέν πήγε καλά με τήν κατάρρευση του μετώπου τον Άπρίλιο του ίδιου χρόνου. Οί στρατηγοί συνθηκολόγησαν και μερικοί από αυτούς δέχτηκαν να συμμετάσχουν ή να στηρίξουν μιά «κυβέρνηση»-όργανο των κατακτητών. Ο Μεταξάς άφησε άοπλη τήν πατρίδα, τό καθεστώς του καταχράστηκε τά χρήματα των εράνων «γιά τήν άεροπορία». Ο βασιλιάς και ή κυβέρνησή του τό έσκασαν αφήνοντας τό λαό στά χέρια

των κατακτητών. Οί πλούσιοι φρόντισαν για τον έαυτό τους και τις περιουσίες τους, δημιούργησαν καλές σχέσεις με τους νέους κυρίαρχους και έγιναν ένα με αυτούς μπροστά στην έκμετάλλευση των φτωχών. Οί σύμμαχοι ακόμα, οί "Αγγλοι, αδιαφόρησαν για τή μικρή Έλλάδα, δέν τή βοήθησαν, δέν πολέμησαν μέχρι τέλους μαζί της. Ή εγκατάλειψη και ή προδοσία ήταν σταθερός παρονομαστής στις σκέψεις των πολλών στους πρώτους μήνες τής Κατοχής.

Μιά όρθολογική προσέγγιση των πραγμάτων ίσως νά άμφισβητούσε τις παραπάνω πεποιθήσεις. Δέν χρειαζόταν προδοσία για νά καταρρεύσει ή εξαντλημένη από τον πεντάμηνο πόλεμο χώρα κάτω από τά χτυπήματα τής ισχυρότερης πολεμικής μηχανής των καιρών εκείνων. Είναι δέ δύσκολο νά σκεφτεί κανείς τί άλλο θά μπορούσε νά κάνει ή βασιλική κυβέρνηση εκτός από τό νά φύγει μαζί με τους "Αγγλους. Δέν είχαν σημασία όλα αυτά. Ή αίσθηση ή πικρή ήταν διάχυτη σ' αυτούς πού θεωρούσαν τον έαυτό τους θύμα προδομένο και εγκαταλελειμένο.

Ή αίσθηση αυτή δέν άνηκε στο χώρο του όρθολογισμού. Ήταν μέρος των βαθύτερων ιδεολογικών ανακατατάξεων πού υπαγόρευαν τά γεγονότα. Μέρος τής βαθιάς νοοτροπικής μεταβολής στις αντιλήψεις για τον κόσμο, για τήν κοινωνία, για τά γεγονότα πού συντάραξαν τον κόσμο όλόκληρο και τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά. Ή προδομένος, εκείνος πού έχει εγκαταλειφθεί στην τύχη του από όλους όσοι είχαν ταχθεί νά τον προστατεύουν, από τους μηχανισμούς πού τον φρόντιζαν και κρατούσαν σέ λειτουργία τον κοινωνικό του περίγυρο, τείνει νά κλειστεί στον έαυτό του, νά αναμετρήσει τις δικές του δυνάμεις και νά στηριχθεί σ' αυτές. Ανακαλύπτει τον έαυτό του, τις δυνατότητες πού ό ίδιος μπορεί νά ξεδιπλώσει, ασκείται στην τέχνη τής αυτενέργειας. Εκεί πού τό κράτος και οί κοινωνικοί μηχανισμοί παρενέβαιναν και άποφάσιζαν, τώρα πιά δέν υπήρχε παρά ένα μεγάλο κενό. Και τό κενό αυτό έπρεπε νά τό καλύψουν οί πρωτοβουλίες του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά ή οί αντίστοιχες τής κάθε μορφής ανθρώπινης ένότητας.

Τό έμπόριο κατέρρευσε, τό χρήμα έπαυε προοδευτικά νά έχει αξία. Οί άνθρωποι όμως έπρεπε νά ζήσουν. Κι έτσι, από τά χωριά τής Θεσπρωτίας ή τής Πρέβεζας, φόρτωναν λάδι στα ζώα ή στους ώμους τους, έφτιαχναν караβάνια οί χωριανοί ή οί άγνωστοι αναμεταξύ τους όμοιοπαθείς όδοιπόροι. Χάραζαν δρόμους καινούργιους, έσκαβαν μονοπάτια για χιλιόμετρα όλόκληρα πάνω στα κακοτράχαλα βουνά τής Πίνδου, μακριά από τά φυ-

λάκια τά ληστρικά των κατακτητών, μακριά από τις επικίνδυνες ενέδρες των ληστών. Ταξίδευαν όκτώ, δέκα, δεκαπέντε μέρες μέχρι νά φτάσουν στο Νεστόριο, στα χωριά των Γρεβενών ή και στην Θεσσαλία ακόμα, στο Καστράκι ή στην Πόρτα, για ν' ανταλλάξουν τό λάδι με γεννήματα και νά πάρουν και πάλι τό δρόμο των βουνών και τής επιστροφής. Τους άντρες πού ταξίδευαν τους έπαιρναν οί κατακτητές για άγγαρεία και τους λήστευαν χωρίς τύψεις οί ληστές. Κι έτσι τό μακρύ αυτό ταξίδι ανέλαβαν νά τό κάνουν οί γυναίκες, μερικές φορές με παιδιά μαζί τους, κρυμμένες μέσα

στην άθλιότητα, στην θλίψη και στην φτώχεια τους, караβάνι μισέριας πού τό σέβονταν ακόμα και οί ληστές.

Προδομένοι από θεό και από κυβερνήτες; Ναι. Τό ένιωθαν βαθιά μέσα τους ότι κανείς, μά άπολύτως κανείς δέν φρόντιζε και δέν νοιαζόταν για αυτούς και τή ζωή τους. Ή τελευταία ήταν άποκλειστικά στα δικά τους χέρια, στον δικό τους σκληρό άγώνα για τήν επιβίωση. Έγιναν αυτόνομοι και ανεξάρτητοι μέσα από τήν άδιάκοπη πάλη για τή ζωή. Έγιναν έλεύθεροι νιώθοντας βαθιά τή μοναξιά πού γέννησε ή έξαρθρωμένη κοινωνική μηχανή.

Και τά караβάνια αυτά πληθαιναν,

ΓΚΡΑΧΑΜ ΓΚΡΗΝ

'Οριάν 'Εξπρές

Ένα από τά σημαντικότερα μυθιστορήματα του γνωστού Άγγλου συγγραφέα. Στο 'Οριάν 'Εξπρές ό Γκράχαμ Γκρήν σκιαγραφεί με νεύρο και ένταση μία όλόκληρη εποχή πού σφραγίζεται από τήν άβεβαιότητα και τον τρόπο του επικείμενου μεγάλου πολέμου.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

Μαυρομιχάλη 9
Τηλ. 360.77.44

ΡΑΦΑΕΛ ΜΠΙΓΕΝΤΟΥ

ΓΡΑΜΜΑ ΣΥΓΓΝΩΜΗΣ

Μετά τά πολυδιαβασμένα Οί νύχτες μου είναι πίο όμορφες από τις μέρες σας και Φυλάξου από τή γλύκα των πραγμάτων κυκλοφορεί στην λογοτεχνική σειρά τής ΝΕΦΕΛΗΣ τό καινούργιο βιβλίο τής Ραφαέλ Μπιγεντού **Γράμμα συγγνώμης**. Τό βιβλίο αυτό βραβευμένο με τό γαλλικό βραβείο Interallié είναι κατά τήν ίδια τή συγγραφέα τό καλύτερο βιβλίο της.

Έκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ

τά συναντούσαν άλλα που έβγαιναν από τις πόλεις, γυρεύοντας τη σιγουριά του μικρού χωριού της καταγωγής τους ή μεταφέροντας προικιά, επιπλα, καθρέπτες, γραμμόφωνα, ραπτομηχανές, ακόμα και πιάνο, για να τ' ανταλλάξουν με λάδι ή καρπό, στο πρώτο χωριό που άντεχαν να φτάσουν ή όπου οι δροί της ανταλλαγής φαινόταν πιο εύνοικοί. 'Αλλά και μέσα στην 'Αθήνα, οι διαβάτες με τὰ δίχτυα ή με τὰ σακίδια μιά παρόμοια περιπλάνηση έκαναν, αναζητούσαν και αυτοσχεδίαζαν, φτιάχνοντας κάποτε ρεύματα προς τό Δουργούτι ή τήν Κοκκινιά, τὰ κέντρα της ανταλλαγής και της μαύρης, κάποτε ουρές, πάντα μαζί και πάντα χώρια. 'Ο καθένας προσπαθούσε να ζήσει, όλοι ήθελαν να ζήσουν και άένα αυτοσχεδίαζαν, δρούσαν και λειτουργούσαν, αποφάσιζαν για τήν ζωή τους, για τόν εαυτό τους. Προδομένοι με τήν έννοια της μοναξιάς.

Βασιλιάς, κυβέρνηση, άξιοματούχοι, σύμμαχοι, κράτος, όλα εκείνα που έποπτεύουν και όρίζουν τη λειτουργία μιάς κοινωνίας, έφυγαν και χάθηκαν. Τά αντικατέστησαν οι άμέτρητες, οι καθημερινές, οι άκούραστες πρωτοβουλίες εκατομμυρίων ανθρώπων. 'Ο κοινωνικός ιστός χάθηκε για να ξαναγεννηθεί με άλλη μορφή. Μιά άντεστραμμένη μορφή όπου οι πρωτοβουλίες, οι αποφάσεις, οι πράξεις ήταν προίον των πολλών και όχι θέληση των λίγων. "Όλα αυτά καταγράφηκαν στο νοϋ των ανθρώπων με τήν αίσθηση της προδοσίας. "Όλα αυτά σημαίνουν τό σβήσιμο των συνθηκών, των παραδοσιακών λειτουργιών, της ιδέας που οι πολίτες είχαν για τόν κόσμο και τήν κοινωνία τους. 'Η σκέψη ήταν πιά άνοιχτή, έτοιμη να δεχτεί έναν διαφορετικό κόσμο.

Οι άφετηρίες ενός νέου κόσμου

«Όταν τό Στάλινγκραντ ήτανε ακόμα κυκλωμένο και πολλοί έλεγαν ότι σήμερα-αύριο θά πέσει», «όταν ή πείνα σώριαζε τὰ πτώματα στους δρόμους και ή άγωνία φαινόταν σε κάθε πρόσωπο», «τίς μέρες που τὰ παιδιά πέθαιναν στους δρόμους και οι κατακτητές λήστευαν, έκαιγαν, κατέστρεφαν, άτίμαζαν», τότε, διηγούνται οι παλιοί, άρχιζε ή 'Αντίσταση. "Όταν ό χρόνος της αντιστασιακής άφετηρίας δέν είναι ήμερολογιακός, τότε συνδέεται με τούς καιρούς της μεγάλης συμφοράς, με τη διάλυση, τήν άποσύνθεση, τήν παρακμή. Τίποτα δέν ύπήρχε όταν ή άπόφαση των ανθρώπων δημιούργησε τήν 'Αντίσταση, τήν 'Επανάσταση, τό ΕΑΜ. Και επειδή οι ήμερομηνίες είναι μιά έφευρεση που μόνο οι ιστορικοί καταλαβαίνουν (και τούς

άρέσει να παίζουν με αυτές όπως και με τόσα άλλα άσήμαντα), οι πολλοί, οι ήρωες της ιστορίας του καιρού εκείνου, αυτή τήν αίσθηση άπέκτησαν, διατήρησαν και συντήρησαν στις άναμνήσεις τους. "Ότι δηλαδή ή 'Αντίσταση χτίστηκε πάνω στο χάος, στη συμφορά, στο σκοτάδι, τό καιρό που όλα αυτά έδειχναν άπόλυτα.

Θυμάμαι ότι κάποτε, φορτισμένος με όλα όσα τὰ λεξικά παραθέτουν δίπλα στη λέξη επανάσταση, ξαφνιάστηκα καθώς βρέθηκα άντιμέτωπος μ' αυτό που οι άνθρωποι συνάντησαν στην Κατοχή. "Ο ένθουσιασμός για τό ΕΑΜ πήγαζε από παράξενα — για μένα τότε— κανάλια. «Τό ΕΑΜ έδιώξε τούς ζωοκλέφτες, μπορούσες ν' άφήσεις μόνα τους τὰ ζώα χωρίς να τὰ πειράξει κανείς», «δέν ύπήρχαν πιά ληστές στα βουνά, μπορούσες άφοβα να ταξιδέψεις μέχρι τό πιο άπόμακρο χωριό», «κάποτε έδω σκοτώνονταν για δυό πηχες σ' ένα χωράφι, για τὰ ποτιστικά, με τό ΕΑΜ έπαψαν όλα αυτά». 'Αντί να φέρνει τήν άνατροπή, τό ΕΑΜ έφερνε τήν τάξη. Δέν έλεγαν αυτό τὰ λεξικά δίπλα στην λέξη επανάσταση.

Οι ρυθμοί ανάπτυξης του ΕΑΜ στην άρχική του φάση (ώς τό καλοκαίρι του 1943) είναι κάτι που ξεπερνά κάθε δυνατότητα όρθολογικής άντιμετώπισης των πραγμάτων. Αυτό που άργότερα θά γινόταν τό ένιαίο ΕΑΜ γεννήθηκε άρχικά σε κάθε γωνιά της χώρας με τη μορφή μικροοργανώσεων, ομάδας, παρέας, κύκλου, συνήθως με κάποιον δάσκαλο, φοιτητή, κομμουνιστή, δικηγόρο, άξιοματικό, δημόσιο υπάλληλο, τραπεζικό επικεφαλής. Πολλές φιλικές παρέες, πολλοί κύκλοι καφενείων μεταμορφώθηκαν σε αντιστασιακές οργανώσεις. 'Ο ρόλος του ΕΑΜ δέν ήταν παρά ή σύνθεση, ό συντονισμός των δημιουργημάτων αυτών των καιρών.

Οι άνθρωποι οι προδομένοι, οι μοναχοί, οι καταδικασμένοι στην άυτενέργεια και οι ύποχρεωμένοι στην πρωτοβουλία, έσπευσαν μαζικά, μετά από τό πρώτο ξάφιασμα, να ξανασυνδέσουν τούς ιστούς του κοινωνικού, να άποκαταστήσουν τήν επικοινωνία και τήν έπαφή με τόν διπλανό, τόν άλλο. Και όσο ή κίνηση των ανθρώπων γενικευόταν, όσο ή άλληλεξάρτηση ξαναποκτούσε τη σημασία της, τόσο ή ιεράρχηση, τόσο ή ενοποίηση και ό γενικότερος συντονισμός γινόταν ύποχρεωτική ύπόθεση. "Όταν οι σε είδος ανταλλαγές άνάμεσα σε περιοχές παγιώθηκαν, τότε τό όλο σύστημα έπρεπε να προστατευτεί, να βελτιωθεί, να βοηθηθεί από άνάλογους μηχανισμούς. Χρειάστηκε ένοπλες ομάδες ικανές να άνοιζουν τὰ περάσματα που έκλειναν οι ληστές, να περιορίσουν τις άρπακτικές διαθέσεις των φυλακίων των κατακτητών. Οι ένοπλες ομάδες έπρεπε να συντηρη-

θούν, να τραφούν από τούς πόρους μιάς κοινότητας πλέον και όχι από κάποιες διάσπαρτες άτομικές πρωτοβουλίες. 'Η άνεξαρτησία των ανθρώπων, άπόλυτη αλλά και βασανιστική άρχικά, κάτω από τις πολύμορφες πιέσεις και τούς κινδύνους που άντιμετώπιζε, στρεφόταν προς τη δημιουργία οργανωμένων σχημάτων, ικανών να τήν προστατεύουν και να τήν οδηγήσουν σε νέα σχήματα κοινωνικής συνοχής και άλληλεγγύης.

Τό ΕΑΜ —ό ΕΛΑΣ επίσης— θέρειψε όταν βγήκε από τις πόλεις. Κυριάρχησε όταν εγκαταστάθηκε στα βουνά, εκεί κοντά και πάνω στα περάσματα, στα διάσελα, στους δρόμους τούς άνεπίσημους αλλά και καιρίους των ανταλλαγών, αυτού του κατοχικού έμπορίου. 'Η θέση του επέβαλε τὰ καθήκοντά του. Διέλυσε τις ληστρικές ομάδες φέρνοντας τη σιγουριά στους δρόμους αυτούς που τού έδιναν δύναμη. 'Εξόντωσε τούς συνεργάτες του έχθρου που έκαναν δυνατή τήν άρπακτική επέμβαση των κατακτητών. 'Αποκατέστησε τούς βασικούς κανόνες, κατάργησε τό νόμο του ίσχυροτέρου και, στα ψηλά των βουνών, βρέθηκε στο έπικεντρο των οικονομικών λειτουργιών της κατοχικής 'Ελλάδας. Γιατί, για παράδειγμα, μπροστά στην άεναη κίνηση των φορτωμένων χωρικών στα όρεινά μονοπάτια, τί άντιπροσώπευε ή βοήθεια του «Κουρτουλούς», του 'Ερυθρού Σταυρού, των έκκλησιαστικών συσσιτίων, τὰ μεγέθη διατροφής, τὰ οικονομικά μεγέθη που είχε υπό τόν έλεγχό της ή πολιτική, κατοχική και έκκλησιαστική έξουσία της 'Αθήνας ή της Θεσσαλονίκης; Τό σύστημα λειτουργήσε πιο άποτελεσματικά στα βόρεια, βορειοδυτικά, στη Δυτική Μακεδονία ιδιαίτερα, μόνο και μόνο επειδή εκεί οι δυνατότητες μεταφοράς ήταν σημαντικότερες. Με τήν κατάρρευση του έλληνικού στρατού της 'Αλβανίας, άφέθηκαν στην περιοχή πολυάριθμα μεταγωγικά κτήνη, άλογα, μουλάρια κυρίως, επιταγμένα από όλη τήν υπόλοιπη 'Ελλάδα, που αύξησαν τις δυνατότητες λειτουργίας του συστήματος. 'Η Θεσσαλία, ή Δυτική Μακεδονία έντάχθηκαν στο οικονομικό αυτό σύστημα και τό ΕΑΜ άπέκτησε εκεί τὰ προπύργιά του. 'Από τήν άλλη πλευρά, στην 'Ηπειρο, ό ΕΔΕΣ έκμεταλλεύτηκε τη θέση του γεωγραφικού του χώρου στις ίδιες ατέλες λειτουργίες (άφετηρία δρομολογίων του λαδιού) προσθέτοντας έναν ισχυρό παράγοντα: τις χρυσές λίρες. Γι' αυτό και ό ΕΔΕΣ, σε αντίθεση με όλες τις άλλες άντι-ΕΑΜικές οργανώσεις, ήταν ισχυρός αντίπαλος και τό ΕΑΜ δυσκολευόταν να τόν διαλύσει στις κατοχικές συνθήκες. Πιο νότια, στην Πελοπόννησο, που είχε χάσει με

τίς πολεμικές επιτάξεις πολλά από τὰ μεταγωγικά ζῶα τῆς, ἡ κυριαρχία στὰ ὄρεινά περάσματα δέν πρόσφερε ὅσα θὰ περίμενε κανεὶς στό ΕΑΜ. Οἱ ἐλεγχόμενοι δρόμοι διατήρησαν τὴν οικονομική σημασία τους καί γι' αὐτό τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας πολλαπλασιάστηκαν, ἡ περιοχή διχάστηκε, καί τό ΕΑΜ, παντοῦ ἀβέβαιο, χρειάστηκε νά παλέψει σκληρά γιά νά ἐπιβίωσει καί νά κυριαρχήσει. Κάτι ἀνάλογο ἔγινε καί στίς πεδιάδες τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, ὅπου οἱ ἐλεγχόμενοι δρόμοι διατήρησαν τή σημασία τους.

Ἄλλα αὐτά ἦταν μιά ἐπανάσταση. Σῆμαιναν ἀνατροπή τῶν δεδομένων, νέες συνήθειες, νέους κανόνες, νέες ἀνθρώπινες σχέσεις, νέες προσπάθειες καί δραστηριότητες. Ξαφνικά γεννήθηκε ἕνας ὁλόκληρος κόσμος. Τά βουνά πού ἐδιώχναν πρὶν τοὺς ἀνθρώπους τους γιὰτί δουλειά δέν ὑπῆρχε, ἀπορρόφησαν τότε καί ἔστρωσαν στή δουλειά χιλιάδες πρόσφυγες ἀπό τίς πόλεις, χιλιάδες Ἰταλούς αἰχμαλώτους, καί τὰ ἐργατικά χέρια ἀκόμα ἔλειπαν... Ὅσοι τὰ γνώρισαν ὅλα αὐτά, ὅσοι τὰ ἔζησαν, μιλοῦν γιά ἐξέλιξη, γιά ἀρχή ἀπὸ τὸ τίποτα, γιά νέο κόσμο, γιά δημιουργία. Καί πραγματικά, ἔτσι ἦταν. Καί τίποτα δέν μπορεῖ νά ξεριζώσῃ τὴν αἴσθησι αὐτή ἀπὸ τίς διηγήσεις τῶν παλιῶν.

Τὰ ὄρια μιᾶς Ἐπανάστασης

Τό ΕΑΜ, ἡ Ἐπανάστασή του, τρεφόταν ἀπὸ τοὺς μηχανισμούς πού οἱ καιροὶ δημιούργησαν. Ἀνδρώθηκε στά περάσματα τῶν βουνῶν μακριά ἀπὸ τοὺς δρόμους, τίς σιδηροδρομικές γραμμές καί τὰ λιμάνια. Ὄταν ἡ ἀπελευθέρωσι πλησίασε, τότε παρουσιάστηκε ἡ ἀνάγκη τῆς προσαρμογῆς, τῆς ἀπάντησι στίς νέες προκλήσεις τῶν καιρῶν. Οἱ δρόμοι ἠθέλαν αὐτοκίνητα καί βενζίνα, τὰ τρένα κάρβουνο καί μηχανές, τὰ λιμάνια δεσμούς μέ

τόν ἔξω κόσμο καί οἱ πόλεις τροφίμα, περισσότερα τροφίμα ἀπ' ὅσα περνοῦσαν ἀπὸ τὰ διάσελα τῶν βουνῶν. Ἡ χώρα εἶχε ἀνάγκη τόν ἔξω κόσμο, ἔπρεπε νά συνδιαλλαγῇ μέ αὐτόν. Ἡ Ἐπανάσταση θὰ ἔπρεπε νά ἀφομοιώσει τίς νέες συνθήκες γιά νά ἐπιβίωσει καί νά παγιώσῃ τὴν ἐξουσία τῆς. Σέ μιά κατεχόμενη χώρα, ἡ καταστροφή τῶν γεφυριῶν, τῶν δρόμων, τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, τῶν λιμανιῶν, ἔτρεφε τὴν Ἐπανάσταση καθὼς ἐνίσχυε τίς δικές τῆς οικονομικές βάσεις, τοὺς δικούς τῆς δρόμους. Σέ μιά ἐλεύθερη χώρα ἡ ἀποκατάστασι τῶν κέντρων καί τῶν ἀξόνων τῶν μεταφορῶν ὑπέσκαπτε τὴν ΕΑΜική ἰσχύ. Ἡ Ἐπανάσταση ἔπρεπε νά βρεῖ νέα πρότυπα, νά μεταφερθεῖ στίς ἐργατικές συνοικίες, στά ἐργοστάσια, νά διεκδικήσει τὰ δημόσια κτίρια, τὰ κέντρα ἀποφάσεων, συνυπολογίζοντας πάντα τὴν ἀνάγκη σύνδεσι τῆς χώρας μέ τόν ἔξω κόσμο.

Ἡ ἀναζήτησι τῶν νέων δρόμων ἦταν ἀγωνιώδης. Ἡ δράσι τῆς Πολιτοφυλακῆς, γιά παράδειγμα, θύμιζε κλασικές ἐπαναστατικές σκηνές τοῦ ἄλλοτε. Ἐξάλλου σ' αὐτό τό σῶμα, ὅπως καί στήν ΟΠΛΑ, συναντοῦμε σέ μεγαλύτερη συχνότητα, στά 1944, «ἐπαναστατικά» ψευδώνυμα, ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴ Ῥωσική ἢ ἀκόμα καί τὴ Γαλλική Ἐπανάστασι. Τό 1821 πού ἀνταποκρινόταν στό ἐπαναστατικό πνεῦμα τῶν βουνῶν, ξεπεράστηκε στίς νέες συνθήκες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ προσπάθειες συνεννόησι μέ τοὺς συμμάχους, μέ τοὺς Ἄγγλους, εἶναι γνωστές, καθὼς καί ἡ προπαγανδιστική διάδοσι τῶν «συμμαχικῶν ἀρχῶν», ὅπως διακηρύχθηκαν στήν Τεχεράνη, στόν Ἀτλαντικό, στό πλῆσισμα τοῦ τέλους τοῦ πολέμου. Τό ΕΑΜ, καί ὅλα ὅσα ἀντιπροσώπευε, προσπαθοῦσε νά πολιτευθεῖ, νά ζήσει, νά νικήσει.

Ὅλοι μας ξέρουμε πῶς ἀπέτυχε. Καί κανεὶς δέν μπορεῖ νά ἰσχυριστεῖ

ὅτι γνωρίζει τό γιὰτί. Μιά Ἐπανάστασι, κάθε ἐπαναστατική ἐξόρμησι μιᾶς ἀνθρώπινης ἐνότητις, εἶναι μιά «ἐφοδος στόν οὐρανόν», θρίαμβος ἀπλησίαστος ἀλλά καί μεγαλεῖο ἀπαράμιλλο. Ἔργα καί λόγια ρομαντικῶν, αἰθεροβαμόνων πού πάντα ἀνακατεύουν τοὺς πολλοὺς χωρὶς τελικά τίποτε νά τοὺς προσφέρουν; Κάθε ἄλλο. Κάθε ἐπανάστασι ἔχει τὴν ὕλική τῆς βάση καί κάθε ἐπανάστασι εἶναι, πρὶν ἀπ' ὅλα, ἔργο τῶν πολλῶν. Καί ἐξάλλου, αὐτός ὁ στοιχειωμένος κόσμος τῆς ἀντίδρασις, αὐτὴ ἡ ἐπιστρατευμένη ἀθλιότητα κάθε μορφῆς, αὐτὴ ἡ συμπυκνωμένη χυδαιότητα πού χύθηκε πάνω στό ΕΑΜ καί στίς ἀνανήσεις του, πόσους κόπους δέν ἔκανε, μάταια, γιά νά τὰ πνίξει ὅλα ἐτοῦτα. Πέτυχε; Ἀμφιβάλλω. Κανεὶς ταγματσαφάλης, κανεὶς προδότης τῆς κατοχῆς, κανεὶς Τσολάκογλου, Λογοθετόπουλος, Μόδης, Χρυσοχόου δέν συγκινεῖ στίς μέρες μας. Παρά τίς προσπάθειες δύσκολα ὁ Ζέρβας ἢ ὁ Ψαρρὸς ἢ ὁ Τσιγάντες μποροῦν νά περιλάβουν στό τιμῶνο πρόσωπό τους αὐτό πού ὑπῆρχε ἡ Ἀντίστασι. Αὐτό πού μπορεῖ νά εἰκονίσει καί ἡ μορφὴ τοῦ τελευταίου ΕΛΑΣίτη, πού σῆμερα, μισόν αἰῶνα μετὰ, θά σοῦ ἀπαριθμήσει τὰ χρόνια πού ἔκανε στό Μακρονήσι, στίς φυλακές, στά Γιούρα γιά νά σοῦ πῆ μετὰ ἀπὸ αὐτά, ἐτοῦτο τό ἀπλό πού ἔπρεπε νά ξεχάσει κι ὅμως δέν τό ξεχάσε: «Ἐκανα στά νιάτα μου μαθητὴς στή Σχολὴ Ἐφέδρων Ἀξιωματικῶν τοῦ ΕΛΑΣ». Αὐτὰ σ' ἕνα μικρὸ ψιλικατζίδικο-μακαλίκο τῆς Καλλιθέας, ἀνάμεσα σέ δεκάδες γάτες πού κυκλοφοροῦσαν παντοῦ καί τόنيζαν τὴ μοναξιά καί τὴν πικρὴ πλευρὰ τῆς δόξας. Τὴν προδομένη μοναξιά πού μέ τὴν αἴσθησή τῆς ἐκίνησαν τόσα λαμπρά, περίπου ξεγνήτα χρόνια πρὶν, στόν ἴδιο τοῦτο τόπο.

Γιώργος Μαργαρίτης

Ἡ μετακριτική τοῦ Λ. Βιτγκενστάιν

τοῦ Παντελεῆ Μπασάκου

Ἡ

φιλοσοφία τῆς κοινῆς γλώσσας φέρνει μαζί τῆς ἓνα ἐρμηνευτικό παράδοξο: ἀπό τῆς μιάς μεριάς δέν μπορεῖ νά παρακάμψει ἓνα αἴτημα αὐτοκατανόησης, τὸ ὁποῖο, ὅπως φαίνεται ἤδη ἀπό τίς πρῶτες προσπάθειες ἐρμηνείας καί κριτικῆς ἀποτίμησης τῶν ἰδρυτικῶν κειμένων (*Φιλοσοφικές Ἔρευνες, τό Μπλέ καί τό καφέ Βιβλίο*, τοῦ Λ. Βιτγκενστάιν) εἶναι αἴτημα ἔνταξης τῶν ἀποσπασματικῶν ἀναλύσεων πού συγκροτοῦν τὸ ἔργο σέ εὐρύτερο πλαίσιο ἀναφορᾶς ἢ ἀκόμα καί τῆς σύνταξής τους σέ ἐνιαίό ἐπιχείρημα ἢ θεωρία· ἀπό τὴν ἄλλη μεριά εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἀμφισβητήσῃ τὴν ἴδια τὴν νομιμότητα τῶν αἰτημάτων αὐτῶν, ἀφοῦ καταγγέλλει κάθε μορφὴ ὀλότητος καί κάθε ἀπόπειρα ὀλοκλήρωσης ὡς τὸν κατεξοχὴν παραγωγὸ τῶν ἀποριῶν τίς ὁποῖες θέλει νά ξεπεράσῃ — ἐνῶ ταυτόχρονα καταφάσκει τὴν ἀποσπασματικότητα ὡς αὐτοτέλεια τῶν ἀναλύσεων.

Ὅμως ἔτσι, στὸν ὀρίζοντα τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς, ἀκόμα καί τὰ στοιχειώδη ἐρμηνευτικὰ ἐρωτήματα πού ἀφοροῦν ἓνα ἔργο παραμένουν ἐξαρχῆς, καί, ὅπως φαίνεται, μέχρι τέλους, ἀνοιχτά — κατὰ τρόπο ἰδιόμορφο, τουλάχιστον σέ σχέση μέ τὸν τρόπο τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας. Ἐνα παραδοσιακὸ φιλοσοφικὸ ἔργο ἐπιδιώκει νά εἶναι ἐρμηνευτικά κλειστό· θέτει τὸ ἴδιο τὰ ἐρωτήματα, καί δίνει τίς ἀ-

παντήσεις, λ.χ., σχετικὰ μέ τὴν ἐπιστημολογικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ ἢ γιὰ τὸ πῶς συγκεκριμένα στάδια τῆς ἀνάλυσης ἢ πεδία τῆς περιγραφῆς συνδέονται καί ἐξυπηρετοῦν τὸ σύνολο ἐπιχείρημα (πρβλ. τὴν ἑωμετρικὴ μέθοδο' τοῦ Ντεκάρτ ἢ τὴν μεταθεωρητικὴ προβληματικὴ τοῦ Χούσερλ). Μέ τὴν ἀναδίπλωση αὐτῆς στὸν ἑαυτό του, τὸ παραδοσιακὸ ἔργο ἀξιῶναι νά δεσμεύει τίς δυνατότητες τῆς ἐρμηνείας, ἀξιῶναι δηλαδὴ νά ὑποχρεῶσῃ τὸν ἀναγνώστη νά τὸ διαβάσῃ κατὰ ἓνα συγκεκριμένο τρόπο. Ἐτσι, τόσο ὁ ἐρμηνευτὴς πού θέλει νά εἶναι συνεχιστὴς τοῦ ἔργου, ὅσο καί ὁ μετακριτικὸς, μποροῦν νά ποῦν ὅτι μιλάνε γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα, προϋποθέτουν δηλαδὴ ἓνα πλαίσιο συναίνεσης, ἀφοῦ ἀκόμα καί ὁ μετακριτικὸς, ἐφόσον φέρει ὁ ἴδιος τὸ βᾶρος τῆς ἀποδείξεως τοῦ ὅτι ἡ ἀξίωση δεσμευτικότητος δέν πληροῦται, εἶναι ὑποχρεωμένος νά δεχτεῖ, ἔστω καί προσωρινά, τὸν κόσμον τοῦ συγκεκριμένου φιλοσοφήματος, νά χρησιμοποιήσῃ τίς ἐννοιές του, κ.λπ.

Γιὰ τὴν φιλοσοφία τῆς κοινῆς γλώσσας, ἀντίθετα, μιὰ τέτοια συναίνεση δέν εἶναι διόλου αὐτονόητη, τουλάχιστον ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἱστορία τῶν ἰδρυτικῶν κειμένων. Σύμφωνα μέ ἓναν ἀπολογισμὸ τῶν Μπαίηκερ καί Χάκερ, μετὰ ἀπὸ ἓνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἔντονης ἐξηγητικῆς ἐργασίας πάνω στὶς *Φιλοσοφικές Ἔρευνες*, ἡ οἰκεία κοινότητα δέν ἔχει ἀκόμα σαφὴ ἀντίληψη τοῦ περὶ τίνος ἀκριβῶς πρόκειται. Παρὰ τὴν τεράστια δευτερεύουσα βιβλιογραφία, ἡ συναίνεση εἶναι προβληματικὴ ἀκόμα καί γιὰ ζητήματα τόσο στοιχειώδη ὅπως, λ.χ., γιὰ τὸ ποιὸς εἶναι οἱ κύριες ἀρθρώσεις ἢ τὸ περίγραμμα τοῦ ἔργου, εἶναι δὲ τελείως ἀνύπαρκτη ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἐπιμέρους ζητήματα τῆς ἐρμηνείας.¹

Τό ἐρμηνευτικό παράδοξο καθιστᾶ προβληματικές ἀκόμα καί ἐκεῖνες τίς γενικές διαπιστώσεις πού, ὡς 'προκαταρκτικές' πεποιθήσεις θά ἔπρεπε νά ἰσχύουν ὡς αὐτονόητες, ὅπως, λ.χ., τό ὅτι οἱ ἀναλύσεις τῶν *Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν* καί τῶν συγγενικῶν τους κειμένων ἀφοροῦν τή γλώσσα. Δέν εἶναι σαφές τό πῶς ἡ γλώσσα συνιστᾶ ἐδῶ τό ἀντικείμενο τῆς θεματοποίησης. Προφανῶς δέν πρόκειται γιά κάποια μορφή γλωσσολογικῆς περιγραφῆς. Μιά ἐναλλακτική δυνατότητα, αὐτή πού περισσότερο ἢ λιγότερο συνειδητᾶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀγγλοσαξωνική ἐρμηνευτική παράδοση, εἶναι νά νοηθεῖ ἡ θεματοποίηση τῆς γλώσσας ὡς τρόπον τινά προπαρασκευαστική γιά τήν ἐξέταση τῶν προβλημάτων θεωρίας τῆς γνώσης, πρακτικῆς φιλοσοφίας, θεμελίωσης τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν — ἢ τουλάχιστον γιά τήν ἀποσαφήνιση τῶν ἐννοιῶν πού χρησιμοποιοῦνται στή διατύπωση τῶν προβλημάτων αὐτῶν.² Ἡ γλώσσα γίνεται ἔτσι ἓνα καθολικῆς χρήσης μεθοδολογικό κλειδί, ἢ ἀκόμα προβάλεται σ' αὐτή μιά οἰονεῖ ὑπερβατολογική λειτουργία συγκρότησης.³ Ἡ 'προπαρασκευαστική' ἐκδοχή, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ κύριος ὄγκος τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας, κινοῦνται ἔτσι μέσα στή νεοθετικιστική ἐπιστημολογική προοπτική. Τό ἴδιο τό ἐρμηνευτικό παράδοξο εἶναι παράγωγο αὐτῆς τῆς προοπτικῆς: ἡ ἐννοια τῆς γλώσσας

ὡς καθολικοῦ μεθοδολογικοῦ ὄργανου θέτει ἐδῶ τό αἷτημα τῆς συστηματοποίησης καί τῆς ὀλοκλήρωσης. Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ἡ ἐναντίωση στήν ὀλοκλήρωση, τήν ὀποία ἀσχεῖ τό κείμενο τοῦ Βιτγκενστάιν, ἔχει μιά κριτική διάσταση: ἀρνεῖται αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀναγόρευση τῆς γλώσσας σέ πεδίο ὑπερβατολογικῆς συγκρότησης ἢ σέ χωρο μεθοδολογικῆς οὐδετερότητας.

I

Τά ἔργα τῆς δεύτερης περιόδου τοῦ Λ. Βιτγκενστάιν εἶναι μιά σειρά ἀπό 'λευκώματα':⁴ παρατάξει παρατηρήσεων, ἡ μία πλάι στήν ἄλλη, χωρίς σαφή ἔνδειξη γιά τό πῶς συνδέονται. Ἀκόμα καί σέ ἓνα κείμενο πού προοριζόταν γιά δημοσίευση, ὅπως εἶναι οἱ *Φιλοσοφικές Ἐρευνες*, δέν ἔχουμε βιβλίο, μέ τήν τρέχουσα ἐννοια τοῦ ὄρου, ἀλλά, κατά κάποιο τρόπο, τά ὕλικά γιά ἓνα βιβλίο στήν προτελευταία φάση τῆς συγγραφῆς.

Ἡ ἐρμηνευτική δυσχέρεια πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό τόν τρόπο σύνθεσης εἶναι ἰδιόμορφη κατά τοῦτο: ὁ ἀναγνώστης δέν καλεῖται νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα σέ διαφορετικῆς ἐρμηνεῖες ἐνός κειμένου, ὅσο ἀνάμεσα σέ διαφορετικά κείμενα, πού ἀντιστοιχοῦν στίς ἐνδεχόμενες ὀμαδοποιήσεις τῶν παρατηρήσεων καί τίς σχετικές αἰτιολογήσεις τῶν συνδέσεων πού ἡ κάθε ὀμαδοποίηση προτείνει.

Τίθεται λοιπόν ἓνα ζήτημα σύνταξης τοῦ κειμένου. (Τό ζητούμενο θά μπορούσαμε νά τό χαρακτηρίσουμε ὡς ἀφηγητική σύνταξη, δηλαδή μιά σύνταξη τῆς ὀποίας ἡ βασική ἐνότητα δέν εἶναι ἡ πρόταση, ἀλλά τό ἔργο⁵). Κάθε ἀνάγνωση πού ἔχει προταθεῖ, εἴτε ρητά εἴτε ἀθεματοποιητὰ προβαίνει σέ μιά τέτοια σύνταξη. Μιά πρώτη, αὐτονόητη, δυνατότητα εἶναι νά ἀκολουθήσει κανεῖς κατά γράμμα τήν παρομοίωση τοῦ συγγραφέα («Οἱ φιλοσοφικές παρατηρήσεις πού περιέχει τοῦτο τό βιβλίο εἶναι, θά λέγαμε, μιά συλλογή ἀπό σχεδιάσματα τοπίων πού γεννήθηκαν στίς μεγάλες καί περίπλοκες αὐτές περιπλανήσεις»),⁶ καί νά

1. G.P. Baker and P.M.S. Hacker: *Wittgenstein, Meaning and Understanding*, Oxford, 1980, 1983, σ. xv.

2. R. Rorty (ed.): *The Linguistic Turn*, Chicago 1967, σ. 3.

3. Πρβλ. J. Simon: *Philosophie und linguistische Theorie*, Berlin — N.Y., 1971, σσ. 1-12.

4. L. Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen (Philosophical Investigations)* Oxford 1953 (Ἑλλ. μετάφραση Π. Χριστοδουλίδη, Ἀθήνα 1977, σ. 21).

5. Ἡ χρήση τῶν ὄρων «ἀφήγηση», «ἀφηγητικός», εἶναι ἐδῶ μὴ τεχνική (δέν ἀναφέρεται σέ κάποια συγκεκριμένη θεωρία τῆς ἀφήγησης) καί πρωθύστερη. Καί τά δύο γιά τόν ἴδιο λόγο: τόσο ἡ νομιμότητα τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν στό φιλοσοφικό κείμενο, ὅσο καί τό συγκεκριμένο 'τεχνικό' νόημα τῶν ὄρων, δέν μποροῦν παρά νά εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐρευνας μέσα στήν ὀποία ἐντάσσεται ἡ παρούσα ἐργασία, καί ὄχι ἀφετηριακή τῆς προϋπόθεσης.

6. Ἐνθα ἀν.

προσπαθήσει να αποκαταστήσει την ενότητα της 'περιοχής' βάζοντας τα σχεδιάσματα στη θέση τους, όπως περίπου θα αποκαθιστούσε την εικόνα σε ένα πάζλ. "Ομως έτσι προϋποτίθεται ένα σημείο αναφοράς που να δίνει μια τέτοια συνολική και αμερόληπτη εικόνα, πράγμα που θα συνιστούσε ισχυρή επέμβαση στο περιεχόμενο του έργου, σύμφωνα με το οποίο δεν έχει νόημα να μιλάμε για ένα τέτοιο (μεταγλωσσικό) σημείο αναφοράς.

Πιο λεπτή επέμβαση θα ήταν να θεωρήσουμε πώς το (φαινομενικά) ασύνδετο του κειμένου οφείλεται στο ότι πρόκειται για μια συζήτηση της οποίας παρακολουθούμε μόνο το ένα μέρος, τα επιχειρήματα του ενός μόνο από τους συνομιλητές: μπορούμε λοιπόν να αναζητήσουμε την αρχή της σύνταξης του κειμένου στην αποκατάσταση της προϋποτιθέμενης παράστασης του συνομιλητή. Παρόλο που σπάνια θεματοποιείται, αυτός είναι ο δρόμος που ακολουθούν οι περισσότερες από τις έρμηνειες που έχουν ως σήμερα προταθεί.

Ο τρόπος αυτός έχει στηρίγματα στο κείμενο: οι "Ερευνες, λ.χ., και το Μπλέ Βιβλίο απευθύνονται σε κάποιο δεύτερο πρόσωπο. "Ομως μια έρμηνευτική άποψη που θέλει το έργο να σχηματίζεται ούσιωδώς διαλογικά ή και αγωνιστικά, συναντά έξ αρχής όρισμένες δυσκολίες, ή κυριότερη από τις οποίες είναι πως, ό,τιδήποτε, μέσα στο κείμενο, μπορεί να ταυτισθεί με τη θέση κάποιου συνομιλητή-αντίπαλου, είναι συνήθως κοινότοπο, άποσπασματικό και άσαφές. Αυτοί οι χαρακτηρισμοί υποχρεωτικά εφαρμόζονται και στο έργο του Βιτγκενστάιν, μια που το βάρος ενός λόγου ούσιωδώς διαλογικού-αγωνιστικού είναι συνάρτηση του βάρους του λόγου του συνομιλητή. Κινδυνεύει έτσι η έρμηνεία να προϋποθέτει αρχική άρνητική αξιολόγηση του αντικειμένου της. Για το λόγο αυτό, οι πιο προχωρημένες προσπάθειες ανασυγκρότησης του συνομιλητή (Φεγιεράμπεντ,⁷ Μπαίηκερ και Χάκερ⁸), επιδιώκουν να τον ταυτίσουν είτε με μια συνεκτική θεωρία του νοήματος (ό Φεγιεράμπεντ την κατασκευάζει σαν ένα πορτραίτο-ρομπότ με στοιχεία από την εσωτερική μαρτυρία των Έρευνών) είτε με μια ιστορικά δεδομένη φιλοσοφία της γλώσσας (ή φιλοσοφία του Φρέγκε για τους Μπαίηκερ και Χάκερ).

Έδω θα πρέπει να ανοίξουμε μια παρένθεση: ο τρόπος αυτός της σύνταξης δεν είναι ούτε απομονωμένος ούτε πρόκειται για κάποια τυχαία εύρετικότητα. Η «γλωσσική στροφή», που είναι ο θεωρητικός όριζοντας μέσα στον οποίο κινούνται οι έρμηνειες αυτές, δεν μπορεί να κατανοήσει τον έαυτο της παρά μόνο στη συνάφεια μιας αγωνιστικής προς το τυπολογικά σχηματισμένο πρότυπο της παραδοσιακής φιλοσοφίας. "Έτσι, για τον Ρ. Ρόρτυ: «ή φιλοσοφική συζήτηση, από την ίδια τη φύση του θέματος, είναι τέτοια που το περισσότερο που μπορεί κανείς να ελπίζει είναι να μεταθέσει το βάρος της αποδείξεως στον αντίπαλό του. Η γλωσσική φιλοσοφία, κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια, κατόρθωσε να βάλει τη σύνολη φιλοσοφική παράδοση, από τον Παρμενίδη ως τον Ντεκάρτ και τον Χιούμ ή ως τον Μπράντλεϋ και τον Ουάιτχεντ, σε θέση άμυνας.

Αυτό το πέτυχε με μια προσεκτική και διεξοδική εξέταση των τρόπων με τους οποίους οι παραδοσιακοί φιλόσοφοι χρησιμοποίησαν τη γλώσσα στη διατύπωση των προβλημάτων τους».⁹

Τό πρόβλημα με μια τέτοια έρμηνεία είναι πώς μπορεί ταυτολογικά να δικαιολογεί τον έαυτο της: σχηματίζοντας τον αντίπαλο σχηματίζει ταυτόχρονα και τα κριτήρια της επιτυχίας της. Από την άλλη μεριά, ακριβώς επειδή παρέχει εις έαυτήν την εύχέρεια αυτού του σχηματισμού, η επέμβαση αυτή κινδυνεύει να παρακάμπτει τα ούσιωδη ζητούμενα της έρμηνείας, θεραπεύοντας τά αυτονόητα ως άνασχευές εξίσου αυτονόητων θέσεων. "Ως κριτήριο για την αποτίμηση των έρμηνειών αυτών (και ταυτόχρονα ως εισαγωγή στο πρόβλημα της (άφηγητικής) σύνταξης του έργου), προτείνουμε έδω να εξετάσουμε την αντιπαράθεση της φιλοσοφίας του ύστερου Βιτγκενστάιν προς την παραδοσιακή θεωρία της γλώσσας, με αναφορά στο θέμα της μονοσημαντότητας.

Προκαταρκτικά θα πρέπει να παρατηρήσουμε πώς, σε αντίθεση προς την αγωνιστική ανάγνωση, τό ότι θεωρούμε τό ζήτημα αυτό ούσιωδες, δεν σημαίνει υποχρεωτικά πώς βλέπουμε τη μονοσημαντότητα ως τό κεντρικό σημείο (τόν κατεξοχήν τόπο ή τό κεντρικό αξίωμα) της γλωσσικής θεωρίας του συνομιλητή. Τό σημείο είναι κεντρικό, γιατί γύρω από αυτό σχηματίζεται συστηματικά ένα ζεύγμα μεταξύ της θεματοποίησης της γλώσσας και της μετακριτικής της φιλοσοφίας. Τό ζεύγμα αυτό είναι, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πιο κάτω, ό «γεωμετρικός τόπος» των έρμηνευτικών προβλημάτων που θέτει τό κείμενο του Λ. Βιτγκενστάιν.

Η παράσταση της παραδοσιακής θεωρίας για τη γλώσσα, ως ένος διατεταγμένου συνόλου προτάσεων, στο οποίο ή αρχή της μονοσημαντότητας, εν είδει αξιώματος, θα κατείχε την κεντρική θέση, είναι έρμηνευτικά εξαιρετικά προβληματική. Στην παραδοσιακή θεωρία ή γλώσσα δεν είναι νόμιμη ως αντικείμενο παρά μόνο με τρόπο θεραπευτικό: όχι μόνο είναι έπουσιώδης και έξωτερική (τόπος που επανέρχεται με θαυμαστή σταθερότητα), αλλά ακόμα πρόκειται για μια έξωτερικότητα επικίνδυνη, παραγωγό σοφισμάτων. Τό να κάνεις φιλοσοφία ισοδυναμεί με τό να μπορείς να απομακρυνθείς από την έξωτερικότητα αυτή και να αναχθείς σε ένα τόπο, ή σε ένα σημείο όράσεως, πρό- (ή έξω-) γλωσσικό. Η γλώσσα είναι αντικείμενο αυτής της δυσπιστίας και υποκείμενο αξιολογικά άρνητικών κατηγορημάτων επειδή, κατά την παραδοσιακή αντίληψη, δεν μπορεί παρά να είναι ανεξάλειπτα άμφισημη. Η θεραπευτική αντιμετώπιση της γλώσσας είναι ισοδύναμη προς την κατάφαση στο αίτημα της μονοσημαντότητας.

7. P. Feyrabend, Wittgensteins *Philosophical Investigations*, στο G. Pitcher (ed): *Wittgenstein, The Philosophical Investigations*, London — Melbourne 1968, ss.104-150.

8. "Ένθα άν.

9. "Ένθα αν. σ. 33

Τό αἴτημα αὐτό διατυπώθηκε ἀπό τόν Ἀριστοτέλη ὡς συνθήκη τοῦ σημαίνει: *Τό ... μὴ ἔν σημαίνει, οὐδέ σημαίνει ἐστί. Τό ἔν σημαίνει* εἶναι λογικά ἀναγκαία προϋπόθεση τοῦ κατηγορήματος σημαίνει. Μιά λέξη πού νά σημαίνει δύο διαφορετικά πράγματα εἶναι σάν ἓνα ὑλικό σῶμα μὴ ἔκτατό: δέν πρόκειται γιὰ ἓνα ἐλαττωματικό ἀντικείμενο, ἀλλά γιὰ ἓνα λογικά ἀδύνατο ἀντικείμενο. Εἶναι φανερό πῶς ἡ συνθήκη αὐτή τοῦ νόηματος δέν μπορεῖ νά ἀφορᾷ τή γλώσσα παρά μόνο ὡς ἓνα δέον, ὡς μιά ἀπαίτηση στήν ὁποία ἡ (κοινή) γλώσσα, ἐξ ὀρισμοῦ, δέν μπορεῖ νά ἀνταποκριθεῖ.

Ἔτσι λοιπόν, εἴτε ὡς ἀπλός τόπος κυκλοφορεῖ στή φιλοσοφική γράμματι — ὁ κατάλογος τῶν σχετικῶν ἀναφορῶν θά μπορούσε νά εἶναι ἐξαιρετικά ἐκτενής — εἴτε διατυπώνεται μέ τρόπο πού οὐσιωδῶς ἐμπλέκεται στό θεμελιωτικό ἐγχείρημα, (θά δοῦμε πιό κάτω πῶς τά δύο σκέλη τῆς διάζευξης αὐτῆς δέν εἶναι ἀκριβῶς συνώνυμα) ὅπως στόν Ἀριστοτέλη, ὅπου ἡ ἀρχή τῆς μονοσημαντότητας θεμελιώνει διαλεκτικά τή συλλογιστική, δηλαδή τήν ἐπιστήμη, ἢ στό Χούσερλ, ὅπου εἶναι τό ἀρνητικό κίνητρο τῆς θεμελίωσης,¹⁰ ἡ ἀρχή αὐτή δέν εἶναι περιγραφική τῆς γλώσσας, ἀλλά κανονιστική. Αὐτό σημαίνει πῶς μιά τέτοια ἀρχή δέν εἶναι δυνατόν νά ἀμφισβητηθεῖ μέ ἀπλή ἀντιπαράθεση περιγραφῶν τοῦ 'πῶς πραγματικά λειτουργεῖ ἡ γλώσσα', ἢ ἡ κοινή γλώσσα — οὔτε μέ τήν ἀπλή κατάδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ κοινή γλώσσα εἶναι πραγματικά ἀμφίσημη, ἢ τοῦ ὅτι στήν πράξη οἱ ἔννοιες ἔχουν ἀσαφῆ ὅρια καί παρ' ὅλα αὐτά ἐπικοινωνοῦμε. Οἱ περιγραφές αὐτές δέν ἀντιφάσκουν πρὸς τήν κανονιστική ἀρχή τῆς μονοσημαντότητας — ἀντίθετα μπορεῖ νά τήν ἐπιβεβαιώνουν. Τό κατηγορήμα «ἀμφίσημος» νοεῖται ἐδῶ ὡς μέτρο τῆς ἀπόκλισης ἀπό τόν κανόνα τοῦ μονοσήμαντου ὁ ὁποῖος, ἔτσι, ἐξακολουθεῖ νά καταφάσκει ὡς ἰδεατή συνθήκη τῆς κατανόησης, ὡς τό ἰδεατό τῆς τέλους.

Αὐτό συνιστᾷ ἤδη μιά σοβαρή δυσκολία γιὰ τήν ἀγωνιστική ἐρμηνεία τοῦ Βιτγκενστάιν. Ἄν αὐτή θεωρεῖ τήν ἀρχή τῆς μονοσημαντότητας ὡς πυρήνα, ἢ ὡς ἓνα ἀπό τούς πυρήνες τοῦ ἀντιπάλου μοντέλου,¹¹ τότε θά πρέπει νά ἀντιμετωπίσει ἓνα δίλημμα: τά περιγραφικά ἐπιχειρήματα τῶν κειμένων τῆς δεύτερης περιόδου εἴτε δέν εἶναι, ἐξαρχῆς, σέ θέση νά ἀνασχευάσουν μιά ἀρχή πρὸς τήν ὁποία, ἀκριβῶς ὡς περιγραφικά, εἶναι ἀσύμμετρα, εἴτε τήν ἐπιβεβαιώνουν στήν κανονιστική τῆς διάσταση. Ἄν πάλι μιά ἐρμηνεία ἀγνοήσει τό δίλημμα αὐτό, τότε καταδικάζει τό ὑπό ἐρμηνείαν σέ πλήρη κοινοτοπία.

Ἄστούσο τά διλήμματα αὐτά δέν εἶναι παρά ἡ ἐπιφάνεια τοῦ προβλήματος. Ἡ παραδοσιακή θεωρία δέν εἶδε στήν ἀμφισημία ἀπλῶς μιά ἀνωμαλία στή συγκρότηση τοῦ λεξικοῦ μιᾶς ἐμπειρικά δεδομένης γλώσσας — τό γεγονός δηλαδή, ὅτι σέ κάθε λήμμα μποροῦν νά ἀντιστοιχοῦν πολλές καί διαφορετικές παραφράσεις —, τήν ὁποία ἡ ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τῆς μονοσημαντότητας καλεῖται νά διορθώσει. Ὅταν ὁ Κάντ, λ.χ., ἀναφέρεται στό γεγονός τῆς ἀπό ὑποκείμενο σέ ὑποκείμενο ἀμφισημίας¹², χρησιμοποιεῖ τό γεγονός αὐτό ὡς σημεῖον — μέ τήν ἀριστοτελική ἔννοια τοῦ

ὄρου — γιὰ τήν περιστασιακότητα καί τήν ὑποκειμενικότητα τῆς ἐμπειρικῆς ἐνότητας τῆς συνειδήσεως· θεωρεῖ δηλαδή τή γλώσσα τόσο ἀμετάκλητα περιστασιακή, ὑποκειμενική καί ἐμπειρική, ὥστε νά μπορεῖ νά τή χρησιμοποιεῖ ἀυτονόητα ὡς συνώνυμο καί τεκμήριο τῶν ἐνοιῶν αὐτῶν. Ἐδῶ ἡ μέριμνα δέν στρέφεται στήν ἐπανόρθωση αὐτῆς τῆς ἀτέλειας, ἀλλά στήν ἀντιπαράθεσή της πρὸς τό (μόνο δυνατό) ἀντικειμενικό, συνώνυμο τοῦ μὴ περιστασιακοῦ καί τοῦ μονοσήμαντου, τῆς ὑπερβατολογικῆς θεμελίωσης. Στήν παραδοσιακή θεωρία ἡ ἀμφισημία δέν εἶναι πρόβλημα πού τίθεται στόν ὀρίζοντα κάποιας αὐτόνομα καί γιὰ τόν ἑαυτό τῆς θεματοποιημένης ἔννοιας τῆς γλώσσας· θεματοποιεῖται, ἢ ἀπλῶς ἀντιμετωπίζεται ὡς πρόβλημα, μόνο σέ συνάρτηση πρὸς τό αἴτημα τῆς θεμελίωσης, ἐνδιαφέρει δηλαδή ὡς σημεῖο τῆς περιστασιακότητας τῆς γλώσσας, καί μόνον ἐφόσον ἔτσι σχηματίζεται ἀντίθεση πρὸς τό λόγο τῆς θεμελίωσης.

Μέ τυπολογικούς ὄρους: μονοσημαντότητα μπορεῖ νά ἀξιῶσει γιὰ τόν ἑαυτό του μόνο ὁ λόγος τῆς φιλοσοφικῆς θεμελίωσης, ἐφόσον μόνο αὐτός, σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ἐξ ὀρισμοῦ τοπική (κοινή) γλώσσα, μπορεῖ νά ἀξιῶσει νά εἶναι ὁλοτελῶς ἀνεξάρτητος ἀπό τήν περίσταση ἐκφορᾶς — εἴτε πρόκειται γιὰ ἀπλή χρονικότητα ἢ τοπικότητα (τό *hic et nunc* τῆς ἐκφορᾶς) εἴτε γιὰ κάποιο ὑποκειμενικό σχῆμα παραγωγῆς λόγου (προκατάληψη, ἰδεολογία). Ἔτσι ὁ λόγος τῆς θεμελίωσης ἀξιῶνει νά μὴ μεταβάλλεται τό νόημά του καί νά μὴ καταργεῖται ἡ βεβαιότητά του ὅταν λέγεται ἄλλοτε καί ἄλλο· ἀντίστοιχα δέν ἀφήνεται νά ἐξηγηθεῖ ὡς προϊόν μιᾶς ἰδεολογίας ἢ ἐνός συστήματος προκαταλήψεων, νά ἀναχθεῖ δηλαδή αἰτιακά σέ κάτι ἔξω ἀπό τό καθαρό νόημά του.

Τό κύριο πρόβλημα τῆς διαλογικῆς-ἀγωνιστικῆς σύνταξης (καί συνάμα τῆς 'γλωσσικῆς στροφῆς', ἡ ὁποία συντάσσοντας ἔτσι τό κείμενο, στήν οὐσία τό χρησιμοποιεῖ σάν καθρέφτη τῶν δικῶν τῆς προϋποθέσεων) εἶναι ἀκριβῶς τό ὅτι δέν ἔχει ἀπλῶς νά ἀντιμετωπίσει τήν περιγραφή τῆς γλώσσας ἀπό τήν κλασική φιλοσοφία, ἀλλά τήν ἴδια τή θεμελιωτική ἀξίωση, στό πλαίσιο τῆς ὁποίας ἡ περιγραφή αὐτή ἐκφέρεται.

II

Ὅταν μπορούμε νά σχηματίσουμε τήν (ἀφηγητική) συντακτική περιγραφή ἐνός ἔργου, μπορούμε ἐπίσης νά διατυ-

10. E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, II, 1, Tübingen 1968, Πρβλ. ἐπίσης Π. Μπασάκος, Τό θέμα τῆς κοινῆς γλώσσας στή Φαινομενολογία τοῦ Ε. Χούσερλ, ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ 37 (1984), σσ. 45-65.

11. G.P. Baker and P.M.S. Hacker, ἔνθα ἀν. σ. 219.

12. *Kritik der reinen Vernunft* B 140 (μετάφραση Ἀναστασίου Γιανναρά, *Κριτική τοῦ καθαροῦ λόγου*, Ἀθήνα 1980, σ. 97: «Ὁ ἓνας συνδέει τήν παράσταση μιᾶς ὀρισμένης λέξεως μέ ἓνα πράγμα, ὁ ἄλλος μέ ἓνα ἄλλο πράγμα (γι' αὐτό) καί ἡ ἐνό-

πώσουμε και τις συνθήκες της έγκυρότητάς του. Εύρετικά, ισχύει και τό αντίστροφο: όταν ή συζήτηση ξεχωρίζει μιά συγκεκριμένη θέση του υπό σύνταξιν έργου, τότε ή διατύπωση των συνθηκών έγκυρότητας αὐτῆς τῆς θέσης, καθώς και ό έλεγχος του κατά πόσον αὐτές πληροῦνται, μπορούν να είναι ένας οδηγητικός μίτος γιά τή συντακτική του περιγραφή. Μ' αὐτή τήν έννοια ή αρχή τῆς μονοσημαντότητας μᾶς παρέχει μιάν αφετηρία γιά να περιορίσουμε τή συντακτική άπροσδιοριστία του έργου του Βιτγκενστάιν:

άν τό ζεύγος μονοσημαντότητα/άμφισημία δέν τίθεται παρά μόνο στό πλαίσιο αναφοράς πού σχηματίζεται γύρω από τό αίτημα τῆς θεμελίωσης, τότε μιά, μή κοινότοπη, θεματοποίηση τῆς γλώσσας, πού έχει ως 'αντίπαλό' τῆς τήν αρχή τῆς μονοσημαντότητας (καί μέ τή σειρά τῆς σχηματίζεται χάρη σ' αὐτή τήν αντίπαλότητα), δέν μπορεί να είναι έγκυρη έρμηνευτικά, δηλαδή ὅσον ἀφορᾷ τή νομιμότητα του σχηματισμοῦ των έννοιων τῆς, παρά μόνον ἐφόσον είναι, έν ταυτῶ, θεματοποίηση τῆς θεμελιωτικῆς ἀξίωσης.

"Όμως, ὅπως εἶδαμε, στήν ἴδια τήν κίνηση του θεμελιωτικῆς ἐγχειρήματος είναι ἐγγεγραμμένη ή ἀρνητική ἀξιολόγηση, κατά τήν ὁποία ή γλώσσα δέν μπορεί να είναι αὐτόνομο ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας — ἐφόσον παριστᾶται μόνο μέ τρόπο στερητικό, εἴτε, μέσα στό πλαίσιο μιᾶς θεραπευτικῆς μέριμνας (τό παραπλανητικό ἔνδυμα των νοημάτων) εἴτε ως ἄπλό σημεῖον πού παραπέμπει σέ ἀρνητικά ἀξιολογούμενες ιδιότητες.

"Έτσι,

γιά να κερδηθεῖ τό ἀντικείμενο «γλώσσα», ή τουλάχιστον γιά να προσδιοριστεῖ τό θεωρητικό καθεστῶς του ἐρωτήματος γιά τή γλώσσα, θά πρέπει ή θεματοποίηση τῆς θεμελίωσης να είναι ταυτόχρονα μετακριτική, να ἐπιτυγχάνει δηλαδή να θέτει ὅρους και ὅρια στή θεμελιωτική ἀξίωση.

"Ἡδη ή διαλογική-ἀγωνιστική ἀνάγνωση βλέπει στόν Λ. Βιτγκενστάιν μιά μετακριτική ἀξίωση, τόν βλέπει δηλαδή να ἐπισημαίνει, μέ σημειολογική ἀνάλυση, στοιχεῖα τῆς περιστάσης ἐκφορᾶς του παραδοσιακοῦ φιλοσοφῆματος (κίνητρο, τόπος, τρόπος) τά ὁποία θεωρεῖ ως λανθάνουσες θέσεις γιά τή γλώσσα (προϋποθέσεις). 'Ἡ κίνηση τῆς κριτικῆς είναι ἀκριβῶς τό να διατυπώσει, να καταστήσει ρητά, ως θέσεις, τά λανθάνοντα αὐτά στοιχεῖα, ἔτσι ὥστε να μπορούν να γίνουν ἀντικείμενο ἀνασκευῆς. Χαρακτηριστικό δείγμα αὐτῆς τῆς μετακριτικῆς είναι ή ἀκόλουθη «συντακτική» πρόταση των Μπαίχκερ και Χάκερ:

«... ό Βιτγκενστάιν ἀντιμετωπίζει τό αίτημα του καθορισμοῦ του νοήματος |determinacy of sense, συνώνυμο ἐδῶ τῆς ἀρχῆς τῆς μονοσημαντότητας| στή ρίζα του... ή μέθοδος |του| κατά τήν εξέταση του αίτήματος του καθορισμοῦ του νοήματος είναι χαρακτηριστική. 'Από τή μιά μεριά, ἐλέγχει ἐξονυχιστικά τίς διαφορες στοχοθεῖες πού διατυπώνονται ως ὑποστήριξη του αίτήματος αὐτοῦ, καθώς ἐπίσης και τά διάφορα συστατικά του μέρη. 'Από τήν ἄλλη μεριά,

ἀπευθύνεται στίς θεωρήσεις πού μορφοποιοῦν τή διατύπωση αὐτῆς τῆς σκέψης, στίς εἰκόνες |pictures| πού οδηγοῦν ένα ὀρισμένο εἶδος φιλοσόφων. Συνεπῶς, ή κριτική του στό αίτημα καθορισμοῦ του νοήματος μπορεί να χωριστεῖ σέ τρία ἐπίπεδα: κριτική στίς λανθάνουσες προκειμένες, κριτική στίς ἐκπεφρασμένες |συνειδητές| ἐπιδιώξεις, κριτική των συστατικῶν του αίτήματος. Τό ἐγχείρημά του |his campaign| είναι διεξοδικό και ἐξαντλητικό». ¹³

ή ὁποία νομιμοποιεῖ τή διατύπωση του ἐξῆς πορίσματος:

«'Ἡ μόνη δυνατή ἀντίδραση στό ἐρώτημα 'είναι τό νόημα καθορισμένο;' είναι τό ἀντερώτημα 'τί σημαίνει γιά τό νόημα τό να είναι καθορισμένο;' 'Εάν, λ.χ., αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε γενικός ὅρος |concept-word| θά πρέπει να ἐξηγεῖται μέ τή διατύπωση ἐνός ὀρισμοῦ-ἀπαρίθμησης χαρακτηριστικῶν |Merkmal-definition| και κάθε κύριο ὄνομα μέ τή διατύπωση μιᾶς ἰσοδύναμης πρὸς αὐτό ὀριστικῆς περιγραφῆς, τότε τό καθορισμένο του νοήματος δέν είναι χαρακτηριστικό των πραγματικῶν γλωσσῶν, οὔτε καν κάποιας ἁπλῶς δυνατῆς γλώσσας». ¹⁴

'Εδῶ ὥστόσο προκύπτουν ὀρισμένα προβλήματα. 'Εφόσον ή μετακριτική θεματοποίηση τῆς θεμελίωσης (δηλαδή, μεταξύ των ἄλλων, και ή νομιμότητα τῆς σημειολογικῆς ἀνάγνωσης του φιλοσοφῆματος) είναι ζητούμενο, ή ἀγωνιστική μετακριτική μέ τό να προϋποθέτει τή σημειολογική ἀνάγνωση, δηλαδή τή χρήση των τοπικῶν στοιχείων τῆς περιστάσης ἐκφορᾶς, διαπράττει λήψη του ζητουμένου. Σέ μιά, κατά τό διαλογικό ἀκριβῶς πρότυπο, ἀναπαράσταση τῆς σχέσης μεταξύ τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας και τῆς ἀναλυτικῆς ἐναλλακτικῆς, ή σχετικοποίηση τῆς θεμελιωτικῆς ἀξίωσης δέν θά μπορούσε να έχει τή θέση τῆς διαλεκτικῆς προτάσεως, δηλαδή του ἐξαρχῆς δεδομένου σημείου συναινέσεως, ἀλλά μόνο τή θέση του διαλεκτικοῦ προβλήματος, ὅπου τό βάρος τῆς ἀποδείξεως πέφτει ἀποκλειστικά στήν ἐναλλακτική θεωρία.

Σοβαρό ἀνακόλουθο ὑπάρχει και στό ὅτι, συντεταγμένο κατά τόν τρόπο αὐτό τό ἐπιχείρημα προϋποθέτει ὅτι τό αίτημα τῆς μονοσημαντότητας ἐκφέρεται στό πλαίσιο μιᾶς ἐσφαλμένης, ἀλλά ταυτόχρονα αὐτόνομης, *per se*, θεωρίας τῆς γλώσσας — προϋποθέτει δηλαδή αὐτό ἀκριβῶς πού τό θεμελιωτικό ἐπιχείρημα δέν μπορεί να παραχωρήσει χωρίς να αὐτοκαταργηθεῖ, τήν αὐτόνομη θεματοποίηση τῆς γλώσσας. "Όμως εἶδαμε πῶς ή γλώσσα σχηματίζεται ως πρόβλημα ἀκριβῶς ἐκεῖ πού (καί ἐφόσον) δέν θεματοποιεῖται. Τό ἀντικείμενο τῆς ἀνασκευῆς είναι ἔτσι ξένο πρὸς αὐτό πού δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη τῆς ἀνασκευῆς.

τητα τῆς συνειδήσεως σέ ὅτι είναι ἐμπειρικό, δέν έχει ἀναγκαιότητα και γενικό κύρος ἀναφορικά πρὸς αὐτό πού είναι δεδομένο».

13. G.P. Baker and P.M.S. Hacker, ἔνθα αν. σ. 221.

14. G.P. Baker and P.M.S. Hacker, ἔνθα αν. σ. 225.

Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ βαθύτερη δυσκολία, στήν ὁποία παραπέμπουν τόσο ἡ τυπική λογική (διαλεκτική) ἀσυνέπεια, ὅσο καί τό ἑρμηνευτικό ἀνακόλουθο στό σχηματισμό τοῦ ἀντιπάλου: ὅταν τό ζητούμενο εἶναι νά σχηματισθεῖ τό θεωρητικό ἀντικείμενο γλώσσα, ἡ κριτική πού χρησιμοποιεῖ τή σημειολογική διαγνωστική γιά νά κινηθεῖ ἀπό τό δυνάμει στό ἐνεργεῖα μέσα σέ ἕνα χῶρο προτασιακῶν μορφωμάτων (ἀπό τή λανθάνουσα, ἡ ἐνδιάθετη, προϋπόθεση στή διατυπωμένη θέση) εἶναι ὄργανο ἀνεπαρκές. Ἡ δυσκολία αὐτή δέν μπορεῖ ὡστόσο νά περιγραφεῖ στό πλαίσιο καί μόνο τοῦ τυπολογικά σχηματισμένου προτύπου τῆς θεμελιώσης. Χρειάζεται νά δοῦμε τά πράγματα ἀπό πιό κοντά.

Στή Φαινομενολογία τοῦ Ε. Χούσερλ, ἡ ἀξίωση νά εἶναι ἡ θεμελίωση ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τήν περίσταση ἐκφορᾶς τῆς εἶναι ρητά διατυπωμένη καί συνώνυμη μέ τό αἶτημα τῆς ἀπόλυτης μονοσημαντότητας τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου, ἀκριβῶς ὡς θεμελιωτικοῦ. Ὅμως τό φαινομενολογικό ἔργο εἶναι ἀναγκαῖα περιστασιακό καί, μέ τήν ἴδια ἀναγκαιότητα, ἀμφίσημο: εἶναι *περιστασιακό* γιατί δέν μπορεῖ, στό προοίμιό του, παρά νά ἀπευθύνεται στό μή φαινομενολόγο, στή 'δογματική' ἢ 'ἀπλοϊκή' στάση, καί *ἀμφίσημο*, γιατί δέν μπορεῖ νά ἀπευθύνεται κατὰ τόν τρόπο αὐτό παρά μόνο ἂν δώσει σέ προτάσεις που, κανονικά, μόνο ἀπό τή θέση τοῦ φαινομενολογικοῦ ἀμέτοχου 'θεατῆ' μποροῦν νά ἐκφέρονται, τό σχῆμα προτάσεων πού ἐκφέρονται ἀπό τή θέση τοῦ ἀπλοϊκοῦ ἐγώ. Ὡστόσο, ὅπως ἔδειξε ὁ Ε. Φίνκ, ἡ ἀμφισημία αὐτή φέρει ταυτόχρονα καί τή δικαιολόγησή της: τό αἶτημα τῆς μή περιστασιακότητος ἀφορᾶ τό φαινομενολογικό 'κυρίως ἔργο'¹⁵ στό ὁποῖο τό προοίμιό παραπέμπει, ὅπως ἕνα σημεῖο παραπέμπει στό νόημά του, σ' αὐτό πού θέλει νά πεῖ. Τό νά *κατανοήσεις* τό φαινομενολογικό ἔργο σημαίνει ἀκριβῶς τό νά μπορέσεις νά ξεχωρίσεις τό προοίμιό ὡς τέτοιο, νά μήν τοῦ θέτεις ἀπαιτήσεις πού δέν μποροῦν νά ἰσχύουν παρά γιά τό κυρίως ἔργο, σημαίνει τό νά μπορέσεις νά παρακολουθήσεις αὐτή τήν κίνηση χάρι στήν ὁποία τό προοίμιό ὁδηγεῖ καί παραπέμπει στό κυρίως ἔργο. Ἡ θέση αὐτή τῆς ἀμφισημίας, στήν οὐσία τῆς ἀναφορᾶς στό ὄντικό (ἀπλοϊκό, δογματικό ἐγώ) καί ἡ ἄρση τῆς (ἡ δικαιολόγησή της) συμπαρασύρει, καταρχήν, τήν ἴδια τή δυνατότητα καί τή νομιμότητα τῆς ἐφαρμογῆς τῶν σημειολογικῶν ἀναγνώσεων τοῦ ἔργου. Τά ὄντικά σημεῖα ὁράσεως ἀπό τά ὁποῖα μποροῦν νά γίνουν αὐτές οἱ διαγνώσεις, ἔχουν συμπεριληφθεῖ στήν κίνηση αὐτή, ἔτσι ὥστε νά μήν ὑπάρχει τόπος ἢ ἐξωτερικό σημεῖο ἀναφορᾶς, τό ὁποῖο νά μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τό σχηματισμό μιᾶς ἀναγωγικῆς προοπτικῆς.

Ἐτσι στήν περίπτωση τῆς θεματοποίησης τῆς γλώσσας ἡ ἔννοια τῆς λανθάνουσας προϋπόθεσης φτάνει σέ ἕνα ὄριο. Τό *πρῶτον ψεῦδος* εἶναι ἐδῶ μιὰ μορφή κατηγορηματικοῦ σφάλματος: ἀναζητᾶς μιὰ λανθάνουσα θέση, δηλαδή μιὰ πρόταση, τήν ὁποία διαγιγνώσκεις σημειολογικά, ἐνῶ ἡ δεσμευτικότητα τοῦ παραδοσιακοῦ ἔργου, τῆς ὁποίας ἡ παραγωγή εἶναι ταυτόχρονη μέ τήν παραγωγή τῆς θεωρίας γιά τή γλώσσα πού θέλεις νά ἀπομονώσεις καί νά κρίνεις (μιὰ θεωρία μέ 'στοιχεῖα' ὅπως ἡ ἀναγκαῖα ἐλειμματικό-

τητα τῆς κοινῆς γλώσσας, ἡ ἐξίσου ἀναγκαῖα ἀνεπάρκειά της σέ σχέση πρός τήν ἰδεατή σημασία, ἢ τό ὅτι τό γραπτό εἶναι μόνο ἕνα ἐξωτερικό καί ἀνεπαρκές σημάδι γιά τήν πρόθεση τοῦ ὑποκειμένου, τό ὅτι τά σημάδια τῆς γλώσσας εἶναι νεκρά καί χρειάζονται, γιά νά πάρουν ζωή, τά νοητικά ἐνεργήματα, κ.λπ.), δέν εἶναι κρυμμένη σέ διατυπωμένες ἢ λανθάνουσες ἐπιμέρους προτάσεις, ἀλλά εἶναι ἐνεργός στήν ἀφηγητική ὁργάνωση τοῦ ἔργου.

Ἡ ζητούμενη μετακριτική, πού εἶναι ταυτόχρονα καί συνθήκη ἐγκυρότητας τῆς θεματοποίησης τῆς γλώσσας, δέν πρέπει νά θεωρεῖ δεδομένο τό ἐπιστημικό-ἀφηγητικό καθεστῶς τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας, κινούμενη, λ.χ., στό χῶρο τῆς μετάφρασης τῶν λανθανουσῶν προϋποθέσεων σέ θέσεις, ἀλλά νά ἐπιτυγχάνει νά κάνει ἀντικείμενο τῆς τήν ἀφηγητική ὁργάνωση τοῦ ἔργου.

III

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, ἂν ἡ διαλογική-ἀγωνιστική σύνταξη ἰσχύει, τότε τό ἔργο πού αὐτή σχηματίζει δέν μπορεῖ νά φέρι μετακριτική ἀξίωση. Ὡστόσο, ὅπως θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε ἐδῶ, πάνω στό παράδειγμα τοῦ *Μπλέ Βιβλίου*, τοῦ ὁποῖου θά ἐπιχειρήσουμε μιὰ ἐκ τοῦ συνεγγυς ἀνάγνωση, ἡ ἐκδοχή αὐτή εἶναι ἐρμηνευτικά ἀνεπαρκῆς καί ὡς ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ Λ. Βιτγκενστάιν: πιό συγκεκριμένα, εἶναι ἀνεπαρκῆς ὡς περιγραφή τοῦ τρόπου κατὰ τόν ὁποῖο, στά ἔργα τῆς δεύτερης περιόδου, τό ἐπιχείρημα τοῦ Λ. Βιτγκενστάιν ἀπευθύνεται στό συνομιλητή ἢ ἀντίπαλο, δηλαδή τοῦ τρόπου κατὰ τόν ὁποῖο σχηματίζεται ἡ παράσταση τοῦ συνομιλητή μέσα στό ἔργο.

Γιά νά ἰσχύει ἡ διαλογική ἐκδοχή, χρειάζεται οἱ δύο ἀγωνιστικά ἀντιπαρατιθέμενοι λόγοι νά μποροῦν νά παρασταθοῦν ὡς νοηματικά διακριτοί καί ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον. Θά πρέπει, δηλαδή, νά εἶναι δυνατόν νά ἀποφασίσουμε ποιᾶ στοιχεῖα τοῦ κειμένου (ποιές προτάσεις ἢ ποιές θέσεις) ὡς ἀντιστοιχοῦντα στήν παράσταση τοῦ ἀντιπάλου, μποροῦν νά θεθοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, σέ εἰσαγωγικά ἢ σέ πλάγιο λόγο, καί ποιᾶ ἐκφέρονται καί καταφάσκονται σέ εὐθύ λόγο.

Ἡ ἀγωνιστική σύνταξη θεωρεῖ αὐτή τή δυνατότητα αὐτονόητα δεδομένη, ἥδη ἐγγεγραμμένη στήν ἐπιφάνεια τοῦ κειμένου. Θά δείξουμε ἐδῶ ὅτι συμβαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: τό ἔργο δέν ἐπιτρέπει αὐτόν τό διαχωρισμό. Ἡ ἀγωνιστική ἐκδοχή εἶναι στήν οὐσία ἐπιδιόρθωση τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία ἔχει ὡς συνέπεια νά παρακάμπτονται (ἢ νά παραμένουν, ὡς «ύφολογικές ἰδιομορφίες», ἀκατανόητα) οὐσιώδη χαρακτηριστικά τῆς ἄρθρωσης τοῦ ἐπιχειρήματος.

15. E. Fink, Die phänomenologische Philosophie E. Husserls in der gegenwärtigen Kritik, in *Studien zur Phänomenologie 1930-1939, den Haag. 1966*, σσ. 79-156.

Αυτό θα γίνει σαφέστερο, αν επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε τό *Μπλέ βιβλίο* με ένα κείμενο-υπόδειγμα αντιπαραθετικής διαλεκτικής, όπως είναι τό *Περί Έλευθερίας* του Τζ. Σ. Μίλλ, γιά τό όποιο, καί γιά μία πρώτη, τουλάχιστον, ανάγνωση, ή διαλογική-άγωνιστική σύνταξη είναι έρμηνευτικά έπαρκής.

Όπως είναι γνωστό, τό έργο αυτό άρθρώνεται κατά ένα σχήμα πού θά μπορούσε να περιγραφεί ως θέση-άντίρρηση-άπάντηση. Η θέση είναι μία καθολικής ισχύος πρόταση, ή αντίρρηση είναι ένα αντιπαράδειγμα, αναφορά έπιμέρους περιπτώσεως γιά τήν όποία, φαινομενικά τουλάχιστον, ή θέση δέν ισχύει· ή τρίτη κίνηση είναι μία επανάληψη τής θέσης, διευκινισμένης έτσι ώστε να αίρεται ή (φαινομενική) αντίφαση πρós τήν έπιμέρους περίπτωση.¹⁶ Τό σχήμα είναι ταυτόχρονα καί συντακτική αρχή, είναι δηλαδή αυτό πού άρθρώνει καί δικαιολογεί τήν άκολουθία τών ένοτήτων πού άπαρτίζουν τό κείμενο.

Τό *Μπλέ Βιβλίο* δέν όφείλει τήν άρθρωσή του στη σχέση (ή τήν ένταση μεταξύ) καθολικής προτάσεως-έπιμέρους αντιπαραδείγματος, αλλά σε μία σειρά κινήσεων, τίς όποιες θά μπορούσαμε, αρχικά, να χαρακτηρίσουμε ως νοηματικές μετατοπίσεις ή έρμηνείες. "Αν, γιά τίς άνάγκες τής έκθεσης, δούμε τό κείμενο σαν ένα διάλογο μεταξύ του Α (= αντίπαλο πρότυπο) καί Β (= Βιττγκενστάιν) θά δούμε ότι κάθε κίνηση του Α είναι μία έρμηνεία (οίκειοποίηση τής πρόθεσης) τής προηγούμενης κίνησης του Β. Έτσι, ή θεμελιώδης γιά τό πρότυπο Α θέση τών 'παράλληλων ένεργημάτων', δηλαδή ή περιγραφή τής γλώσσας ως συστοιχία άνάμεσα στην έκφορά ενός ήχου καί στην έπιτέλεση ενός νοητικού ένεργήματος νοηματοδοσίας, εισάγεται ως έρμηνεία μιās φράσης του Β.¹⁷

Η κίνηση του Β, πάλι, ένω πρόκειται γιά πλήρη άρνηση τής προηγούμενης κίνησης του Α, με τή σειρά της προϋποθέτει μία οίκειοποίηση τής πρόθεσης πού έκφράστηκε σ' αυτήν. Έτσι, λ.χ., αυτό πού έχει χαρακτηριστεί ως ή κεντρική θέση του Β, 'τό νόημα είναι ή χρήση', έρχεται ως έρμηνεία του κατεξοχήν ισχυρού τόπου (όργανικό/άνόργανο), τόν όποιο επικαλείται ό Α.¹⁸

"Αν, πρós στιγμήν, υποθέταμε ότι πράγματι στό κείμενο αυτό έκτίθεται ένα πρότυπο τής θεωρίας του Α, ως σύνολο χαρακτηριστικών (συστατικών κατά Μπαίχηρ καί Χάκερ), λ.χ., α) τό ότι θέτει έρωτήματα του τύπου τί είναι τό Χ, β) τό ότι καταφάσκει τόν τόπο όργανικό/άνόργανο, κ.λπ.) τότε θά μπορούσαμε, σχηματικά, να παραστήσουμε τήν πορεία του έπιχειρήματος ως έξης: κάθε χαρακτηριστικό (ν), πού εισάγεται με μία κίνηση (μ) του Α, προκύπτει ως έρμηνεία τής άμέσως προηγούμενης (μ-1) κίνησης του Β, ή όποία με τή σειρά της ήταν έρμηνεία (καί άρνηση) του χαρακτηριστικού (ν-1).

Γιά ένα κείμενο σαν τό *Περί Έλευθερίας* μία τέτοια μορφή κίνησης θά ήταν, έξαρχής, άδιανόητη: ή αξίωση άποκλεισμού τής δυνατότητας παρόμοιων έρμηνευτικών αντιστροφών είναι συγκροτησιακή γιά τή νομιμότητα τής τυπικής συλλογιστικής, ή όποία συνιστά τόν κανόνα του παιχνιδιού στην άγωνιστική μεταξύ τών θέσεων καί τών άν-

τιρήσεων. Έπιπλέον, ή τυπική συλλογιστική άπαιτεί τή νοηματική άυτονομία τών θέσεων: να εισέρχονται στη διαδικασία του έλέγχου όντας ήδη κατανοητές καί νοηματικά προσδιορισμένες, με κατά τό δυνατόν σαφώς σχηματισμένη ταυτότητα. Μ' αυτή τήν έννοια, στό κείμενο τής διαλογικής άγωνιστικής, οι αντιπαρατιθέμενες θέσεις είναι καταρχήν διακριτές: στό διαλογικό-άγωνιστικό πλαίσιο όφείλουν, ένδεχομένως, τήν έπιβεβαίωση ή τή διάφευσή τους, όχι όμως τή νοηματική τους ταυτότητα.

Τά αίτήματα αυτά, πού δέν άφορούν βέβαια άπώς τό *Περί Έλευθερίας* αλλά είναι συγκροτησιακά γιά τό λογικό χώρο αντιπαράθεσης καί έλέγχου τών προτασιακών μορφωμάτων, στό κείμενο του Α. Βιττγκενστάιν πού εξετάζουμε δέν ίκανοποιούνται: έφόσον ή έρμηνευτική αντιστροφή είναι ό τρόπος παραγωγής τής άκολουθίας τών 'θέσεων', (έπομένως καί ό τρόπος σχηματισμού του κειμένου) έφόσον δηλαδή ή κίνηση του συνομιλητή είναι συνθήκη νοηματοδοσίας, δέν μπορεί να ύπάρχει έδω ένα πλαίσιο αναφοράς τό όποιο να εξασφαλίζει στην κάθε μία από τίς κινήσεις (θέσεις) νοηματική άυτονομία.

Πρέπει, τέλος, να έπισημάνουμε πώς τό έρώτημα γιά τή σύνταξη του κειμένου του Α. Βιττγκενστάιν είναι συνάμα καί έρώτημα γιά τό θεωρητικό καθεστώς τής παραδοσιακής θεωρίας γιά τή γλώσσα, όπως αυτή παριστάται καί γίνεται αντικείμενο κριτικής στό κείμενο αυτό. "Όπως είδαμε καί στό (II), ή συντακτική περιγραφή ενός τέτοιου κειμένου, ως κριτικού τής παραδοσιακής θεωρίας, περιέχει θέσεις γιά τό τί μπορεί να ισχύει ως κριτική τής θεωρίας αυτής, γιά τό πώς αυτή διαφεύδεται ή, ένδεχομένως, ένισχύεται. Έφόσον λοιπόν ή διαλογική-άγωνιστική σύνταξη είναι άνεπαρκής, είναι άνεπαρκής καί ή αντίληψη γιά τό θεωρητικό καθεστώς τής παραδοσιακής θεωρίας πού συμβαδίζει με τή σύνταξη αυτή.

16. Πρβλ., λ.χ., τήν εξέταση τής πρώτης υποθέσεως του δεύτερου κεφαλαίου (Μετάφραση Ν. Μπαλή, J.S. Mill: *Περί Έλευθερίας*, Άθήνα 1983), σσ. 43 κ.επ.

17. L. Wittgenstein: *The Blue and Brown Books*, Oxford, 1958, σ. 2. (Έλλ. μετάφραση Κ. Κωβαίου, *Τό Μπλέ καί τό καφέ βιβλίο*, Άθήνα 1984. Στην παρούσα έργασία δέν άκολουθούμε τήν μετάφραση αυτή).

18. Αυτόθι, σ. 4: «Τό ίδιο, φυσικά, θά μπορούσε να ειπωθεί γιά όποιαδήποτε πρόταση: χωρίς τό νόημα, χωρίς τή σκέψη, μία πρόταση θά ήταν ένα πράγμα όλότελα άσήμαντο καί νεκρό. Καί άκόμα, φαίνεται ότι ή άπλή προσθήκη άνόργανων σημείων δέν μπορεί να δώσει ζωή στην πρόταση. Από αυτό βγάζουν τό συμπέρασμα πώς αυτό πού πρέπει να προστεθεί στα νεκρά σημεία έτσι ώστε να ύπάρξει μία ζωντανή πρόταση, είναι κάτι τό άύλο, με ιδιότητες διαφορετικές από αυτές τών άπλών σημείων. Ωστόσο, αν θά έπρεπε να πούμε ότι κάτι είναι ή ζωή του σημείου, θά λέγαμε ότι αυτό είναι ή χρήση του».

IV

Ἡ ἐναρκτήρια ἐρώτηση τοῦ *Μπλέ Βιβλίου* εἶναι τὸ 'τί εἶναι τὸ νόημα μιᾶς λέξης;' Ὡστόσο τὸ ζητούμενο ἐδῶ δέν εἶναι ἡ διατύπωση μιᾶς θετικῆς θεωρίας γιὰ τὸ νόημα. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη κίνηση εἶναι ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἐρωτήματος:

«Τὰ ἐρωτήματα 'τί εἶναι μῆκος;', 'τί εἶναι νόημα;', 'τί εἶναι ὁ ἀριθμὸς ἑνα;', κ.λπ., μᾶς προκαλοῦν νοητικὴ ἀγύλωση. Αἰσθανόμαστε ὅτι, παρ' ὄλο πού ἡ ἀπάντηση πού θά ἔπρεπε νά δώσουμε σ' αὐτά θά ἦταν νά δείξουμε κάποιον πράγμα, δέν μπορούμε νά δείξουμε τίποτε. (Βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ μιὰ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες πηγές φιλοσοφικῆς σύγχυσης: ἕνα οὐσιαστικὸ μᾶς κάνει νά ψάχνουμε γιὰ ἕνα πράγμα πού νά τοῦ ἀντιστοιχεῖ.)»

Τὸ ἐρώτημα 'τί εἶναι τὸ νόημα μιᾶς λέξης;' ἐξυπηρετεῖ ἕνα φιλοσοφικὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ λογικὴ γραμματικὴ τοῦ 'νοήματος' λαμβάνεται ἐξαρχῆς δογματικὰ ὡς δεδομένη (τὸ νόημα ἔχει τὴ λογικὴ γραμματικὴ τοῦ οὐσιαστικοῦ). Τὸ ἐρώτημα πού ἀντ' αὐτοῦ προτείνεται στὸ *Μπλέ Βιβλίον* ('Τί εἶναι ἡ ἐξήγηση τοῦ νοήματος μιᾶς λέξης;') ἐντάσσεται σὲ μιὰ προσπάθεια διερεύνησης αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς λογικῆς γραμματικῆς:

«Ἡ μελέτη τῆς γραμματικῆς τῆς ἔκφρασης 'ἐξήγηση τοῦ νοήματος' θά σέ διδάξει ὀρισμένα πράγματα γιὰ τὴ γραμματικὴ τῆς λέξης νόημα...»

Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς προοπτικὲς πού ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο τύπους ἐρωτηματοθεσίας εἶναι ἔτσι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ δογματικὴ ἀποδοχὴ καὶ στὴν κριτικὴ διερεύνηση τῆς λογικῆς γραμματικῆς τοῦ 'νοήματος'. Θὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἐδῶ ἡ κριτικὴ δέν ἐξαντλεῖται στὴν ἀπλὴ ἀνασκευὴ τῆς δογματικῆς ἀπλοϊκότητος τοῦ 'παραδοσιακοῦ προτύπου', ἀλλὰ, ἀντίθετα, θεματοποιεῖ τὴν παραγωγὴ τῆς ἀπλοϊκότητος αὐτῆς. Ὁ (μεταφιλοσοφικός) τόπος τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὸ νόημα, ἢ γιὰ τὴ λογικὴ γραμματικὴ τοῦ 'νοήματος', πού εἶναι τὸ κύριο ζητούμενο στὸ *Μπλέ βιβλίον*, δέν μπορεῖ νά δικαιολογηθεῖ, ἢ νά σχηματισθεῖ, παρὰ μόνο στὸ χῶρο πού ἀνοίγει ἡ κριτικὴ αὐτῆ.

Ὡς πρώτη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα 'πὼς ἐξηγοῦμε τὸ νόημα μιᾶς λέξης;' παρουσιάζεται ὁ καταδεικτικὸς ὀρισμὸς. Ἡ ἀπάντηση προτείνεται, μέσα σὲ μιὰ πειραστικὴ διαδικασίαν, γιὰ νά ἀνασκευασθεῖ — ἀνήκει δηλαδή, σύμφωνα μὲ τὴ σχηματικὴ κατανομή πού προτεινάμε παραπάνω, στίς κινήσεις τοῦ Α. Ἡ ἀνασκευὴ ὁδηγεῖται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα:

«εἶναι ἀνάγκη ὁ ἴδιος ὁ καταδεικτικὸς ὀρισμὸς νά γίνῃ κατανοητός; δέν μπορεῖ ὁ καταδεικτικὸς ὀρισμὸς νά παρανοηθεῖ;»

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ 'ἐξηγῶ' στὸ 'κατανοῶ' ἐκ πρώτης ὄψεως εἶναι αὐτονόητη, συνωνυμικὴ: τὸ νά ἐξηγήσεις τὸ νόημα μιᾶς λέξης σημαίνει τὸ νά τὴν κάνεις κατανοητὴ. Ὡστόσο πρέπει νά προσέξουμε μιὰ διευκρίνιση: τὸ 'κατανοῶ' μπορεῖ νά νοηθεῖ εἴτε μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ζεύγους 'κατανοῶ/δέν κατανοῶ' (ὅποτε ἡ παραπάνω μετάβαση εἶναι ταυτολογικὴ) εἴτε κατὰ τὸ ζεύγος 'κατανοῶ/παρανοῶ'. Δέν πρόκειται γιὰ σχολαστικὴ διάκριση. Ἡ μὴ κατανόηση

εἶναι αὐτόδηλη: γνωρίζω πότε δέν κατανοῶ λ.χ., μιὰ ἄγνωστη λέξη ἢ μιὰ φράση ἀπὸ μιὰ ξένη γλώσσα. Ἀντίθετα, ἡ παρανόηση εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀτέκμαρτη, λανθάνει, καὶ ἐνδιαφέρει ἀκριβῶς ἐφόσον μπορεῖ νά λανθάνει. Ἡ παρανόηση ἔχει τὴ λογικὴ μορφή του φαίνεσθαι ἢ τῆς λήθης.

Ἡ ἀνασκευὴ περιορίζεται στό νά δείξει πὼς μιὰ τέτοια ἐξήγηση τοῦ νοήματος εἶναι δυνατόν νά παρανοηθεῖ. Ἐπομένως ἡ ἀνασκευὴ αὐτῆ εἶναι ἔγκυρη μόνο ἂν τὸ οὐσιῶδες στὴν πρόταση του καταδεικτικοῦ ὡς ἐξήγησης τοῦ νοήματος (πρόταση τοῦ Α) εἶναι τὸ ὅτι συνοδεύεται ὑπόρρητα ἀπὸ τὸ αἴτημα ἢ ἐξήγηση τοῦ νοήματος νά ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο τῆς παρανόησης. Πρόκειται γιὰ ἕνα αἴτημα πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι συνοδεύει ὅλες τίς κινήσεις τοῦ Α, στὸ *Μπλέ βιβλίον*. Ἔτσι, (α) τὸ ὅτι τὰ γλωσσικὰ σημεῖα ἀπὸ μόνον τους, χωρὶς δηλαδή τὴν πρόθεση (τὸ νοητικὸ ἐνέργημα) πού νά τὰ 'ἐμψυχώνει', εἶναι νεκρά, σημαίνει ἀκριβῶς τὸ ὅτι εἶναι ἐκτεθειμένα, κατὰ τρόπο ἀνεξέλεγκτο, στὸ ἐνδεχόμενο τῆς παρανόησης¹⁹. (β) ὁ τόπος 'τὸ νόημα εἶναι μιὰ εἰκόνα', ἐγγράφεται μέσα στὴν ἴδια προοπτικὴ: 'τὸ νόημα εἶναι μιὰ εἰκόνα, ἢ πρόθεση τῆς ὁποίας δέν εἶναι δυνατόν νά ἀμφισβητηθεῖ'²⁰. (γ) τὸ αἴτημα αὐτὸ σχηματίζει ἕνα ἰδεατὸ τέλος τῆς γλώσσας, ἕνα μέτρο σύγκρισης, ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο ἡ κοινὴ γλώσσα δέν μπορεῖ παρὰ νά ἀναδεικνύεται ὡς ἐλειμματικὴ: τὸ ἐνδεχόμενο τῆς παρανόησης θά μπορούσε νά ἀποκλεισθεῖ μόνον ἐφόσον ἡ γλώσσα θά μπορούσε νά σχηματισθεῖ κατὰ τὸ πρότυπο ἑνὸς μαθηματικοῦ λογισμοῦ²¹.

Τὸ λανθάνον αὐτὸ αἴτημα δέν ἀντιμετωπίζεται στὸ *Μπλέ βιβλίον* ὡς ἕνα ἀρχικὸ καὶ θεμελιώδες σφάλμα, ἕνα πρῶτον ψεῦδος ἀπὸ τὸ ὁποῖο αἰτιατὰ ἀπορρέουν μιὰ σειρά μερικότερες ἐσφαλμένες θέσεις. Ὁ Βιτγκενστάιν σχολιάζει τὸ (γ) ὡς ἐξῆς:

«Γιατί λοιπόν ὅταν φιλοσοφοῦμε συνεχῶς συγκρίνουμε τὴ χρῆση πού κάνουμε τῶν λέξεων μὲ μιὰ χρῆση πού ἀκολουθεῖ ἀκριβεῖς κανόνες; Ἡ ἀπάντηση εἶναι πὼς οἱ ἀπορίες, τίς ὁποῖες προσπαθοῦμε νά ἀπαλείψουμε, γεννιοῦνται πάντα ἀπὸ αὐτὴν τὴ στάση ἀπέναντι στὴ γλώσσα.²¹

Ἄς προσέξουμε τὴν ἀπάντηση: δείχνει πὼς τὸ 'γιατί' τῆς ἐρώτησης δέν ἀπευθύνεται σὲ μιὰν αἰτία, ὅπως θά ἤθελε μιὰ ἀπλοϊκὰ θεραπευτικὴ ἐκδοχὴ, ἀλλὰ σὲ ἕνα τέλος, στὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς 'στάσης ἀπέναντι στὴ γλώσσα'. Θὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ἡ τελεολογία μέσα στὴν ὁποία ἐν-

19. Ὑποστηρίξαμε ἄλλοῦ ὅτι ἡ ἀπειρισμένη δυνατότητα τῆς παρανόησης (ἢ παράσταση τοῦ σοφιστῆ) εἶναι συγκροτησιακὴ γιὰ τὸ κλασικὸ παράδειγμα, ἐφόσον αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπιτρέπει τὸ σχηματισμὸ τῆς ἀφαίρεσης 'γλωσσικὸ σημεῖο'. Πρβλ. Π. Μπασάκος, Ἡ θέση τῆς σοφιστικῆς στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, *Δευκαλίων* 36(1981) σσ. 373-387.

20. L. Wittgenstein: *The Blue and Brown Books*, σσ. 34, 36.

21. Αὐτόθι, σσ. 25-26.

τάσσεται αυτό τό τέλος είναι άφηγητική. 'Η άξίωση για τόν άποκλεισμό τής παρανόησης είναι τό σημείο όπου ή θέση (άρχη τής μονοσημαντότητας) συμφύεται μέ μιά άφηγητική λειτουργία· παράγει τίς άπορίες πού καθιστούν άναγκαία, ή πού νομιμοποιούν άφηγητικά τή θεμελιωτική κατασκευή²². 'Υποστηρίζουμε δηλαδή ότι, άν τό κείμενο του Λ. Βιττεγκενστάιν δέν αφήνεται αυτονόητα νά συνταχθεί ως άπευθυνόμενο στό χαλαρό τυπολογικό σχήμα τής παραδοσιακής φιλοσοφίας, μέ τό όποιο εργάζεται ή 'γλωσσική στροφή', καί τουτο παρ' όλο πού τά θέματα πού κατά τό σχήμα αυτό είναι κεντρικά (ή μονοσημαντότητα, ή γενίκευση, τά νοητικά ένεργήματα) είναι παρόντα στό κείμενο αυτό, ως άντικείμενα κριτικής, τουτο όφείλεται στό ότι τό *άνάλογον* του τυπολογικού σχήματος δέν διαμορφώνεται έδω γύρω από τά θέματα αυτά ως θέσεις, ή συστήματα θέσεων, αλλά ως έμπλεκόμενα στην άφηγητική λειτουργία του φιλοσοφήματος.

'Επισημαίνουμε καταρχάς ότι ή λειτουργία τής άρχής τής μονοσημαντότητας στην παραδοσιακή φιλοσοφία μπορεί νά περιγραφεί μέ όρους άφηγητικούς: ως αίτημα για τόν άποκλεισμό τής παρανόησης ή άρχή αυτή έπιτελεί προτρεπτική προοιμιακή λειτουργία. 'Η άπορητική προτρεπτική στους πλατωνικούς διαλόγους έχει άκριβώς αυτό τό σχήμα: δείχνεται στό συνομιλητή ότι, χωρίς νά τό καταλάβει, κατά λανθάνοντα τρόπο, παρανοεί αυτά πού ό Ίδιος λέει, ότι δηλαδή οί λόγοι του μπορούν νά έχουν νόημα διαφορετικό ή καί αντίθετο (άντίφαση) από τήν πρόθεσή του. 'Ο φιλοσοφικός λόγος, (έδω, ή θεωρία των ιδεών) καθίσταται θεμιτός καί άναγκαίος άκριβώς ως έξασφάλιση άπέναντι σ' αυτό τό ένδεχόμενο, ως ή μόνη δυνατή έγγύηση τής ταυτότητας του νοήματος.²³ Κατά σχηματικότερο τρόπο, στον 'Αριστοτέλη ή άπολυτοποίηση τής δυνατότητας τής παρανόησης στό πρόσωπο του σοφιστή λειτουργεί ως άναγκαίο προοίμιο στη θεωρία του νοήματος.²⁴ Στόν Χούσερλ, ή άνεξάλειπτη δυνατότητα άμφισημίας,²⁵ καταφάσκειται ρητά ως κίνητρο τής φαινομελογικής θεμελίωσης. Τό ίδιο ισχύει καί για τόν Λ. Βιττεγκενστάιν τής πρώτης περιόδου, όπου τό κίνητρο τής κατασκευής του *Tractatus* είναι τό ότι οί προτάσεις δέν έχουν ένα καί μόνο νόημα, έφόσον είναι δυνατόν νά αναλυθούν μέ παραπάνω από έναν τρόπους.²⁶

"Αν τό συγκρίνουμε μέ τό παραπάνω σχήμα, θά δοϋμε στό έργο του Λ. Βιττεγκενστάιν, έδω στό *Μπλέ βιβλίο*, μιάν άντιστροφή τής άφηγητικής τάξης: αντί ή άπορία νά αποτελεεί έδω τό προοίμιο, τήν άφηγητικά άναγκαία εισαγωγή σέ μιά άνάλυση, ή όποία έτσι νά έμφανίζεται ως θεραπεία τής άπορίας, στό *Μπλέ βιβλίο* (όπως άλλωστε σέ όλα τά κείμενα τής δεύτερης περιόδου) ή άνάλυση, ή ή περιγραφή, εισάγεται πάντα ως *άρνηση* μιās προοιμιακής άπορίας, ως δικαιολόγηση τής μή άποδοχής της. Αυτό ισχύει ήδη για τό εισαγωγικό χωρίο πού παραθέσαμε πιο πάνω: ή έρώτηση του τύπου 'πως έξηγοϋμε τό νόημα...', δηλαδή ή μελέτη τής λογικής γραμματικής της έκφρασης 'έξήγηση του νοήματος' δέν άπαντάει στις άπορίες πού προκαλεί τό έρώτημα του τύπου 'τί είναι τό χ;' — αντίθετα, παρακάμπει τήν πηγή τής άπορίας, ή (μέ μιά διατύπωση πού διαβασμένη έξω από τό πλαίσιο τής άναφοράς

της είναι ύπεύθυνη για έρμηνευτικά ανακόλουθα) «θεραπεύει από τόν πειρασμό νά άναζητᾶ γύρω σου κάποιο άντικείμενο πού θά μπορούσες νά ονομάσεις 'τό νόημα'». ²⁷ 'Αντίστοιχα, ή περιγραφή τής χρήσης άφαιρεί τό λόγο ύπαρξης από τίς άπορίες πού σχηματίζονται γύρω από τόν τόπο 'γράμμα-πνεϋμα'. ²⁸ 'Εδω λοιπόν τό σχήμα δέν είναι: ή κλασική θεωρία είναι έσφαλμένη, καί γι' αυτό τό λόγο προκύπτουν από αυτήν άπορίες, τίς όποιες ή περιγραφή τής λογικής γραμματικής των έκφράσεων θά είχε ως στόχο νά άπαλείψει (μιά παραλλαγή του *modus tollens*). "Αν είναι άντικείμενο κριτικής ή κλασική θεωρία, είναι, κυρίως, ως παραγωγός άποριών. "Οχι, όπως θά δοϋμε, γιατί παράγει (κατά τρόπο σχεδόν τυχαίο ή αίτιακά έξηγήσιμο) άπορίες, καί γιατί αυτό είναι, καθ' αυτό, ένοχλητικό ή κακό: ή παραδοσιακή θεωρία είναι στην παραγωγή των άποριών, σχηματίζεται, κατά κάποιο τρόπο, ταυτόχρονα μέ αυτές.

Τί σημαίνει τό ότι ή παραδοσιακή θεωρία συνίσταται στην άπορία πού προκαλεί; Για τό κλασικό παράδειγμα, όπως είδαμε, τό θέμα τής γλώσσας τίθεται έξαρχής στον όρίζοντα πού σχηματίζει τό ένδεχόμενο τής παρανόησης· προκύπτει έτσι ένα θεωρητικό άντικείμενο άναγκαία έλειμματικό: στον όρίζοντα αυτόν ή γλώσσα τίθεται ως σύνολο από σημεία πού, άφημένα μόνα τους, είναι έκτεθειμένα σέ μιά άπεριόριστα μεγάλη δυνατότητα παρανόησης, δηλαδή νεκρά. Για τό λόγο αυτό μιά περιγραφή τής γλώσσας δέν μπορεί νά είναι λογικά πλήρης παρά μόνο άν τήν άντιπαραθέτει προς κάτι έξω από αυτήν, ριζικά *έτερον*, στό όποιο τά σημεία παραπέμπουν. Τό *έτερον* είναι έδω άπλώς τό άρνητικό τής γλώσσας: έφόσον ή όρίζουσα ιδιότητα του σημείου είναι ή δυνατότητα παρανόησης, τό 'πράγμα' στό όποιο παραπέμπει θά είναι αυτό πού θά άποκλείει τήν παρανόηση, αυτό δηλαδή πού δέν μπορεί νά είναι καν άντικείμενο έρμηνείας. Σέ μιά πιο έκλεπτυσμένη μορφή του προτύπου αυτού, τή θέση του 'πράγματος', (διατηρώντας τή λειτουργία πού προκύπτει από τήν παραπάνω

22. Αυτόθι, σ. 27.

23. Πρβλ. «Φαίδων», 101 Α χ.εξ.

24. Πρβλ. Π. Μπασάκος, *ένθα άν*.

25. Πρβλ. Π. Μπασάκος, «Τό θέμα τής κοινής γλώσσας...».

26. L. Wittgenstein: *Notebooks 1914-1916*, Oxford, 1961, λήμμα 22.6.15.

27. L. Wittgenstein: *The Blue and Brown Books*, σ. 1.

28. 'Η θέση «τό νόημα είναι ή χρήση» θά μπορούσε νά χρησιμεύει ως άρχή μιās ριζικά άντιαριστοτελικής θεωρίας του νοήματος. "Αν στη διατύπωση τής άρχής τής μονοσημαντότητας (πρβλ. I άνωτέρω) βάλουμε τή «χρήση» στη θέση του «σημαίνει», θά προκύψει μιά πρόταση αναλυτικά ψευδής: ή πρόταση 'τό νά μπορεί νά έχει πολλές χρήσεις είναι τό νά μήν έχει καθόλου χρήση' είναι αναλυτικά ψευδής, έφόσον ή δυνατότητά του 'διαφορετικές' είναι έγγεγραμμένη στη λογική γραμματική του «χρήση». "Ως άρνηση του αίτήματος τής μονοσημαντότητας, ή περιγραφή τής χρήσης είναι καί κατάργηση των άποριών πού τό αίτημα αυτό παράγει.

ἀντιθετική) παίρνει τό νοητικό ἐνέργημα, ἡ πρόθεση, τό 'ἐννοεῖν', κ.λπ.²⁹ Στό *Μπλέ βιβλίο*, ἡ διερεύνηση τῆς λογικῆς γραμματικῆς τῶν ὄρων πού ἀναφέρονται σέ νοητικά ἐνεργήματα καταλήγει στήν ἐπισήμανση ἐνός ἰδιότυπου φαύλου κύκλου: οἱ ἐννοίες πού ἀναφέρονται στά νοητικά ἐνεργήματα δέν μᾶς δίδονται χάρη σέ κάποια πρόσβαση πού διαθέτουμε σέ μιάν ἄλλη θεμελιωδέστερη περιοχή (λ.χ. τό 'πνεῦμα')· ἀντίθετα, ἐκεῖ ἀκριβῶς πού λειτουργοῦν ὡς ἀναφορά στό ριζικά ἕτερον (δηλαδή κατά τή συγκεκριμένη φιλοσοφική, καί ὄχι κατά τήν κοινολεκτική τους χρήση), προϋποθέτουν γιά τό σχηματισμό τους τήν ἴδια προοιμιακή κίνηση χάρη στήν ὁποία ἡ γλώσσα τίθεται ὡς σύνολο σημείων, δηλαδή ὡς ἀναγκαία ἀνεπαρκής. Ἡ ἐννοια τῆς πρόθεσης μπορεῖ νά λειτουργήσῃ σάν ἓνα τελικό καί βουβό σημεῖο ἀναφορᾶς, τό 'πῶς', στό ζευγος 'λέξη-πῶς', μόνο ἐφόσον ὁ σχηματισμός τῆς προκύπτει ἀπό τήν τάση γιά γενίκευση, δηλαδή ἀπό μιὰ ἀρχή παραγωγῆς ἀποριῶν³⁰.

Πρόκειται γιά ἓνα φαῦλο κύκλο στή θεμελίωση: ἐνῶ στήν κλασική θεωρία οἱ ἐννοίες αὐτές χρησιμοποιοῦνται ὡς πρωτογενεῖς καί θεμελιώδεις ὄροι γιά τήν περιγραφή τῆς γλώσσας καί γιά τήν ἐξήγηση τῆς κατανόησης (πρβλ. λ.χ. τόν αὐτονόητο μετασχηματισμό του 'ἐρμήνευσε' σέ 'ἐξετέλεσε ἓνα νοητικό ἐνέργημα ἐρμηνείας'³¹), στή χρήση τους αὐτή προϋποθέτουν ἤδη τή θεωρία πού ὑποτίθεται πῶς στηρίζουν, καί δὴ κατά τήν οὐσιώδη στιγμή τῆς συγκρότησῆς τῆς.

Μιά παρένθεση: ἓνα ἀποτέλεσμα τῆς ἐπισήμανσης αὐτοῦ τοῦ κύκλου εἶναι ἡ καταστροφή τῆς τοπικότητας (τοῦ εὐλόγου) καθῶς καί τῆς ἐξηγητικῆς ἰσχύος τοῦ μενταλιστικοῦ λεξιλογίου, ὡς θεμελιωτικοῦ. Μόνο στόν ὀρίζοντα αὐτῆς τῆς ἀνασκευῆς εἶναι δυνατόν νά κατανοήσουμε μιὰ σειρά χωρίων ὅπου ἐπισημαίνεται ὁ μεταφορικός χαρακτήρας τοῦ μενταλιστικοῦ λεξιλογίου, ἢ ἡ ἐπιφανειακή ἀναλογία τῶν ἐκφράσεων, ὡς παραγωγός τῆς φιλοσοφικῆς πλάνης.³² Ἐδῶ δέν πρόκειται βέβαια γιά κάποια κατάφαση τῆς ἴδιας τῆς κυριολεξίας: ἓνα λεξιλόγιο ἀναδεικνύεται ὡς λ.χ., ἀπλῶς μεταφορικό, ὅταν ἡ χρήση του πάψει νά εἶναι αὐτονόητη. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τήν ἀναλογία: ἡ καταγγελία τῆς ἀναλογίας προϋποθέτει τήν ἀνατροπή τῆς ἀπορητικῆς στρατηγικῆς μέσα καί χάρη στήν ὁποία ἡ ἀναλογία μπορεῖ νά λειτουργεῖ ὡς ταύτιση. Τό νά ὑποστηρίζεται, μέ τεκμήρια σάν αὐτά, ἡ θεραπευτική ἐκδοχή τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὕστερου Βιτγκενστάιν, (θεραπεία ἀπό τίς πλάνες πού προκαλεῖ ἡ 'φύση τῆς γλώσσας')³³ εἶναι τόσο λίγο εὐλογο, ὅσο τό νά ὑποστηρίζεται ὅτι ἀπό τήν καταγγελία τῆς μεταφορᾶς προκύπτει ἓνα ἰδεῶδες τῆς κυριολεξίας.

Οἱ προοιμιακές ἀπορίες, ὅπως τίς περιγράψαμε πιό πάνω, ἐφόσον δηλαδή ἐμπλέκουν τήν πρόθεση τοῦ συνομιλητή, ἢ τήν ὁμωνυμία ὡς ἐνδεχόμενη παρανόηση τῶν ἰδίων του τῶν λόγων, δέν εἶναι ἀπλές ἐπισημάνσεις μιᾶς ἐσφαλμένης κρίσης, ἢ ἐνός μὴ ἀποδεκτοῦ τόπου, ἀπό τόν ὁποῖο ὁ συνομιλητής μπορεῖ νά μετακινήθῃ, διατηρώντας τήν ταυτότητά του, τή δυνατότητα τῆς θέσης του ὡς συνομιλητή. Στό διαλεκτικό πλαίσιο τῆς ἀπορίας αὐτῆς ἡ θέση τοῦ συ-

νομιλητή (πού εἶναι ἐδῶ ὁ μὴ φιλόσοφος, εἴτε ὡς κοινός νοῦς, εἴτε ὡς σοφιστής) ἀναιρεῖται, χωρίς ὑπόλοιπο: τό συνώνυμο τῆς ἀπορίας αὐτῆς τῆς εἶναι στόν Πλάτωνα ἡ διάλυση τῶν λόγων³⁴, γιά τόν Ἀριστοτέλη ἓνας τέτοιος συνομιλητής δέν ὑπάρχει ὡς συνομιλητής, ἐφόσον δέν μποροῦμε κἂν νά θεωρήσουμε ὅτι μιλάει, εἶναι «ὁμοῖος φυτῶ». Αὐτή ἡ κίνηση, πού θέτει τόν μὴ φιλόσοφο γιά νά τόν ἀναιρέσει ἢ νά τόν ἐνσωματώσει (νά οἰκειοποιηθῇ τήν πρόθεσή του), μέ ἀπόλυτη δεσμευτικότητα, ἐπιτρέπει στό φιλοσοφικό ἔργο νά διεκδικήσῃ τή μὴ ἀναγωγιμότητά του, ἐφόσον χάρη σ' αὐτήν ἀναιρεῖται ἡ ἐνσωματώσεται ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα ἐνός ἐξωτερικοῦ σημείου ὀράσεως, ἀπό τό ὁποῖο τό ἔργο αὐτό θά μπορούσε νά σχετικοποιηθῇ. Τό σχῆμα αὐτό μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὡς ἀφετηρία γιά τόν προσδιορισμό τοῦ θεωρητικοῦ καθεστῶτος τῶν 'συστατικών' ἢ τῶν ὄρων τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας: τό 'νοητικό ἐνέργημα' (ἡ πρόθεση) ὡς ἐγγύηση τῆς ταυτότητας τοῦ νοήματος, δηλαδή ὡς καθοριστικό στοιχεῖο τῆς λογικῆς γραμματικῆς τοῦ νοήματος γιά τήν κλασική ἀντίληψη, ἢ τό ἰσοδύναμο του ἐδῶ, ἡ ἀρχή τῆς μονοσημαντότητας, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν μποροῦν νά γίνουν θεματικές ἐννοίες μιᾶς θεωρίας τοῦ νοήματος ἢ τῆς κριτικῆς τῆς, εἶναι, πρῶτα ἀπό ὅλα, ἀφηρημένες στιγμές αὐτῆς τῆς προοιμιακῆς ἀφηγητικῆς, ἀνήκουν δηλαδή στή συγκρότηση τοῦ φιλοσοφήματος, κατά τήν ἀξίωση του νά εἶναι ἡ μόνη δυνατότητα ἀρθρωσῆς λόγου.

Ἄν λοιπόν ἡ κριτική τῶν «κεντρικῶν» ἐννοιῶν τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας τοῦ νοήματος στόν Λ. Βιτγκενστάιν ἐμμένει στό προοίμιο, αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι ἡ ἴδια ἡ παραδοσιακή θεωρία παριστᾶται ἐδῶ ὡς, κατά κάποιο τρόπο, σταματημένη στό προοίμιο. Στή συνάφεια αὐτῆς τῆς κριτικῆς, οἱ θεμελιώδεις ὄροι καί οἱ προτάσεις πού τούς ἀντιστοιχοῦν, θεωροῦνται ὅτι ἀντλοῦν τήν ἰσχύ τους ὄχι ἀπό κάποια (προϋπό-)θέση ἢ ἀρχή, ἢ ἀπό κάποιο σύστημα πεποιθήσεων (τόποι), ἀλλά ἀπό αὐτή τή συνθήκη συγκρότησης. Ἄν ἀντιμετωπισθοῦν ὡς ἀπλές προτάσεις ἢ ὡς προϋποθέσεις, ὁ συνομιλητής (ἐδῶ ὁ φιλόσοφος) θά ἔχει πάντα τή δυνατότητα νά ἀναχθῇ στή συνθήκη του νά μιλάει γιά προτάσεις, καί σ' αὐτή τή συνθήκη ἐργάζεται ἤδη τό πρότυπο τό ὁποῖο ἡ κριτική θέλει νά ἀνασχευάσει· ἢ, πῶς ἰσοδύναμο: ἂν κάποιο ἀντιπαράδειγμα ἀπειλήσει τήν ἀρχή τῆς μονοσημαντότητας ἢ τήν πρόθεση ὡς (ὀρίζουσα) τό νόημα, τότε δέν θά ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ἓνα ἐπιμέρους ἐπιχείρημα, ἀλλά τό φιλοσόφημα στό σύνολό του· τό βάρος

29. L. Wittgenstein: *The Blue and Brown Books*, ss. 34, 36.

30. Αὐτόθι, σσ. 19-25, 32.

31. Αὐτόθι, σ. 2.

32. Αὐτόθι, σσ. 6,7, 9-10, 28.

33. Πρόκειται γιά τόπο στή σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. D. Birnbacher, "Lassen uns nicht behexen". Eine Metakritik von Wittgensteins Kritik an der Sprachverführung des Denkens. in: D. Birnbacher und A. Burkhardt: *Sprachspiel und Methode*, Berlin — N.Y., 1985.

34. «Σοφιστής», 259 E.

των αρχών αὐτῶν ἰσοῦται μέ τό βάρος τοῦ σύνολου φιλοσοφικοῦ λόγου τοῦ ὁποίου εἶναι ἀφηγητική συνθήκη. Ἡ περίπτωση τοῦ Χούσερλ εἶναι ἐδῶ χαρακτηριστική: στό καίριο ἀντιπαράδειγμα τῆς ἀμφισημίας τῶν οὐσιωδῶς περιστατικῶν ἐκφράσεων, θά ἀντιπαρατεθεῖ τό σύνολο τοῦ ἐγχειρήματος τῶν *Λογικῶν Ἐρευνῶν*, κατά τήν ἀφηγητική του περιγραφή, δηλαδή μέ ἀναφορά στό σκοπό τοῦ ἔργου:

«Αὐτό ὅμως (Sc. τό ὅτι, ἀκόμα καί ὅταν πρόκειται γιά τίς ἀμφίσημες καί ὑποκειμενικά συγκεχυμένες ἐκφράσεις, νόημα σημαίνει ἰδεατή ταυτότητα) τό ἀπαιτεῖ ὄχι μόνο τό ὅτι, ὅταν ἀναφερόμαστε στίς σταθερές ἐκφράσεις, μιλάμε κανονικά γιά *μιά* σημασία πού, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ποιός ἐκφέρει τήν ἴδια πρόταση, παραμένει πάντοτε ἡ ἴδια, ἀλλά, κυρίως τό ἀπαιτεῖ ὁ σκοπός, ὁ ὁποῖος καθοδηγεῖ τίς ἀναλύσεις μας».³⁵

Γιά νά σταθεῖ ἡ ἀξίωση τῆς θεμελίωσης, ὡς μή ἀναγωγιμότητας στήν περίσταση τῆς ἐκφορᾶς τῆς, χρειάζεται τό ἔργο πού τή φέρει, σέ *μιά* τουλάχιστον στιγμή του, νά εἶναι κατ' ἐξοχήν περιστασιακό. Ἔτσι στή Φαινομενολογία ἡ δογματική στάση δέν εἶναι ἀπλῶς ἀντικείμενο μιᾶς περιγραφῆς πού διεξάγεται ἀπό κάποιο οὐδέτερο σημείο ὁράσεως· τό ἐμπειρικό ἐγώ εἶναι παρόν, στό προοίμιο τουλάχιστον, ὡς ἐνεργό ὑποκείμενο ἐκφορᾶς τῆς δογματικῆς στάσης, πρὸς τό ὁποῖο τό ὑποκείμενο τοῦ ἔργου μπορεῖ νά ἀπευθυνθεῖ ἢ νά ταυτιστεῖ (ἡ ἀναγκαῖα ἀμφισημία πού ἐπισημαίνει ὁ Ε. Φίνκ), νά μετατεθεῖ στήν προοπτική του ἢ νά οἰκειοποιηθεῖ τήν πρόθεση του³⁶. Σημειώνουμε ὅτι πρόκειται ἐδῶ γιά *μιά* περιστασιακότητα μέ τήν ἰσχυρή ἔννοια τοῦ ὄρου, δηλαδή γιά ὁμιλιακά ἐνεργήματα τῶν ὁποίων ἡ περιγραφή δέν μπορεῖ νά ἀγνοήσει τό ὑποκείμενο πού τά ἐκφέρει, ἢ τό ὑποκείμενο στό ὁποῖο ἀπευθύνονται, ἐφόσον αὐτά εἶναι συνθήκη τῆς ἐπιτυχίας³⁷ τους. Τό προοίμιο δέν μπορεῖ, στήν πραγματικότητα, νά περιγραφεῖ ἐπαρκῶς παρά μόνο ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τήν πρακτική του διάσταση: τά ὁμιλιακά αὐτά ἐνεργήματα εἶναι ἐπιτελεστικά, ἐπιφέρουν *μιά* μεταβολή, τήν ἀγωγή λ.χ., τοῦ ἐμπειρικοῦ ἐγώ ἀπό τήν δογματική στάση στήν ὑπερβατολογική.³⁸

Ἡ κριτική τῆς παραδοσιακῆς θεωρίας στό *Μπλέ Βιβλίο* ἐμμένει στό προοίμιο, γιατί τό ἀντικείμενο τῆς βρίσκεται στό προοίμιο, καί μέ τόν τρόπο τοῦ προοιμίου, δηλαδή ἐπιτελεστικά (ἢ, προκειμένου γιά τά 'στοιχεῖα' τῆς θεωρίας, ὡς ἀφηρημένη στιγμή ἐπιτέλεσης), καί ὄχι ὡς σύστημα προτάσεων. Ἡ ἰδιόμορφη διαλεκτική ἄρθρωση πού ἐκθέσαμε στό (III), καί ἡ ὁποία ἀκυρώνει τή διαλογική-ἀγωνιστική σύνταξη τοῦ *Μπλέ Βιβλίου*, δηλαδή τό ὅτι ἡ προοιμιακή ἀπορητική εἶναι ἐδῶ παρούσα σέ εὐθύ λόγο, καί ὡς ἀντικείμενο ἑνός ἐνεργοῦ ἀπευθύνεσθαι, δέν εἶναι παρά τό σχῆμα τοῦ προοιμίου ἀντεστραμμένο: ἡ θεμελιωτική ἀφηγητική λειτουργία θεματοποιεῖται, δηλαδή καθίσταται ἀδιαφανής, μέ τή διεξαγωγή μιᾶς ἀντιαπορητικῆς ἢ ὁποία ἔχει χαρακτήρα ἐξίσου ἐπιτελεστικό μέ αὐτόν τῆς ἀπορητικῆς τοῦ προοιμίου: ὁ συνομιλητής τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας μπαίνει ἐδῶ κυριολεκτικά στή θέση του συνομιλητῆ (τοῦ μαθητῆ, τοῦ ἀπλοῖκου ἐγώ, ἢ τοῦ σοφιστῆ), δηλαδή τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἀπορητικῆς προτρε-

πτικῆς, καί ἀπό αὐτή τή θέση παρακωλύει τό σχηματισμό τῆς ἀπορίας.

V

Πιο πάνω (II) δείξαμε, σχηματίζοντας μιάν ἀντιθετική πρὸς τό φαινομενολογικό ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ 'γλωσσική στροφή' δέν ἐπαρκεῖ γιά τήν ἀντιμετώπιση ἀξιώσεων πού θέτει τό ἴδιο τό ἀντικείμενό τῆς: ἐνῶ ὁ σχηματισμός τοῦ θεωρητικοῦ ἀντικειμένου 'γλώσσα', ἔτσι ὅπως τό θέλει ἡ γλωσσική στροφή, ἐκφέρεται μέσα σέ ἕνα περιβάλλον ἀντιπαραθέσης πρὸς τό τυπολογικό σχῆμα τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας, καί χρειάζεται, ἀκριβῶς ὡς συνθήκη τῆς ἐκφορᾶς του, τή δυνατότητα τῆς σημειολογικῆς (ἀναγωγιστικῆς) ἀνάγνωσης τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς, ἡ γλωσσική στροφή δέν (μπορεῖ νά) διαθέτει ἔννοιες καί θεωρήματα

35. E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, II, 1, Tübingen 1968, σ. 91.

36. Πρβλ. τή λειτουργία τῆς 'ἐμβίωσης' (Einleben) στούς 'Καρτεσιανούς Στοχασμούς' τοῦ Ε. Χούσερλ: ὁ φαινομενολόγος 'βιώνει' τήν πρόθεση τῆς πραγματικά δεδομένης ἐπιστήμης, τοποθετεῖται στό δικό της σημείο ὁράσεως, πράγμα πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀντιπαραθέσει τήν πραγματικά δεδομένη ἐπιστήμη πρὸς τό δέον, (τήν τελική ἰδέα) στό ὁποῖο αὐτή τείνει, καί μ' αὐτό τόν τρόπο νά κερδίσει τό κανονιστικό σχῆμα χάρις στό ὁποῖο θά μπορέσει νά ἀναιρέσει ἐκ βάθρων τήν αὐτάρκεια μέσα στήν ὁποία, ὡς θετικά δεδομένη, ἡ ἐπιστήμη ὀχυρώνεται.

37. Κατά τήν ἀνάλυση τοῦ J.L. Austin: *How to do things with words* Oxford, 1963.

38. Ἀπέναντι στό παράδοξο τῆς περιστασιακότητας τοῦ κατ' ἐξοχήν μή περιστασιακοῦ, ἡ ἔννοια 'προοίμιο', καί τά ἰσοδύναμά τῆς, λειτουργοῦν δικαιολογητικά: στόν Ε. Φίνκ, λ.χ., τό ζεύγος προοίμιο / κυρίως ἔργο παρουσιάζεται ὡς *Distinguo* πού ἀποσοβεῖ μιάν ἀντίφαση. Αὐτή ἡ χρήση τῆς ἔννομιας τοῦ προοιμίου εἶναι *μιά* μορφή εἰσαγωγικῶν, ἢ, καλύτερα, ἕνα εἶδος *τρόπου*: ἐπιτρέπει τή λήψη θέσεων ἢ τήν ἐμπλοκή ὑποκειμένων τῆς ἐκφορᾶς τά ὁποία, ὅσο ἀναγκαῖα καί νά εἶναι, μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅτι δέν δεσμεύουν τό κυρίως ἔργο, δέν ἐπιμεινῶν στήν καθαρότητά του. Ἡ ἀκριβέστερη εἰκόνα γιά αὐτή τή λειτουργία τῆς ἔννομιας 'προοίμιο' εἶναι ἡ ἀνεμόσκαλα τοῦ *Tractatus*. | Πρόταση 6.54: «Οἱ προτάσεις μου ἀποτελοῦν διευκρινίσεις ὅταν αὐτός πού μέ καταλαβαίνει, ἀφοῦ μέ τή βοήθειά τους —πατώντας πάνω τους— τίς ὑπερπηδήσει καί προχωρήσει πέρα ἀπό αὐτές, τελικά τίς ἀναγνωρίσει ὡς στερημένες ἀπό νόημα. (Πρέπει, θά λέγαμε, νά πετάξει μακριά τήν ἀνεμόσκαλα, ἀφοῦ ἀνέβει πρῶτα μέ αὐτή)» (μετάφραση Θ. Κιτσόπουλου). | Στά γραπτά τῆς δεύτερης περιόδου, ἡ ἐμμονή στό προοίμιο θά μπορούσε νά ἐκφραστεῖ καί ὡς (αὐτοκριτική) ἀντιστροφή τῆς εἰκόνας: δέν μπορεῖς νά ἀπαλλαγεῖς ἀπό τήν ἀφηγητική ὑλικότητα τοῦ λόγου σου, ἐφόσον, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τή θεωρία τῆς γλώσσας (στήν πραγματικότητα, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐπίτευξη τῆς θεμελιώσεως, τῆς ὁποίας ἡ θεωρία γιά τή γλώσσα δέν εἶναι παρά *μιά* στιγμή), τό οὐσιώδες τοῦ προτύπου σου εἶναι στήν προοιμιακή του ἐπιτελεστικότητα.

ΚΩΚΙΣΣΩΛΤ ΚΩΤ ΗΞΗΥΚ Η

πού νά ἀντιμετωπίζουν τή φαινομενολογική ὑπεράσπιση τῆς μὴ ἀναγωγιμότητας τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου. Ἀπό τὴν ἀποψη αὐτή, ἡ γλωσσική στροφή, παρ' ὅλη τὴν περί τοῦ ἀντιθέτου διαβεβαίωση τοῦ Ρ. Ρόρτυ, παραμένει μέ τό βάρος τῆς ἀποδείξεως ἀμετάθετο. "Ἔτσι ὅμως ἡ 'γλώσσα' παραμένει ἓνα θεωρητικό ἀντικείμενο τοῦ ὁποῦο δέν εἶναι δυνατόν νά περιγραφεῖ ἢ παραγωγή, μιά ἔννοια μετέωρη πού γιά τό θεωρητικό τῆς καθεστῶς δέν εἶναι δυνατόν νά εἰπωθεῖ σχεδόν τίποτε. Ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς ἔννοιας 'γλώσσα' δέν εἶναι ἐδῶ παρά ἡ ἄλλη ὄψη αὐτῆς τῆς ἀμηχανίας. "Ὁμως ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι ἔτσι μετέωρο, τό πεδίο τῆς γλώσσας δέν μπορεῖ νά εἶναι τό ἔδαφος ἢ τό σημεῖο ἐκκίνησης ἐνός μετακριτικοῦ ἐγχειρήματος. Στή μετακριτική τοῦ Μπλέ Βιβλίου, ἀντίθετα, δέν προϋποτίθεται καμία σημειολογική ἀναγωγή τοῦ φιλοσοφήματος. Τό φιλοσοφία δέν θεωρεῖται ὡς ἐκ προοιμίου τοπικό: ἡ μετακριτική τό δέχεται, καταρχήν, ὡς δεσμευτικό καί ἀτοπικό, καί ἐγκαθίσταται σέ ἓνα 'σημεῖο ὁράσεως' πού παρέχεται ἀπό τὴν ἴδια τὴν κατασκευή τῆς δεσμευτικότητάς του.

Ποιά εἶναι ἡ σχέση τῆς μετακριτικῆς τοῦ Λ. Βιτγκενστάιν πρὸς τό φαινομενολογικό ἐπιχείρημα; Ἡ γενική μορφή τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ, ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ σέ κείμενα τῶν Ζ. Ντερντά³⁹ καί Π. Ρικέρ⁴⁰ εἶναι ὅτι ἡ κατανόηση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου δεσμεύει ὡς πρὸς τὴν ἀποδοχή τῆς ἀξίωσής του νά συνιστᾶ ἓνα πρωταρχικό σημεῖο ὁράσεως, τό ὁποῖο δέν εἶναι δυνατόν νά σχετικοποιηθεῖ. Ἄν τό νά τό κατανοήσεις εἶναι συνθήκη του νά ἀρθρώσεις λόγο γι' αὐτό, τότε ἀκόμα καί ὁ ἀναγωγιστής μετακριτικός αὐτοαναίρεται, ἀφοῦ πρὶν ἀκόμα ἀρχίσει νά μιλάει θά πρέπει νά ἔχει δεχθεῖ μιά θέση ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀναγωγιστική μετακριτική. Ἔτσι, ὁ Ζ. Ντερντά θά ὑποστηρίξει, ἀπέναντι στήν ἀναγωγιστική ἀπόπειρα τοῦ Φουκώ, τὴ μὴ ἀναγωγιμότητα τοῦ καρτεσιανοῦ cogito στίς ἱστορικές περιστάσεις τῆς ἐκφορᾶς του, βασιζόμενος σέ μιάν ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἀνάγνωση καί «κατανόηση» τοῦ καρτεσιανοῦ κειμένου.⁴¹ Ὁ Ρικέρ θά προσπαθήσει νά ἀπαλλάξει τό ὕστερο ἔργο τοῦ Χούσερλ καί τὴ μαρξιστική κριτική τῆς ἰδεολογίας ἀπό τίς ἀπορίες τοῦ ἀναγωγισμοῦ, εἰσάγοντας ἓνα *distinguo*: ἡ 'ἰδεολογική σφαῖρα' εἶναι ὄντολογικά, ἀλλά ὄχι καί ἐπιστημολογικά ἀναγώγιμη. Ὡς ὀρίζον τὴν ἐπιστημολογική διάσταση νοεῖται ἐδῶ τό αἶτημα τῆς φιλοσοφικῆς θεμελίωσης, τό ὁποῖο θεωρεῖται προϋπόθεση καί τῆς ἐρωτηματοθεσίας πού ὀδηγεῖ στήν ὄντολογική ἀναγωγή, τιθέμενο ἔτσι ἐκ προοιμίου ἔξω ἀπό κάθε δυνατότητα ἀναγωγῆς — ἔξω ἀπό κάθε δυνατότητα νά νοηθεῖ διαφορετικά ἀπὸ τὴν πρόθεσή του.

Ὡστόσο, ὅπως εἶδαμε στό (IV), ἡ κατανόηση αὐτὴ δέν μπορεῖ νά περιγραφεῖ μέ ἀπλῶς γλωσσικούς, σημασιολογικούς ἢ λογικούς ὄρους: ὁ ἐρμηνευτὴς ἐδῶ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀφηγητική ἐπιτέλεση τοῦ ἔργου, καλεῖ τὸν μετακριτικό νά καταλάβει ἐκείνη τὴ θέση τοῦ ἀναγνώστη, τὴν ὁποία τό ἔργο ἔχει ἤδη σχηματίσει, καί ἀπὸ αὐτὸν τὸν τρόπο νά ἀφθεῖ νά ὀδηγηθεῖ στό πρωταρχικό σημεῖο ὁράσεως πού συνιστᾶ τὴν πρόθεση τοῦ φιλοσοφήματος. Αὐτό πού ἡ φαινομενολογική ἐπιχειρηματολογία ἀποκαλεῖ κατανόη-

ση, καί πού τό θεματοποιεῖ μέ ὄρους ἀπλῶς γλωσσικούς (ἡ γλώσσα νοούμενη στό πλαίσιο τῶν ἀντιθετικῶν σημειολογία / σημασιολογία, κριτική τῆς ἰδεολογίας / αὐτονομία τῆς ἰδεολογικῆς σφαῖρας, γράμμα / πρόθεση) κάνει ἤδη χρῆση τῆς πρακτικῆς (ἀφηγητικῆς, ἐπιτελεστικῆς) διάστασης τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου, καί δὴ χωρὶς νά τό ἀναγνωρίζει. Ἄν, ὅπως ὑποστηρίξαμε πῶς πάνω, ἡ φιλοσοφική ἀφηγητική παράγει τίς ἀντιθετικές, οἱ ὁποῖες ὀρίζουν αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς γλώσσας, τότε ἡ φαινομενολογική θεματοποίηση τῆς γλώσσας, ὅσον ἀφορᾶ τὴ μεταφιλοσοφική τῆς ἀξίωση (ἢ τὴν ἀξίωσή της νά ἀναδεικνύει καί νά ἐξαντλεῖ τὴ μεταφιλοσοφική ἀπορητική), ἐφόσον ἀγνοεῖ τίς συνθήκες τῆς παραγωγῆς της, εἶναι ἀφηρημένη.

Μποροῦμε ἔτσι νά δοῦμε ὅτι, ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία πού σχηματίζει ἡ μετακριτική τοῦ Βιτγκενστάιν καί οἱ δύο πλευρές τῆς ἀντιθετικῆς 'γλωσσική στροφή / φαινομενολογικό ἐπιχείρημα' μοιράζονται τό ἴδιο δογματικό ἔδαφος: ἡ κατάφαση τῆς γλώσσας, εἴτε ὡς καθολικοῦ μεθοδολογικοῦ ὄργανου, εἴτε ὡς κατ' ἐξοχὴν θέματος καί ὄργανου τῆς μεταφιλοσοφικῆς συζήτησης καί ἀπορητικῆς, κινεῖται μέσα στό πλαίσιο ἐνός ἀτελοῦς μεταφιλοσοφικοῦ ἀναστοχασμοῦ, ἐφόσον, ἀκόμα καί ὅταν συμμετέχει σ' αὐτὴν καί τὴν ἐπαναλαμβάνει, δέν μπορεῖ νά θεματοποιήσει τὴν οὐσιώδη ἀφηγητική — πρακτική διάσταση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου.⁴²

Ὁκτώβριος 1986

39. J. Derrida, *Cogito et histoire de la folie*, in *L'écriture et la différence*, Paris 1967, σσ. 51-97.

40. Rückfrage und Reduktion de Idealitäten in Husserls "Krisis" und Marx "Deutsche Ideologie", in: B. Waldenfels u.a., *Phänomenologie und Marxismus* Bd.3, Frankfurt a/m, 1987, σσ. 207-239.

41. J. Derrida, ἔνθα ἀν. σ. 53.

42. Τὰ τμήματα I καί II τῆς ἐργασίας αὐτῆς παρουσιάστηκαν καί συζητήθηκαν στό Kolloquium τοῦ Καθ. J. Simon (Φιλοσοφική Σχολή Παν. τῆς Βόννης) τὸν Ἰούνιο τοῦ 1986.

Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ ΣΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ

μιά απάντηση στον Άρ. Μπαλτᾶ

τῆς Βάσως Κιντῆ

Ἡ πεπατημένη ὁδὸς στὴ μελέτη τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας ὀδηγοῦσε ἀνεκάθεν στὸν Χέγκελ. Ἡ ἐγγεληνὴ φιλοσοφία εἶναι ὁ τόπος ὅπου ἡ μαρξιστικὴ φιλοσοφία αὐτοπροσδιορίζεται. Μὲ τίς ἐγγεληνὲς κατηγορίες καὶ τὴν ἐγγεληνὴ διαλεκτικὴ ἀναμετρίεται, ἐκεῖ ἐντοπίζει συγγένειες, ἐκεῖ καλλιεργεῖ τίς διαφορὲς καὶ τίς ἀντιθέσεις. Αὐτὴ ἦταν πάντοτε ἡ διαδρομὴ. Μάρξ καὶ πίσω στὸν Χέγκελ. Σωστὴ λεωφόρος. Χωρὶς ἄσκοπες περιπλανήσεις καὶ ξεστρατίσματα.

Ἡ σύγχρονη φιλοσοφικὴ μαρξιστικὴ γραμματεία ἔχει νὰ ἐπιδείξει τὸ ἔργο δύο κυρίως φιλοσόφων πού παρακάμπτον πρὸς στιγμὴν τὸν Χέγκελ γιὰ νὰ δοῦν καθαρότερα τὴ φιλοσοφία τοῦ Μάρξ

— τὴν παρέκβαση τοῦ Ἄλτουσέρ μέσα ἀπὸ τὸν Σπινόζα καὶ

— τὴν παρέκβαση τοῦ Κολέτι μέσα ἀπὸ τὸν Κάντ.

Οἱ μελέτες αὐτὲς ἀνανέωσαν τὸν μαρξιστικὸ λόγο, ἐπανεκτίμησαν πολλὰ αὐτονόητα, ἐκλέπτυναν τίς μαρξιστικὲς θέσεις.

Τελευταία, στὴν Ἑλλάδα ὁ Ἄρ. Μπαλτᾶς ἀνιχνεύει νέους δρόμους μέσα ἀπὸ τὸν Πολίτη. Πρῶτα ὁ Νίτσε (Πολίτης, τ. 75) καὶ τώρα ὁ Βιτγκενστάιν (Πολίτης, τ. 81-82). Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὸ ἔργο καὶ τῶν δύο φιλοσόφων δὲν ἀποβλέπει τόσο στὴν ἀποσαφήνιση φιλοσοφικῶν ζητημάτων. Ἡ ἀνάλυση τῶν θέσεών τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξοικείωση μὲ τὸν λόγο τους, φιλοδοξεῖ νὰ διαφωτίσει σύγχρονες πολιτικὲς ἐξελίξεις στὸ χωρὶ τῆς Ἀριστερᾶς.

Στὸ ἄρθρο του «Ἐν οὐ παικτοῖς» (Πολίτης, τ. 81-82, Αὐγουστος '87), ὁ Ἄρ. Μπαλτᾶς χρησιμοποιοῖ τὴ θεωρία τοῦ νοήματος τῶν *Φιλοσοφικῶν ἔρευνῶν*, τοῦ ἑαυτοῦ, ὅπως ὀνομάζεται, Βιτγκενστάιν, γιὰ νὰ μιλήσει γιὰ τὸν λόγο καὶ τὸν κόμμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς. Στὸ κείμενο πού ἀκολου-

θεῖ θὰ ἐξετάσουμε ἂν ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἐννοιῶν τοῦ Λούντβιχ Βιτγκενστάιν στὴν πολιτικὴ ἐπικαιρότητα, ὅπως τὴν ἐπιχειρεῖ ὁ Α. Μπαλτᾶς, ὑπονομεύει ἢ ὄχι τὴ θεωρία τοῦ Βιτγκενστάιν. Θὰ δοῦμε δηλαδὴ πόσο καλὸς παίκτης εἶναι ὁ Α.Μ. στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι τοῦ Α.Β.

Τί εἶναι νόημα;

Ἄς θυμίσουμε συνοπτικὰ τίς ἀπόψεις περὶ νοήματος τοῦ Βιτγκενστάιν:

«Μὴν ἀναζητεῖς τὸ νόημα ἀναζητήσε τὴ χρῆση», εἶναι ἡ φράση πού ἐπλασε ὁ Τζῶν Οὐϊνστον καὶ ποτὲ δὲν χρησιμοποίησε ὁ ἴδιος ὁ Βιτγκενστάιν. Στὶς *Φιλοσοφικὲς ἔρευνες* ὁ Βιτγκενστάιν ἰσχυρίζεται ὅτι τὰ νοήματα τῶν γλωσσικῶν σημειῶν (λέξεις, προτάσεις) δὲν ταυτίζονται μὲ τὰ σημαίνοντα πραγματικὰ ἀντικείμενα, δὲν εἶναι ἄυλες ὄντοτητες ἢ νοητικὲς εἰκόνες πού ἔδρευουν στὸ νοῦ ὅτε ἀνάγονται σὲ κάποιες νοητικὲς δομές καὶ διαδικασίες. Τὸ νόημα εἶναι ἡ χρῆση. Μιά πρόταση δὲν τὴν καταλαβαίνουμε κατὰ ἕναν καὶ μοναδικὸ τρόπο. Ἀνάλογα μὲ τὸ περιβάλλον, τίς εἰδικὲς περιστάσεις, τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐκφέρεται, ἡ σημασία τῆς μεταβάλλεται. Τὸ νόημα λοιπὸν τῶν προτάσεων εἶναι ἡ χρῆση τους, ἡ ἐφαρμογὴ τους, ἡ χρησιμοποίησή τους. Ὡς ἐκ τούτου, αὐτὴ ἡ χρῆση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μοναδική. Ὁύτε ἡ ὀρθή ὅτε ἡ καθημερινή. Οἱ χρήσεις ἔχουν ἕννοια μόνο μέσα σὲ κάποιον γλωσσικὸ παιχνίδι, τὸ ὁποῖο εἶναι ἡ γλῶσσα καὶ οἱ ἐνέργειες μὲ τίς ὁποῖες αὐτὴ συνφαίνεται (Φ.Ε. 7). Τὰ διάφορα γλωσσικὰ παιχνίδια δὲν ἔχουν ἕνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὸ ὁποῖο νὰ ἀποκαλύπτει τὴν οὐσία τους, νὰ τὰ διαπερνᾷ καὶ νὰ τὰ συνθέτει ὥστε νὰ ἀποτελοῦν

τὴ γλῶσσα ἢ μέρος τῆς γλῶσσας. Τὸ ὅτι δὲν ὀρίζουμε τὴν ἕννοια παιχνίδι κατὰ ἕναν ὀρισμένο τρόπο (π.χ. ὡς τὸ λογικὸ ἄθροισμα τῶν ὑποεννοιῶν), μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε ἀνοιχτό, χωρὶς ὄρια. Τὰ παιχνίδια ἀνανεώνονται, ἐμπλουτίζονται, ἀλλάζουν ἢ ἐγκαταλείπονται. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἐξελίσσονται τυχερὰ ἢ ἀνεξέλεγκτα. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν κανόνες πού τὰ διέπουν, χωρὶς τὸ σύνολο τῶν κανόνων νὰ τὰ ἐξαντλεῖ. Οἱ κανόνες κάθε παιχνιδιῦ, αὐτοὶ στοὺς ὁποῖους ὑπόκεινται οἱ χρήσεις τῶν γλωσσικῶν σημειῶν, γίνονται κτῆμα ὅσων μετέχουν σ' αὐτὸ μέσω τῆς ἐκπαίδευσης, μὲ τὴν ἐξάσκηση, μὲ πολλαπλὲς παραδειγματικὲς ἐφαρμογές. Θεσπίζονται μέσα ἀπὸ τὴ συνήθεια καὶ τὴ χρῆση. Γι' αὐτὸ δὲν μποροῦν πάντα νὰ διατυπωθοῦν ρητὰ, γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι ἀθαιρετοὶ ἢ συμβατικοί. Οἱ χρήσεις δὲν ἐπιλέγονται. Δὲν ἐκφράζουν τὴν ἐλεύθερη βούληση ὅτε τίς προθέσεις ὅτε τὴν προαιρετικὴ συμφωνία ὅσων μετέχουν σ' ἕνα γλωσσικὸ παιχνίδι. Τὰ γλωσσικὰ παιχνίδια, ὅπως τὰ συνέλαβε ὁ Βιτγκενστάιν, ἀναδεικνύουν τὸ γεγονός ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τῆς γλῶσσας εἶναι μέρος μιᾶς δραστηριότητος, μιᾶς μορφῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ δὲν αἰτιολογοῦνται. Δὲν εἶναι λογικὰ ἢ παράλογα. Ὑπάρχουν ὅπως ἡ ζωὴ μας. (*Περὶ βεβαιότητος* 559).

Στὸ ἄρθρο του ὁ Α. Μπαλτᾶς προσθέτει στὴν παραπάνω ἀνάλυση ἄλλα δύο στοιχεῖα:

1. Ὅτι ἡ χρῆσις τῶν γλωσσικῶν σημειῶν, ἂν καὶ ὑπόκειται στοὺς κανόνες τοῦ ἐκάστοτε γλωσσικοῦ παιχνιδιῦ, ἂν καὶ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς προθέσεις καὶ τίς ἀποφάσεις τῶν χρηστῶν, εἶναι ἐντούτοις ρευστή.

2. Ὅτι ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐπικράτησις ἑνὸς νέου γλωσσικοῦ παιχνιδιῦ «εἶναι προκαταβολικὰ χαμένος ἂν τὸ νέο γλωσσικὸ παιχνίδι δὲν ἐπιβεβαιώ-

νει διαρκώς μέσα στη μάχη ότι τό ίδιο δέν "άγνοεί" τούς "νόμους" τής γλώσσας άλλα αντίθετα τούς σέβεται σχολαστικά».

Αυτά τά δύο στοιχεία χρησιμοποιεί ό 'Α. Μπαλτάς και καταλήγει στό συμπέρασμα ότι τό γλωσσικό παιχνίδι που μεταχειρίζονται τά μέλη και οί όπαδοί τής 'Ελληνικής 'Αριστεράς είναι καταδικασμένο, τουλάχιστον από γλωσσική σκοπιά. Κι αυτό διότι άγνοούν και καταστρατηγούν, λέει, τούς έξής δύο βασικούς «νόμους» τής γλώσσας:

1. ότι τά ίδια γλωσσικά σημεία χρησιμοποιούνται κατά κανόνα σέ περισσότερα του ενός και διαφορετικά μεταξύ τούς γλωσσικά παιχνίδια,

2. ότι τά γλωσσικά παιχνίδια πρέπει νά προσιδιάζον σέ ανάλογες πρακτικές.

'Η 'Ελληνική 'Αριστερά: παλιό παιχνίδι, νέο κόμμα

'Η 'Ελληνική 'Αριστερά, κατά τόν 'Α. Μπαλτά, στην προσπάθειά της νά συγκροτηθεί: 1) 'Αγνόησε ότι τά γλωσσικά σημεία «κομμουνισμός», «έπανάσταση» κ.λπ. δέν είχαν μόνον τήν παραδοσιακή τριτοδιεθνίτικη χρήση, άλλα χαρακτηρίζαν και τό γλωσσικό παιχνίδι πού έπαιζε τό πρώην ΚΚΕ έσωτ. και στό όποιο πολλά μέλη τής ΕΑΡ συμμετείχαν. "Αρα κακώς ξεκίνησαν ένα νέο παιχνίδι. "Αν αυτό πού τούς ένδιέφερε ήταν ένας γνήσια άνανεωτικός λόγος, τότε μέ τή ρευστότητα και τήν πολλαπλότητα τών χρήσεων στό παλιό γλωσσικό παιχνίδι ό στόχος τους θά μπορούσε νά έπιτευχθεί. 2) Υποθέτησε ένα λόγο ό όποιος δέν προσιδιάζει σέ πολιτική πρακτική, πολύ δέ περισσότερο άριστερή πολιτική πρακτική. Καί άριστερός λόγος χωρίς άριστερή πρακτική δέν μπορεί παρά νά πεθάνει.

Οί παρατηρήσεις μου στό παραπάνω είναι οί έξής:

1) Τό γεγονός ότι τά γλωσσικά παιχνίδια είναι άνοιχτά —πράγμα πού επιτρέπει τήν ανανέωση τών χρήσεων— δέν σημαίνει ότι υπάρχει ρευστότητα τών χρήσεων. Οί χρήσεις είναι κάθε στιγμή άπολύτως όρισμένες. Γι' αυτό άλλωστε μπορούμε νά διακρίνουμε τά γλωσσικά παιχνίδια, νά αναγνωρίζουμε αν μία πρόταση ή μία λέξη άνήκει σέ κάποιο συγκεκριμένο γλωσσικό παιχνίδι. "Αν δέν μπορούμε νά δώσουμε στην πρόταση ή τή λέξη μία καθορισμένη και άποδεκτή χρήση μέσα στό γλωσσικό παιχνίδι, τότε τή θεωρούμε άκατανόητη, ξένη ή άκόμη και άνοησία.

Στήν περίπτωση τής 'Ελληνικής 'Αριστεράς έχουμε νά κάνουμε μέ μία χρήση τών λέξεων «κομμουνισμός» και «έπανάσταση» διαφορετική αύτης

του παλαιού ΚΚΕ έσωτ. 'Η 'Ελληνική 'Αριστερά διαγράφει τήν προβληματική του παλαιού ΚΚΕ έσωτ., έγγράφει τίς λέξεις αυτές στην όρθόδοξη παράδοση και τίς άπορρίπτει. 'Οργανώνει ένα «νέο» (νέο ως προς τό ΚΚΕ έσωτ.) γλωσσικό παιχνίδι τό όποιο στηρίζεται σέ μία πρακτική ή όποία προϋπήρχε του νέου κόμματος. 'Η πολιτική του ΚΚΕ έσωτ., όπως διαμορφωνόταν από τήν πλειοψηφία του, δέν ήταν άραγε έκφραση μιάς αντίληψης πού ήθελε νά άπαλλαγεί από τό βάρος τών κομμουνιστικών ιδεών; 'Από τό τελευταίο συνέδριο του ΚΚΕ έσωτ. και μέ τήν ίδρυση του νέου κόμματος, ή χρήση τών λέξεων «κομμουνισμός» κ.λπ., μέ νέο τρόπο, μπορεί πλέον νά διατυπωθεί ρητά. Παρ' όλη τή χαλαρότητα του παλαιού ΚΚΕ έσωτ., οί λέξεις αυτές είχαν μία συγκεκριμένη χρήση πού τήν άντιλαμβάνονταν όλοι. Οί πρωτεργάτες τής ΕΑΡ διακήρυξαν ότι δέν κατανοούν τίς λέξεις αυτές παρά μόνο μέ τήν παραδοσιακή τους σημασία και άρα εξοβελίζουν τήν κομμουνιστική συνιστώσα από τό κόμμα τους.

"Οσο και αν τά επιχειρήματά τους, ή στάση τους και ή πολιτική τους μάς βρίσκουν άντιθετο, δέν βλέπω νά παραβίασαν κάποιον γλωσσικό «κανόνα». Τόν πρώτο «κανόνα», ότι τά γλωσσικά σημεία παίρνουν μέρος σέ περισσότερα του ενός γλωσσικά παιχνίδια, τόν «υιοθέτησαν», θά έλεγα, κατά γράμμα. Στά ίδια γλωσσικά σημεία (τά δικά τους και του παλαιού ΚΚΕ έσωτ.) έπιφυλάσσουν μίαν άλλη χρήση ή όποια και τά νοηματοδοτεί διαφορετικά. Τήν «καταστρατήγησαν» (δηλαδή τό ότι δέν αναγνώρισαν πώς ή λέξη «κομμουνισμός» μπορεί νά παίξει στό παιχνίδι τών παραδοσιακών άλλα και τών άνανεωτικών κομμάτων) μόνο στίς προθέσεις τους μπορούμε νά τήν άποδώσουμε. Καί όπως είπαμε και είπε ό 'Α. Μπαλτάς, οί προθέσεις δέν έχουν σημασία.

2) Τό πρόβλημα για τήν 'Ελληνική 'Αριστερά —αν τό άντιλαμβάνεται ως πρόβλημα— άλλα όχι για τόν Βιτγκενστάιν ή για τή γλώσσα, είναι ότι οί «νέες» χρήσεις πού υιοθετούν είναι άρκετά παλιές. Μία τέτοια έκτίμηση δέν πρέπει νά άποδοθεί σέ εμπάθεια ή μνησικακία. Τά σπέρματα του λόγου τής ΕΑΡ έκλαμβάνονται και εισπράττονται, έλλειψει όποιασδήποτε νέας πρακτικής, μόνο μέ τόν καθιερωμένο τρόπο. 'Ο «έκσυγχρονισμός», ή «παραγωγικότητα» κ.λπ. έχουν ήδη τύχει μιάς όρισμένης χρήσης και λόγω αύτης τής γνωστής χρήσης γίνονται κατανόητα όσα λέει σήμερα ή ΕΑΡ. "Ενα γλωσσικό παιχνίδι είναι λόγος και έργο μαζί (Φ.Ε. 7). 'Η 'Ελληνική 'Αριστερά λοιπόν δέν κατασκεύασε νέο γλωσσικό παιχνίδι. Παίζει ένα παλιό γλωσσικό παιχνίδι και κατασκεύασε ένα νέο κόμμα.

Λέω λοιπόν ότι ή ΕΑΡ δέν παραβίασε ούτε τόν δεύτερο «νόμο» τής γλώσσας. 'Ο λόγος της, άσχετα αν θέλει νά ονομάζεται κόμμα ριζοσπαστικό κ.λπ., είναι έναρμονισμένος μέ τήν πρακτική της. Καί δέν θά μπορούσε νά είναι άλλίως γιατί, όπως είπαμε, οί προθέσεις δέν μετράνε.

Τό «δέν θά μπορούσε νά γίνει άλλίως» έχει νομίζω γενικότερη σημασία. Καί σ' αυτό τό σημείο έντοπίζω τή βασική άντίρρηση μου στην επιχειρηματολογία του 'Α. Μπαλτά. Οί «νόμοι» τής γλώσσας και, για νά ακριβολογούμε, οί νόμοι, οί κανόνες τών γλωσσικών παιχνιδιών, δέν παραβιάζονται. Δέν είναι δυνατόν νά παραβιάζονται. "Ατομα και όμάδες και κοινότητες υπόκεινται στους κανόνες τών γλωσσικών παιχνιδιών, οί όποιοι δέν υπάρχουν a priori άλλα όρίζονται από τά γλωσσικά παιχνίδια και γίνονται κτήμα όσων συμμετέχουν μέ τήν εκπαίδευση, τήν έξάσκηση και τή συνήθεια.

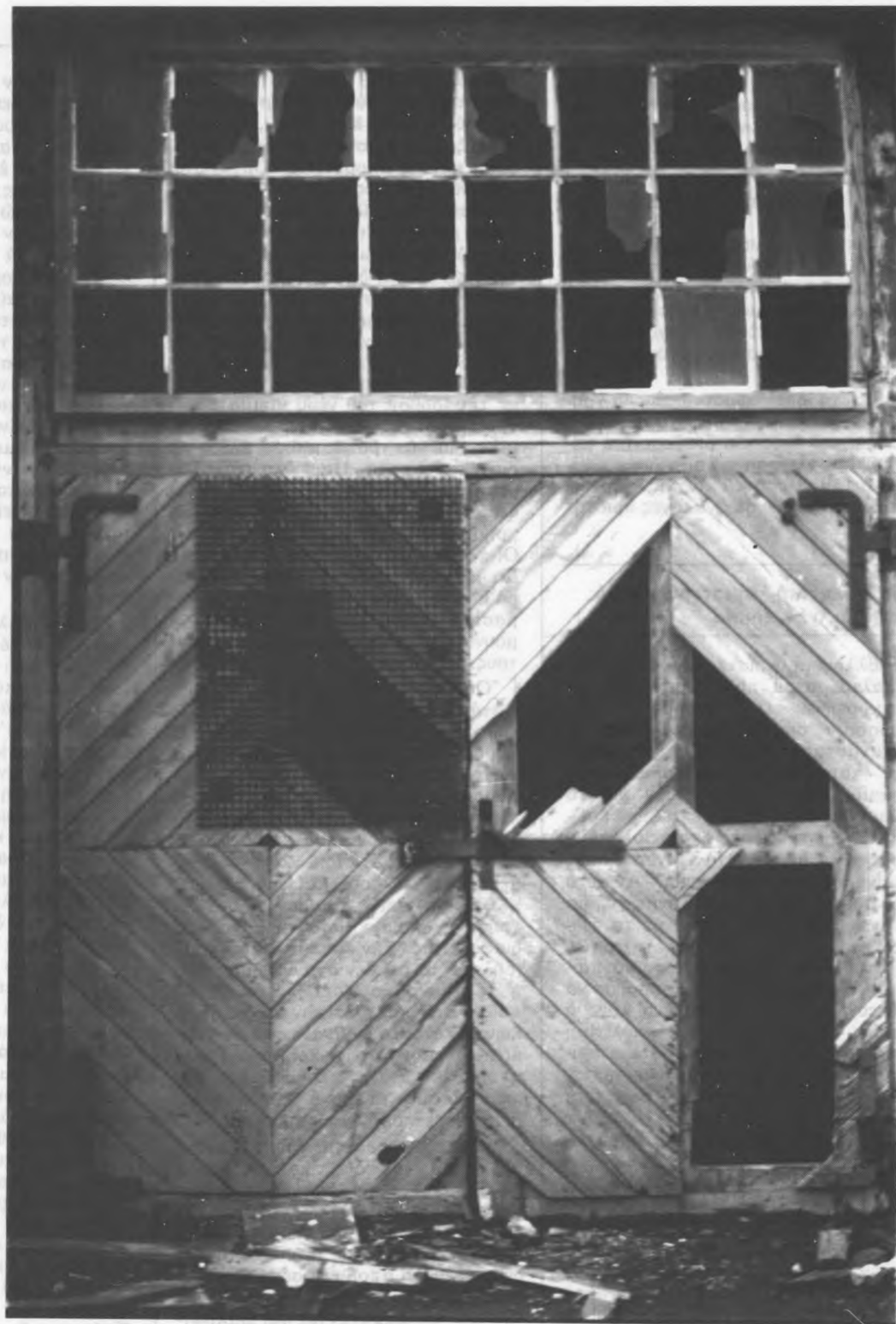
Γιά τήν 'Ελληνική 'Αριστερά δύο είναι οί έκδοχές: "Η δημιούργησε ένα νέο γλωσσικό παιχνίδι, όποτε δέν παραβιάζει κάποιους άρηρημένους νόμους, άφού θά έχει τούς δικούς του, ή εμπλέκεται σ' ένα παλιό, όποτε πάλι υπόκειται στίς νόμους πού διαθέτει αυτό τό παιχνίδι. Για τούς λόγους δέ πού αναφέρθηκαν παραπάνω, ίσχυρίζομαι πώς συμβαίνει τό δεύτερο.

Οί κανόνες κάποιου γλωσσικού παιχνιδιού «παραβιάζονται» και «καταστρατηγούνται» μόνο όταν έμφανιστεί κάποιο νέο γλωσσικό παιχνίδι πού θά θεσπίσει τούς δικούς του κανόνες. Καί βέβαια τά νέα γλωσσικά παιχνίδια δέν έρχονται από μακριά σαν ίπτάμενοι δισκοί νά μάς βρουν άπροετοιμαστους και νά μάς φορτωθούν. Ούτε βρίσκονται τυχαία. Ούτε βέβαια χτίζονται λιθαράκι λιθαράκι γιατί μία ώραία πρωία μάς ήρθε ή φαινή ιδέα νά κατασκευάσουμε ένα νέο γλωσσικό παιχνίδι. Οί άνάγκες και τά ενδιαφέροντα τών άνθρώπων ώθούν ώστε νέα γλωσσικά παιχνίδια νά αναπτυχθούν ή παλιά νά έξελιχθούν. "Ακόμη και τά τεχνητά παιχνίδια πού έπινοούνται, άνάγκες και ενδιαφέροντα ίκανοποιούν. Γιατί, φανταστείτε κάποιον νά έπινοεί στό γραφείο του ένα παιχνίδι, άς πούμε μία παραλλαγή του ποδοσφαίρου, και νά άρκεστεί σ' αυτό! Πρόκειται όντως για ένα νέο παιχνίδι; Θέλει κανείς νά τό παίξει; Τό παίξει κανείς; Δημιουργείται τό ενδιαφέρον σέ κανένα νά τό παίξει;

Τέτοια είναι και τά πραγματικά ενδιαφέροντα για τήν 'Ελληνική 'Αριστερά. "Αν ό λόγος της άκουμπήσει σέ άνάγκες και ενδιαφέροντα ύπαρκτά, τότε ίσως τό έγχείρημα νά μήν είναι θνησιγενές. Θά είναι όμως έρώτημα όχι γλωσσολογικό ή φιλοσοφικό, άλλα πολιτικό. Καί τά κείμενα στόν *Πολίτη* έχουν νομίζω άπαντήσει ίκανοποιητικά.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

‘Ο Michel Pêcheux μᾶς υπενθύμισε ὅτι «οἱ ἰδεολογίες δέν ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἰδέες ἀλλὰ ἀπὸ πρακτικές».¹ Τό θέμα μας ἐδῶ εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ λογοτεχνία —καί κυρίως ἡ ἰσπανική καί ἡ ἰσπανοαμερικανική— συνιστᾶ μιά συγκεκριμένη ἰδεολογική πρακτική.

Λογοτεχνία και ιδεολογία

του John Beverly

μετάφραση από τὰ ισπανικά: Ήλιος Μαρκολέφας

Η

λειτουργία μιᾶς ιδεολογίας —ἀναφέρομαι ἐδῶ στό βασικό δοκίμιο τοῦ Ἀλτουσέρ γιά τήν ιδεολογία καί τούς ιδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους— συνίσταται: 1) «στήν ἔγκληση τοῦ ἀνθρώπου σέ ὑποκείμενο», ἔγκληση πού πραγματοποιεῖται μέσω 2) «τῆς "ἀναπαράστασης" μιᾶς φαντασιακῆς σχέσης ἀνάμεσα στό ἄτομο καί τίς πραγματικές συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς του». ² Θα πρέπει ἐξαρχῆς νά σημειώσουμε ὅτι σ' αὐτή τήν περίπτωση «φαντασιακή σχέση» δέν σημαίνει «μὴ πραγματική». Θά ταίριαζε πολύ περισσότερο νά ἀναφερθοῦμε στή λακανική ἔννοια τοῦ φαντασιακοῦ (l'imaginaire), ψυχικοῦ στάδιου ἢ κατάστασης προηγούμενου τῆς γλώσσας καί τοῦ σχηματισμοῦ μιᾶς σαφούς σεξουαλικῆς ταυτότητας, κατά τή διάρκεια τοῦ ὁποίου τό παιδί ἀρχίζει νά ἀναπτύσσει αἴσθηση τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς ὑποκειμένου.

Ἡ ιδεολογική «ἐργασία» συνίσταται στήν παραγωγή —ἄρθρωση— ὑποκειμένων μέ συνεκτικές ταυτότητες ὅσον ἀφορᾶ τό φύλο, τήν τάξη, τήν ἐθνότητα, τήν ἐθνικότητα κ.λπ., οἱ ὁποῖες εἶναι κατάλληλες γιά τίς «θέσεις» πού τίς περιμένουν μέσα στό κοινωνικό καθεστῶς (ἢ στήν περίπτωση τῶν ἀνταγωνιστικῶν ιδεολογιῶν τίς δυνατές τέτοιες θέσεις). Σέ κάθε κοινωνία ἡ γλώσσα εἶναι τό κυρίαρχο συμβολικό σύστημα μέσω τοῦ ὁποίου τὰ ἀνθρώπινα ὄντα πού τήν ἀποτελοῦν ἀναπαριστάνουν τή σχέση τους μέ τίς νόρμες καί τὰ προτάγματα τῆς κοινωνικῆς συλλογικότητας. Αὐτό ἐξυπακούει ὅτι τό πεδίο τῆς ιδεολογικῆς ἔγκλησης εἶναι κατ' οὐσίαν ὁ λόγος. Ἡ λογοτεχνία, ὡς μιᾶ ἐιδική πρακτική τοῦ λόγου, εἶναι λοιπόν —σ' ἐκεῖνες τίς κοινωνίες πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ— μιᾶ πρακτική κατεξοχὴν ιδεολογική. ³

Εἶναι ἀναγκαῖο γιά τή (φαντασιακή) συνεκτικότητα τοῦ ὑποκειμένου νά ἐμφανίζεται τό ἴδιο σάν κάτι προφανές στόν ἑαυτό του, σάν ἡ ἴδια του ἡ αἰτία, καί ὄχι ὡς τό «προϊόν» κάποιος διαδικασίας. Ἐν μέρει τό ἀποτέλεσμα τῆς ιδεολογίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀπόκρυψη τῆς ἴδιας τῆς λειτουργίας πού στό πεδίο τοῦ λόγου εἶναι ὑπεύθυνη γιά τό σχηματισμό τοῦ ὑποκειμένου — πρόκειται γι' αὐτό πού ὁ Πιερσέ ὀνόμασε «φαινόμενο Μυγκάουζεν». ⁴ Ὅπως εἶναι γνω-

στό, ἡ ὑποστασιοποίηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου εἶναι τό χαρακτηριστικό ἑνός ἰδεαλισμοῦ πού ἀντιπροσωπεύεται στή γλωσσολογία καί τή λογοτεχνική κριτική ἀπό τό φορμαλισμό.

Ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ φορμαλισμοῦ εἶναι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν καθημερινή καί τήν ποιητική γλώσσα. Τό αἰσθητικό φαινόμενο γεννιέται ἀκριβῶς διαμέσου τῆς «ἀποικείωσης» (ostranenie), τήν ὁποία μιᾶ ποιητική γλώσσα ἀσχεῖ στή διαδικασία τῆς γλωσσικῆς σημασιδότησης. Μιᾶ «οἰκεία» ἀντίληψη εἶναι μιᾶ ἀντίληψη μέσα στήν καθημερινότητα, διάσταση ἡ ὁποία περιλαμβάνει τό ιδεολογικό ὡς μορφή πολιτικῆς «ὠφελιμότητας» καί, ἄρα, ὡς κάτι τό ἐξωτερικό ὡς πρὸς τό αἰσθητικό αὐτό καθ' ἑαυτό. Γιά τό φορμαλισμό, τό αἰσθητικό φαινόμενο καί τό ιδεολογικό φαινόμενο δέν εἶναι ἀπλῶς διακεκριμένα· εἶναι ἀπό μιᾶ ἄποψη ἀντίθετα. Ἐξ οὗ ἡ πρόταση τοῦ Ρώσου φορμαλιστῆ Σκλόβσκυ ὅτι «τό χρῶμα τοῦ ἔργου τέχνης ποτέ δέν εἶναι τό χρῶμα τῆς σημαίας πού κυματίζει στό φρούριο».

1. Στό *Les vérités de la Palice* (Παρίσι, 1975).

2. Λουίς Ἀλτουσέρ «Ἡ ιδεολογία καί ιδεολογικοί μηχανισμοί τοῦ κράτους (σημειώσεις γιά μιᾶ ἔρευνα)», ἐμφανίστηκε ἀρχικά στήν ἐπιθεώρηση *La Pensée* (1970) |βλ. ἑλληνική μετάφραση στό *Θέσεις* ἐκδ. Θεμέλιο|. Χρησιμοποίησθε ἐδῶ τή μορφή πού βρίσκεται στόν Ἀλτουσέρ, *Lenin and philosophy, and other essays* (Νέα Ὑόρκη, 1971). Ἡ ἔκθεση πού ἀκολουθεῖ ὀφείλει πολλά στοὺς συναδέλφους μου Jame Kavangagh καί Thomas Lewis. Ὁ Λουίς προσφέρει μιᾶ ἐξαιρετική εἰσαγωγή στόν λογοτεχνικό ἄλτουσεριανισμό στό ἄρθρο του «Hacia una teoria del referente literario», *Texto Critico*, τ. 26-27 (1983) σελ. 3-31.

3. «Χωρίς ἀμφιβολία, ἡ ὑλική ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας συνοδεύεται ἀναγκαστικά ἀπό αὐξανόμενο καταμερισμό καί εἰδίκευση τῆς ὑλικῆς καί τῆς διανοητικῆς ἐργασίας, καταμερισμός καί εἰδίκευση πού ὀρίζουν ἐκ νέου τίς μορφές κατανόησης καί ἀναπαράστασης τῆς πραγματικότητας ἀλλά καί τίς διάφορες περιοχές ἐφαρμογῆς τῆς γνώσης. Ὡστόσο ἡ λογο-

Μολαταῦτα, καί οἱ βασικές τάσεις τῆς μαρξιστικῆς αἰσθητικῆς καί λογοτεχνικῆς θεωρίας —τουλάχιστον στόν χῶρο τοῦ ἐπονομαζόμενου «δυτικῆς» μαρξισμοῦ καί μέ τή σημαντική ἐξάφραση τοῦ Γκράμσι (οἱ ἴδιοι οἱ Μάρξ καί Ἐνγκελς, οἱ θεωρητικοί τῆς Δεύτερης Διεθνούς, ὁ Λούκατς, ὁ Μπρέχτ, ἡ σχολή τῆς Φραγκφούρτης, ὁ Ντέλα Βόλπε, ὁ Ἀλτουσέρ, ὁ Μασσερέ στίς πρῶτες του ἐργασίες κ.λπ.)— παρά τίς πολλές διαφορές πού ἔχουν σέ ἄλλα σημεία, σαφῶς συμμερίζονται μέ τό φορμαλισμό μιά ἠθικο-επιστημολογική διάκριση ἀνάμεσα στήν τέχνη καί τήν ἰδεολογία (καί ἀνάμεσα στό αἰσθητικό φαινόμενο καί τό ἰδεολογικό φαινόμενο) ἡ ὁποία ἐπιφυλάσσει προνομιακή θέση στό αἰσθητικό ἔναντι τοῦ ἰδεολογικοῦ. Αὐτό πού φανερώνεται ἐδῶ . κατά τή γνώμη μου, εἶναι ἡ ἐπιβίωση μέσα στό μαρξισμό μιᾶς ἰδεολογίας τοῦ αἰσθητικοῦ ἰδεαλιστικῆς καταγωγῆς, ἡ ὁποία ἔχει τίς ρίζες της στήν καντιανή διάκριση ἀνάμεσα στήν αἰσθητική κρίση καί τήν τελεολογική κρίση. Ἐνα παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας βρίσκεται ἀκριβῶς στήν περίφημη παρατήρηση τοῦ Μάρξ, πού προέρχεται ἀπό μιά ρομαντική θεώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, σχετικά μέ τήν «αἰώνια γοητεία» τῆς ἑλληνικῆς ἐπικῆς ποίησης:⁵ ἡ κάθε «αἰώνια γοητεία» μπορεῖ νά εἶναι μόνο τό προῖόν μιᾶς ἱστορικά συγκεκριμένης ἰδεολογικῆς πρακτικῆς τῆς λογοτεχνίας (σηματισμός τοῦ λογοτεχνικοῦ κανόνα, ἔννοια τοῦ «κλασικοῦ», τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ»),

τεχνία, ἡ ὁποία δέν εἶναι ἀκριβῶς γνώση, ἀλλά μιά συγκεκριμένη πρακτική τῆς ἰδεολογίας, τοποθετημένη στό ἐπίπεδο τοῦ «βιωματικοῦ», τοῦ «αἰσθητοῦ», τοῦ «ἀντιληπτοῦ», δέν συμμετέχει μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως οἱ διαφοροί ἐπιστημονικοί κλάδοι στόν αὐξανόμενο κοινωνικό καταμερισμό τῆς διανοητικῆς ἐργασίας: γιατί, συλλαμβάνοντας τήν πραγματικότητα στό ἐπίπεδο τῶν ἀντικειμενικῶν καί ὑποκειμενικῶν ἀποτελεσμάτων τά ὁποῖα οἱ κοινωνικές δομές καί διαδικασίες ἔχουν ἐπί τῶν ἰδίων τους τῶν φορέων, ἡ λογοτεχνία ἀναγκαστικά συμμετέχει στό πλέγμα τῶν πολιτισμικῶν μορφῶν (εἰκόνες, ἀναπαραστάσεις, σύμβολα) διαμέσου τῶν ὁποίων τά ἀποτελέσματα αὐτά βιώνονται καί γίνονται ἀντιληπτά, ἄρα συμμετέχει στό πλέγμα τῶν ἀντιφάσεων οἱ ὁποῖες θεμελιώνοντας αὐτές τίς πολιτισμικές μορφές ὀρίζουν τήν ἰδεολογική πόλη στό σύνολο τῶν ἀρθρώσεων της. (...) Εἶναι (ἡ ἰδεολογική πάλη) αὐτή πού ὀρίζει —κατά τρόπο πάντα ἀντιφατικό— τόσο τίς περιοχές καί τά ἐπίπεδα τῆς πραγματικότητας τά ὁποῖα εἶναι ἐπιδεκτικά κατανόησης καί ἀναπαράστασης ἀπό τή λογοτεχνία, ὅσο καί τήν κοινωνική λειτουργία πού ἔχει ἀνατεθεῖ σ' αὐτήν καί τή συγκεκριμένη λειτουργικότητα τῆς λογοτεχνικῆς πράξης, ὅλα αὐτά ἀκριβῶς μέσα ἀπό τίς «ὑποδείξεις» τῶν αἰσθητικο-λογοτεχνικῶν ἰδεολογιῶν καί τῶν «μηχανισμῶν» πού τίς συντηροῦν».

Francoise Perus, "Acerca de la reproduccion y transformacion del efecto estetico", στό *Historia y critica literaria: el realismo social y la crisis de dominacion oligarquica* (Ἀβάνα, 1982), σελ. 25-26.

4. Στό ὄγδοο κεφάλαιο του *Les verites de la Palice*. Ὁ βαρῶνος Μυγχαούζεν εἶναι ὁ ἥρωας ἑνός κύκλου γερμανικῶν φανταστικῶν ἱστοριῶν. Σέ μιά ἀπό αὐτές ἀφοῦ πέφτει σέ κάποιο βάλτο, σώζεται τραβώντας τόν ἑαυτό του ἀπό τά ἴδια του τά μαλλιά.

καί ὄχι μιά ὄντολογική κατηγορία προηγούμενη κάποιας πρακτικῆς.

Δέν θέλω νά θέσω ὑπό ἀμφισβήτηση τή χρησιμότητα, μέσα σέ καθορισμένα πλαίσια, τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στήν τέχνη καί τήν ἰδεολογία. Ὁ Μάρξ ἀντιδρούσε μέ τίς αἰσθητικές ἰδέες του στό φιλιςταισμό τῆς νέας ἀστικῆς κουλτούρας. Εἶναι ἀρκετά γνωστός, γιά νά δώσουμε ἕνα παράδειγμα περισσότερο σύγχρονο, ὁ στηριγμένος σέ μιά ἰδεαλιστική ἠθική καί μιά φορμαλιστική αἰσθητική ὕμνος τοῦ Χέρμπερτ Μαρκοῦζε γιά τήν ἀντικουλτούρα, ὁ ὁποῖος συνέβαλε σημαντικά στήν πολιτική τῆς Νέας Ἀριστερᾶς στά χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Μολαταῦτα, αὐτός ὁ τύπος προσέγγισης —τόν ὁποῖο πῶς γενικά μποροῦμε νά συσχετίσουμε μέ ὀλόκληρη τή σχολή τῆς Φραγκφούρτης— διατρέχει τόν κίνδυνο νά ἐπιβάλλει σοβαροῦς περιορισμούς στήν πολιτισμική ἀνάλυση: γιά παράδειγμα, μέ τό χαρακτηρισμό τῶν μαζικῶν μορφῶν κουλτούρας ὡς «ἐκφυλισμένων» ἢ φετιχοποιημένων· ἢ μέ τήν ἐπιμονή του ὅτι ἡ τέχνη ὅταν δέν ἔχει ἄμεσο ὠφελιμιστικό πολιτικό σκοπό εἶναι πάντα ἄρνηση τοῦ συστήματος τῆς ἐξουσίας (πράγμα πού, πρακτικά, καταλήγει στήν ταύτιση τῆς τέχνης τῆς διαμαρτυρίας μέ τήν τέχνη τῆς πρωτοπορίας).

Ἡ ἔννοια τῆς ἰδεολογίας καί τῆς ἰδεολογικῆς πρακτικῆς πού ἀναπτύχθηκε ἀπό τόν Ἀλτουσέρ καί πού μόλις σκιαγραφήσαμε μᾶς ἐπιτρέπει νά ἐνοήσουμε τή σχέση μεταξύ τέχνης καί ἰδεολογίας μέ διαφορετικό τρόπο. Ἄν ἡ ἰδεολογία εἶναι αὐτό τό ὁποῖο συνιστᾷ τό ὑποκείμενο σέ σχέση μέ τό πραγματικό (σχέση ἡ ὁποία, γιά παράδειγμα, μετέχει σέ συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγῆς), τότε ὁ χῶρος τῆς ἰδεολογίας δέν περιορίζεται σέ κάποια «εἰκόνα τοῦ κόσμου» ἢ σέ κάποιο «πολιτικό πρόγραμμα» ἢ σέ κάποια «ἀλλοτριωμένη» μορφή συνειδησίας (ὅπως ἡ θρησκεία), ἀλλά ἀγκαλιάζει ὅλο το πλέγμα τῶν πρακτικῶν κοινωνικῆς σημασιόδοτης: δηλαδή τήν κουλτούρα. Ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς ἐπιστήμης, κάθε ἰδεολογία περιλαμβάνει μιά δομή παραγνώρισης (*meconnaissance*) κατ' ἀναλογία μέ τή λακανική ἰδέα τοῦ στάδιου τοῦ καθρέφτη (*stade du miroir*) στό σχηματισμό τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Μολαταῦτα, ἕνα ὑποκείμενο, ἀτομικό ἢ συλλογικό συνειδητοποιεῖ τόν ἑαυτό του ὡς τέτοιο μονάχα μέσω μιᾶς διαρκούς

5. Ἐμφανίστηκε ὡς μέρος τῶν συμπληρωμάτων στό *Συνεισφορά στήν κριτική τῆς πολιτικῆς οικονομίας* (1985):

Τό πρόβλημα δέν εἶναι νά ἐξηγήσει κανεῖς πῶς ἡ ἑλληνική ποίηση καί τέχνη σχετιζόταν μέ κάποιο συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Μᾶλλον συνίσταται στό ὅτι ἀκόμα μᾶς προκαλοῦν αἰσθητική ἀπόλαυση. (...) Δέν εἶναι φυσιολογικό ἡ ἱστορική παιδική ἡλικία τῆς ἀνθρωπότητας, στή διάρκεια τῆς ὁποίας αὐτή ἔφτασε σέ πλήρη ἄνθηση, νά ἀσκεῖ αἰώνια γοητεία, μιά καί εἶναι μιά ἐποχή πού δέν πρόκειται νά ἐπαναληφθεῖ ποτέ;

6. Ὁ Ἐρνέστο Λακλάου προσθέτει ὅτι «οἱ πολιτικοί λόγοι τῶν διαφόρων τάξεων συνίστανται σέ ἀνταγωνιστικές προσπάθειες ἄρθρωσης στίς ὁποῖες κάθε τάξη θά παρουσιάζεται στόν ἑαυτό της ὡς ὁ αὐθεντικός ἀντιπρόσωπος τοῦ "λαοῦ", τοῦ "ἐθνικοῦ συμφέροντος"» κ.λπ. *Politics and ideology in Marxist theory* (Λονδίνο, 1977), σελ. 161.

διαδικασίας έγκλησης. Μέ άλλα λόγια, ή ιδεολογία είναι ή συνθήκη κάθε κοινωνικής πρακτικής· και ή κοινωνική πρακτική είναι μιά πρακτική μέσα σέ μιά ιδεολογία. 'Η πάλη τών τάξεων, άρα, δέν λαμβάνει χώρα ανάμεσα στην ιδεολογία και την έπιστήμη, όπως θά συνέβαινε αν ή ιδεολογία τής κυρίαρχης τάξης ήταν ή ιδεολογία αυτή καθ' έαυτήν (αυτό πού ό 'Αλτουσέρ ονομάζει 'Ιδεολογία μέ κεφαλαίο ή έν γένει ιδεολογία), αλλά ανάμεσα στις ιδεολογίες τών αντίστοιχων τάξεων. "Αν είναι βέβαιο ότι ή άστική ιδεολογία είναι μιά μορφή «ψευδούς συνείδησης», πράγμα πού όφείλεται στό ότι εξιδανικεύει την πραγματική θέση του υποκειμένου στην κοινωνική δομή, ό σοσιαλισμός δέν παύει κι αυτός να είναι μιά ιδεολογία, άφου επίσης κατασκευάζει μιά «φαντασιακή» αναπαράσταση του υποκειμένου και για τό υποκείμενο (ένα νέο νόημα τής ιστορίας· εικόνες μιάς πραγματικής ή δυναμικής συλλογικότητας, μιά καινούργια ήθική, νέες μορφές ήρωισμού, κ.λπ.).⁶

Στά πρώτα του δοκίμια —γιά παράδειγμα, στην «'Απάντηση σέ ένα γράμμα του 'Αντρέ Ντασπρέ»— ό 'Αλτουσέρ δέχεται ότι ή τέχνη καταλαμβάνει ενδιάμεση θέση ανάμεσα στην έπιστήμη και την ιδεολογία, άφου περιλαμβάνει την ιδεολογία (πού είναι από μιά άποψη ή «πρώτη ύλη» τής), αλλά μέ έναν τρόπο ό όποιος προκαλεί ταυτοχρόνως μιά «έσωτερική άποστασιοποίηση» από αυτήν, κάτι ανάλογο δηλαδή μέ την ιδέα του Μπρέχτ περί ενός «φαινομένου άποστασιοποίησης» πού αναγκάζει τόν αναγνώστη ή τό θεατή να ξετάσει προσεκτικά και να έπερωτήσει τίς προϋποθέσεις στις όποιες βασίζεται ή αναπαράσταση.⁷ Στό δοκίμιο γιά την ιδεολογία, αυτή ή μέριμνα να διαφοροποιηθεί ή τέχνη από την ιδεολογία έχει μετατοπιστεί σέ μιά νέα μέριμνα σχετική μέ τά αποτελέσματα τής σαγήνευσης και τής ψυχαναγκαστικής προσκόλλησης. "Αν τό παράδειγμα του έργου τέχνης, στην πρώτη περίπτωση, είναι τό πρωτοποριακό κείμενο ή θέαμα —αυτό πού ή άγγλοσαξονική κριτική ονομάζει *High Modernism* (Τζόυς, Κάφκα, Μπρέχτ, κυβισμός, Σένμπεργκ, κ.λπ.)— στή δεύτερη είναι ή θρησκεία ή τό μελόδραμα: μορφές τής «ψυχής σ' ένα κόσμο πού άπόλεσε την ψυχή». Τό πρόβλημα πιά δέν είναι να διακρίνουμε ένα αισθητικό φαινόμενο πού έπιτρέπει «να δούμε από κάποια άπόσταση την ιδεολογία από την όποια γεννιέται», ή να θέσουμε αξιωματικά ότι ένα «μεγάλο» έργο τέχνης υπερβαίνει την ιδεολογία· συνίσταται μάλλον στό να δείξουμε έπακριβώς ποιά ιδεολογία (ή τίνος) είναι παρούσα, μιά και τό έργο τέχνης —τό λογοτεχνικό κείμενο— είναι άκριβώς ένας από τούς συγκεκριμένους τόπους όπου ή ιδεολογία έπαληθεύεται. Τό αισθητικό αποτέλεσμα —ή «άποικείωση» τών Ρώσων φορμαλιστών— είναι, υπό την προοπτική αυτή, ένα ιδεολογικό φαινόμενο. 'Ανήκοντας σέ ό,τι όρίζει τό «αισθητικό» αυτό καθ' έαυτό, ποτέ δέν είναι εκτός τής ιδεολογίας, αν και προφανώς μπορεί να είναι έξω από την κυρίαρχη ιδεολογία.⁸

Παραπέρα, αν τό αισθητικό φαινόμενο συνίσταται σέ μιά ίκανοποίηση τής έπιθυμίας —μιά «άπόλαυση» (στους φορμαλιστές, ή «έπανάκτηση» τής αίσθησης)— και αν τό αισθητικό φαινόμενο είναι ταυτόχρονα ένα ιδεολογικό φαι-

νόμιο, τότε ποιά είναι ή σχέση τής ιδεολογίας μέ την έπιθυμία; Θά περιοριστώ έδω να έπιστημάνω, ως συνιστώσα μιάς δυνατής άπάντησης σ' αυτήν την έρώτηση, την έννοια τής σχέσης ανάμεσα στην ιδεολογία και την αίσθηση του ούτοπικού ή όποια προτάθηκε από τόν Βορειοαμερικανό κριτικό Φρέντερικ Τζέιμσον. 'Επιστρέφοντας σέ ένα πρόβλημα πού κατέχει κεντρική θέση στην αίσθητική και κοινωνικοϊστορική θεωρία του μαρξισμού (ή πρώτη διατύπωση του όποιου συναντάται στην παρατήρηση του Μάρξ σχετικά μέ την «αίώνια γοητεία» τής έλληνικής ποίησης πού παραθέσαμε πριν), ό Τζέιμσον ρωτά: «Πώς είναι δυνατόν ένα πολιτισμικό κείμενο τό όποιο έκπληρώνει, μέ τρόπο πού μπορεί να καταδειχθεί, μιά ιδεολογική λειτουργία, λειτουργία ή όποια έγκειται στό να συνιστά τό κείμενο αυτό έργασία ήγεμονίας, πώς είναι δυνατό ένα κείμενο του όποιου οι τυπικές κατηγορίες, εξίσου μέ τό περιεχόμενο, εξασφαλίζουν τη νομιμότητα κάποιας μορφής ταξικής κυριαρχίας, πώς είναι δυνατόν αυτό τό κείμενο να είναι φορέας μιάς όρμης πραγματικά ούτοπικής, ή να άπτηει κάποια καθολική αξία άσυμβίβαστη μέ τά στενά όρια τών ταξικών προνομίων πού καθορίζουν την άμεση ιδεολογική του κλίση;». «Μιά μαρξιστική κριτική», συνεχίζει ό Τζέιμσον, «πρέπει να άποβάλλει τή γνωστή λύση αυτού του προβλήματος: την ύπόθεση ότι τό μεγαλειό κάποιου συγγραφέα μπορεί να είναι διαχωρίσιμο από τίς «άπόψεις» του (να είναι ανεξάρτητο από αυτές ή ακόμα και αντίθετο μέ αυτές), δεδομένου ότι ένας «τέτοιος διαχωρισμός είναι δυνατός μόνο στα πλαίσια μιάς εικόνας του κόσμου πού προσιδιάζει

7. 'Εμφανίστηκε στό *La Nouvelle Critique* τ. 175 (1966) σελ. 136-146. Τό σχετικό άπόσπασμα είναι τό ακόλουθο:

'Ο Μπαλζάκ και ό Σολτζενίτσιν μās προσφέρουν μιά «θέαση» τής ιδεολογίας πού έξυπακούεται από τά έργα τους και από την όποια αυτά τρέφονται συνεχώς· μιά θέαση ή όποια προϋποθέτει κάποια άπομάκρυνση, μιά έσωτερική άποστασιοποίηση από την ίδια την ιδεολογία από την όποια τά μυθιστορήματά τους έχουν αναδυθεί. Μās κάνουν να «άντιληφθούμε» (άλλά όχι να γνωρίσουμε) μέ κάποιο τρόπο από μέσα, μέ τή βοήθεια μιάς έσωτερικής άπόστασης, την ίδια την ιδεολογία στην όποια αυτά ύπόκεινται».

8. Ούτε και είναι αναγκαίο ένα έργο τέχνης να αναπαριστά μόνο μιά ξεκάθαρη ιδεολογία: μπορεί να είναι (συνήθως είναι) ένας τόπος άντιφατικής και άσυνεχούς διασταύρωσης διαφόρων πραγματικών ή δυνατών ιδεολογιών. Αυτός ό «πλουραλισμός» καταλήγει για τό φορμαλισμό, όπως είναι γνωστό, στην ιδέα μιάς πολυσημικής ουσίας του λογοτεχνικού. 'Η *Regus*, μολαταύτα, ξεκαθαρίζει ότι «ή σχετική σημασιολογική αστάθεια τών λογοτεχνικών κειμένων (ή όποια, κατά τά άλλα, δέν είναι ιδιαίτερο γνώρισμα μόνο αυτών) (...) δέν μπορεί να γίνει άντιληπτή και να αναλυθεί παρά μόνο ως αποτέλεσμα τών ιδεολογικών και πολιτικών άντιφάσεων πού όρίζουν τή συγκεκριμένη ύπαρξη του κοινωνικού σχηματισμού μέσα στον όποιο τά λογοτεχνικά κείμενα υπάρχουν και τών συγκεκριμένων επιδράσεων αυτών τών άντιφάσεων στον πυρήνα του αισθητικολογοτεχνικού σχηματισμού» *Historia y critica Literaria*, σελ. 37. Μέ άλλα λόγια, ή λογοτεχνία λειτουργία ως ιδεολογία άκριβώς μέσω αυτής τής «σχετικής σημασιολογικής αστάθειας».

στό φιλελευθερισμό και μέσα στην οποία τό πολιτικό και ιδεολογικό είναι απλώς προσθήκες, «δημόσιες» και δευτερεύουσες, σέ σχέση μέ τό περιεχόμενο κάποιας πραγματικής «ιδιωτικής» ζωής, ή οποία είναι καθ' έαυτήν αυθεντική και «γνήσια». Συνεπώς ή μοναδική απάντηση, συμπεραίνει ό Τζέιμσον, πρέπει νά βρísκεται στην πρόταση:

«...ότι κάθε μορφής ταξική συνείδηση —δηλαδή, κάθε ιδεολογία, συμπεριλαμβανομένων των αποκλειστικών μορφών συνείδησης τής άρχουσας τάξης αλλά και των ανταγωνιστικών πού ανήκουν στίς καταπιεσμένες τάξεις— είναι από τήν ίδια της τή φύση ούτοπική. Αυτή ή πρόταση σιτηρίζεται σέ μία συγκεκριμένη άνάλυση τής δυναμικής τής ταξικής συνείδησης. (...) τής οποίας ή οδηγητική ιδέα αντιλαμβάνεται τόν ίδιο τό σχηματισμό τής ταξικής συνείδησης (αυτό πού, όρισμένες φορές, όνομάζεται σέ χεικελιανή γλώσσα ή άνάδυση μιās τάξης γιά τόν έαυτό της, σέ αντίθεση μέ τή συνείδηση μιās τάξης καθ' έαυτήν, ή οποία ύπάρχει μόνο έν δυνάμει μέ τό νά είναι αυτή ή τάξη τοποθετημένη μέσα στην οικονομική δομή) ως αποτέλεσμα τής πάλης άνάμεσα σέ τάξεις ή ομάδες. (...) Από αυτή τήν όπτική γωνία, εκείνοι πού πρέπει νά εργάζονται και νά παράγουν υπεραξία γιά τούς άλλους αναγκαστικά συνειδητοποιούν τήν άλληλεγγύη τους —άρχικά, στην άναρθη μορφή πού χαρακτηρίζεται από τήν όργή, τήν άπελπισία, τήν έκμετάλλευση ή/και τήν καταπίεση από έναν κοινό έχθρό— πριν ή άρχουσα ή κυρίαρχη τάξη άποκτήσει κάποιο συγκεκριμένο κίνητρο γιά νά κάνει κάτι τέτοιο. Άκριβώς, είναι ή

αίφνίδια αντίληψη αυτής τής σκυθρωπής αντίστασης και των έγγενών πολιτικών κινδύνων τούς όποιους συνεπάγεται μία δυνητική συνένωση των εργατών αυτό πού παράγει τό είδωλο αυτής τής ταξικής άλληλεγγύης στό έσωτερικό των άρχουσών ομάδων (στους κατόχους των μέσων παραγωγής). Άπ' αυτό έξυπακούεται, γιά νά χρησιμοποιήσουμε μία ακόμα χεικελιανή ιδέα, ότι ή αλήθεια τής συνείδησης τής άρχουσας τάξης (δηλαδή, τής ήγεμονικής ιδεολογίας και πολιτιστικής παραγωγής) βρísκεται στή συνείδηση τής εργατικής τάξης. (...) (Άν) κάθε ταξική συνείδηση, όποια κι άν είναι, είναι ούτοπική, καθόσον εκφράζει τήν ένότητα μιās συλλογικότητας, είναι ούτοπική όχι αυτή καθ' έαυτήν, αλλά στό βαθμό πού κάποιες συλλογικότητες είναι αυτές καθ' έαυτές φιγούρες γιά μία συγκεκριμένη συλλογική ζωή στό πλαίσιο μιās πραγματοποιημένης ούτοπικής κοινωνίας ή κοινωνίας χωρίς τάξεις.⁹

Ύπάρχουν διάφορα σημεία τά όποια είναι δυνατόν νά τεθούν υπό άμφισβήτηση έδω: γιά παράδειγμα, ή ιδέα ότι ή εργατική τάξη εκφράζει ιδεολογικά τήν άλληλεγγύη της «πρίν» από τήν κυρίαρχη τάξη. Πώς μπόρεσε αυτή ή τελευταία νά φτάσει νά είναι κυρίαρχη χωρίς νά έχει προηγουμένως καταστεί ιδεολογικά κυρίαρχη; (Κατά τήν άλτρουσεριανή όρολογία, τό ύποκείμενο είναι *άείποτε* —*déjà/loujours*— συγκροτημένο). Ούτε μού φαίνεται ιδιαίτερα πειστική ή ιδέα μιās «διαλεκτικής» του ούτοπικού και του ιδεολογικού τήν όποία ό Τζέιμσον αναπτύσσει, γιάτί έπαναφέρει ξανά τό πρόβλημα τής «αίώνιας γοητείας», δηλαδή μιιά άνιστορική και ούσιοκρατική άποψη του αίσθητικού φαινομένου. Προτιμώ τήν άρχική διατύπωση αυτής τής σχέσης: δηλαδή ότι «κάθε ιδεολογία ... είναι από τήν ίδια της τή φύση ούτοπική». Άπό αυτή τή διατύπωση μπορεί νά προκύψει ή σειρά των προτάσεων πού σχηματίζουν τήν κεντρική προβληματική των έρευνών μου έδω:

- 1) Η τέχνη λειτουργεί ιδεολογικά καθόσον παράγει μιιά αίσθηση του ούτοπικού (πρόκειται γιά μιιά ιδέα πού προσεγγίζει λίγο τήν ιδέα του 'Οράτιου ότι τό έργο τέχνης συνδυάζει τό «τερπνόν μετά του ωφελίμου»)¹⁰
- 2) Η αίσθηση του ούτοπικού —άρα και ή αίσθητική «άπόλαυση— σχετίζεται μέ μιιά ψυχική κατάσταση προηγούμενη τής άλλοτρίωσης τής έπιθυμίας: τό φαντασιακό μέ τή λακανική έννοια του όρου (γιά παράδειγμα, τό στάδιο του καθρέφτη).
- 3) Άλλά ή αίσθηση του ούτοπικού είναι επίσης ένα κοινωνικό φαντασιακό, ένα όραμα μιās ανθρώπινης συλλογικότητας ή όποία είναι έπαρκής ως προς τήν έπιθυμία (γιά παράδειγμα, ό χρυσός αιώνας ή ό άρκαδικός *locus amornons*).
- 4) Η γενική μορφή αυτού του όράματος συλλογικότητας είναι, άμεσα ή έμμεσα, ή μορφή μιās κοινωνίας

9. Fredric Jameson, *The political unconscious. Narrative as a socially symbolic act* (Ίθάκη, 1981) σελ. 288-91.

(ή ενός κοινωνικού χώρου) χωρίς τάξεις, όπου ενδέχεται να υπάρχουν ιεραρχικές σχέσεις αλλά όχι ανταγωνιστικές: με άλλα λόγια, έξυπακούει έναν κομμουνισμό (όπως στην περίπτωση του χρυσού αιώνα).

- 5) Η ιδεολογία μιας κυρίαρχης τάξης εκφράζει τη σχέση της με τις υποτελείς τάξεις σαν μία σχέση πρόνοιας, άμοιβαίου κέρδους (πού υποσκάπτεται όμως από έναν «κακό»: προφανώς, από την ανυπακοή): γι' αυτήν ή ουτοπία είναι ουσιαστικά ή μορφή του παρόντος.
- 6) Η ιδεολογία μιας τάξης ή μιας ομάδας που ανταγωνίζεται την εξουσία επικαλείται τό ουτοπικό είτε με τη μορφή μιας προηγούμενης κατάστασης, ή όποια πρέπει να ανακτηθεί, είτε με τη μορφή ενός οράματος μιας δυνατής μελλοντικής κοινωνίας χωρίς αλλοτριώσεις τις όποιες επιβάλλει τό παρόν.
- 7) Σέ όποιαδήποτε πράξη ανάγνωσης (ή γενικότερα πολιτιστικής «λήψης» ή οικειοποίησης) ένυπάρχει μία αντίθεση ανάμεσα σέ δύο τρόπους παραγωγής: τόν «πραγματικό» τρόπο παραγωγής (τόν καπιταλισμό, τή φεουδαρχία, τή δουλεία), πού χαρακτηρίζεται από έκμεταλλευτικές σχέσεις παραγωγής και ως έκ τούτου από τήν ταξική πάλη· και έναν «φαντασιακό» ή ουτοπικό τρόπο παραγωγής, πού χαρακτηρίζεται από μία κοινότητα χωρίς κοινωνικές τάξεις.
- 8) Μία συντηρητική ή αντιδραστική πράξη ανάγνωσης επιδιώκει νά ουδετεροποιήσει αυτή τήν αντίθεση, μετατρέποντάς τη σέ σχέση ταυτότητας: μία επαναστατική πράξη ανάγνωσης επιδιώκει νά όξύνει αυτή

τήν αντίθεση, μετατρέποντάς τη σέ σχέση ανταγωνισμού.

Τί άκριβώς όμως έννοούμε έδω μέ τήν έννοια του κοινωνικού φαντασιακού; Όπως και στή λακανινή αντίληψη του φαντασιακού ως θεμελιακής ψυχικής κατάστασης, έτσι και στήν άλτουσεριανή προβληματική τής ιδεολογικής έγκλησης, ή άλήθεια γιά τό υποκειμένο (διακεκριμένη από τήν άλήθεια του υποκειμένου) δέν συνίσταται σέ μία γνώση (connaissance), αλλά σέ μία άναγνώριση (reconnaissance: στόν Φρόντ, Anerkennung) — μία πράξη ταύτισης του έγώ μέ κάτι ξένο πρós αυτό και άρα μία ταύτιση άναγκαστικά φαντασιακή, άφου δέν ύπάρχει πραγματική ταυτότητα ανάμεσα στό έγώ και τό αντικείμενο μέ τό όποιο αυτό ταυτίζεται (στήν περίπτωση του σταδίου του καθρέφτη, ανάμεσα στό παιδί και τό είδωλό του — *Vorstellung* ή άναπαράσταση στόν καθρέφτη).¹¹ Στήν πραγματικότητα, άκριβώς μέσω αυτών των ταυτίσεων κατασκευάζεται και διατηρείται, πρίν από τή γλώσσα, αυτή ή «ίδια ταυτότητα» πού είναι τό έγώ — ταυτότητα πού κατόπιν έπιβεβαιώνεται στή γλώσσα από τήν κατηγορία του άτομικού υποκειμένου. Άπ' αυτό έξυπακούεται ότι κατά τήν ίδια του τήν άνάδυση τό έγώ προσανατολίζεται, σύμφωνα μέ τόν Λακάν, πρós «μιά πλασματική διεύθυνση». Τό πέραςμα στή συμβολική τάξη (*le symbolique*) —δηλαδή στή γλώσσα και στους κώδικες κοινωνικής σημασιότητας και συμπεριφοράς— συμμετέχει επίσης στό φαντασιακό, άφου ή πρωταρχική και άλλοτριωτική σύσταση του έγώ, βασισμένη σέ μία «παραγνώριση» (*meconnaissance*), καθορίζει όλες τις μεταγενέστερες κατασκευές του. Μέ άλλα λόγια, ή σχέση του συμβολικού μέ τό πραγματικό περνάει από τό φαντασιακό. (Τό πραγματικό — *le réel* — προσδιορίζει στόν Λακάν τήν «άλλότρια» ως πρós τό υποκειμένο αντικειμενικότητα, άρχικά του σώματος τής μητέρας, κατόπιν τής Ιστορίας και του κοινωνικού: μέ άλλα λόγια, αυτό πού αντιτίθεται στήν έπιθυμία).

Στό ψυχικό μητρώο του άτόμου, τά αντικείμενα φαντασιακής ταύτισης λειτουργούν ως υποκατάστατα ενός πρωταρχικού αντικειμένου έπιθυμίας πού έχει άπωθηθεί ή ξεχαστεί — αυτό πού ό Λακάν ονομάζει «ή άπόλυτη έπιθυμία του "Άλλου» — έπιθυμία ή όποια ποτέ δέν μπορεί νά ικανοποιηθεί και ή όποια, ως έκ τούτου, έγγράφει στό έγώ ένα αίσθημα άνεπάρκειας (*manque d' être*). Στό ναρκισσισμό αυτή ή έπιθυμία παίρνει τή μορφή μιας λιβιδινικής ταύτισης του έγώ μέ ένα είδωλο του ίδιου του του έαυτού

10. Αυτή ή αίσθηση του ουτοπικού, άνεξάρτητα από τό αν και κατά πόσον τό ίδιο τό κείμενο είναι ή όχι «τόπος άπόλαυσης», ένυπάρχει ακόμα και στήν περίπτωση μιας «ρεαλιστικής» αφήγησης όπως ή *novela picaresca*, μία και ή άπελπιστική κατάσταση του *picaresque* έξυπονεί κατ' αντιδιαστολή τήν ύπαρξη ή τή δυνατότητα μιας πραγματικά συλλογικής κοινωνικής ζωής.

11. Jacques Lacan, "Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je" (1949) στό *Ecrits* (Παρίσι, 1966). Η δική μου αντίληψη γιά τό φαντασιακό στόν Λακάν βασίζεται κυρίως στήν έκθεση του Anthony Wilden στό *The Language of the Self* (Βαλτιμόρη 1968) σελ. 159-185.

ὅπως είναι, ὅπως ἦταν ἢ ὅπως πρέπει νά είναι. Ὁ Φρόντ ἐδείξε στό δοκίμιό του «Γιά τό ναρκισσισμό» (1914) ὅτι ἀπό τήν τρίτη ἀπό αὐτές τίς δυνατότητες —τά εἰδωλα τοῦ ἐγώ ὅπως αὐτό πρέπει νά είναι— προκύπτει ὡς ἀποτέλεσμα τῆς μετάθεσης τοῦ πρωταρχικοῦ ναρκισσισμοῦ κατά τήν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας, τό εἶδωλο ἑνός «ιδανικοῦ ἐγώ» ἢ ἑνός «ιδανικοῦ τοῦ ἐγώ», ἐσωτερικευμένο μέ τή μορφή τῆς συνείδησης ἢ τοῦ ὑπερεγώ. Αὐτό τό εἶδωλο μπορεῖ νά πάρει ἐπίσης, μολαταῦτα, *κοινωνική* μορφή: γιά παράδειγμα, στίς ταυτίσεις τοῦ ὑποκειμένου μέ τά κοιναίδια οἰκογένειας τῆς φυλῆς, τῆς τάξης, τοῦ ἔθνους κ.λπ. Ἀπό ἐδῶ προκύπτει ὅτι γιά τόν Φρόντ συναισθήματα ὅπως αὐτά τῆς ἀδελφосύνης, τῆς οἰκογενειακῆς ἀγάπης ἢ τοῦ πατριωτισμοῦ εἶναι οὐσιαστικά μορφές φυλάκισης τῆς ναρκισσιστικῆς λίμπιντο.

Σέ συνάφεια μέ αὐτή τήν ἰδέα τῆς «ἀλήθειας γιά τό υποκείμενο» καί τήν παράλληλη προβληματική τῆς ἰδεολογίας, οἱ Ἐτιέν Μπαλιμπάρ καί Πιέρ Μασερέ ἀνέπτυξαν τήν ἔννοια τοῦ «μυθοπλαστικοῦ ἢ ψευδοπραγματικοῦ ἀποτελέσματος (effet fictif)» στή λογοτεχνική ἀναπαράσταση.¹² Σύμφωνα μέ αὐτούς, ἕνα λογοτεχνικό κείμενο —μιά «μυθοπλασία» μέ τό γενικευμένο νόημα πού προσέδωσε ὁ Μπόρχες σέ αὐτή τή λέξη— ἀντί νά «ἀντανακλᾶ» τό πραγματικό τῆς κοινωνίας καί τῆς ἱστορίας (ὅπως στή μιμητική ἐπιστημολογία τοῦ Λούκατς, γιά παράδειγμα), προσφέρει μᾶλλον μιά *αἴσθηση* (ἢ ἐμπειρία) τοῦ *πραγματικοῦ*, διαμεσολαβημένη ἀπό τήν ἐπιθυμία. Τό λογοτεχνικό κείμενο στήν ὑλικότητά του ἀρθρώνει ἕναν φαντασιακό, μυθοπλαστικό κοινωνικό «χώρο» —ἢ ὅπως στήν πιό ἄμεση περίπτωση τῆς λογοτεχνικῆς οὐτοπίας, μιά φαντασιακή

κοινωνία—, ἱκανό νά προκαλέσει στόν ἀναγνώστη συναισθήματα νοσταλγίας, εὐτυχίας, ἀποστροφῆς, τρόμου, κινδύνου, μίσους, ἀγάπης κ.λπ. (διαμέσου —ἀνάμεσα σέ ἄλλες μορφές λογοτεχνικῆς σημασιοδότησης— τῆς «ταύτισης» τοῦ ἀναγνώστη μέ τόν ἥρωα, γιά νά ἀναφέρουμε ἕνα

ἐνός καινούργιου ἐπαναστατικοῦ «χώρου» —τοποθετημένου ἔξω ἀπό τόν πραγματικό πολιτικό, κοινωνικό καί γεωγραφικό χώρο τῆς πόλης καί τῆς ὑπαίθρου, καί ἔξω ἀπό τίς ἱστορικές κοινωνικές τάξεις, κι ὅμως ταυτόχρονα ἐπίσης φιγούρα ἢ μικρῆς κλίμακας μοντέλο ἢ προεἰκασμα τοῦ ἐπαναστατικοῦ μετασχηματισμοῦ αὐτοῦ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου— μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς σύλληψη ἑνός ἀληθινά οὐτοπικοῦ χώρου, ἑνός χειχειλιανοῦ «ἀνεστραμμένου κόσμου», μιᾶς αὐτόνομης ἐπαναστατικῆς σφαίρας στήν ὁποία ὁ «πεπτωκῶς» πραγματικός κόσμος διορθώνεται καί μετασχηματίζεται σέ μιά νέα σοσιαλιστική κοινωνία».

Βλ. Fredric Jameson, "Periodizing the 60s" στό Stanley Aronowitz *et al* (eds), *The 60s without apology* (Μινεάπολη, 1984) σελ. 202-3.

16. «Μόνο ἂν ὁ κοινωνικός καθορισμός τῶν μορφῶν μπορούσε νά καταδειχθεῖ μέ τρόπο ἀναμφισβήτητο, θά ἦταν δυνατό νά τεθεῖ τό ἐρώτημα τοῦ ἂν οἱ κοινωνικές στάσεις καί ἀπόψεις μπορεῖ νά θεωρηθοῦν «ουστατικές» καί νά ἐνταχθοῦν στό ἔργο ὡς οὐσιαστικά μέρη τῆς καλλιτεχνικῆς σημασίας τοῦ R. Wellek καί A. Warren *Λογοτεχνική θεωρία* (τήν ἐποχή τῶν σπουδῶν μου αὐτή ἦταν ἡ βίβλος τοῦ λογοτεχνικοῦ φορμαλισμοῦ).

17. Ὁ Λακλάου ἐπεξεργάστηκε τήν ἀκόλουθη προβληματική τῆς ὁποίας ἡ σημασία γιά τή δική μας ἐργασία μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτή ἂν στό παρακάτω παράθεμα ἀντικατασταθεῖ ὁ «ἐθνικισμός» ἀπό τήν λογοτεχνία (ἢ ἕνα δεδομένο λογοτεχνικό κείμενο):

«Ὁ ταξικός χαρακτήρας μιᾶς ἰδεολογίας δίνεται ἀπό τή μορφή τῆς καί ὄχι ἀπό τό περιεχόμενό της. Σέ τί συνίσταται ἡ μορφή μιᾶς ἰδεολογίας; Ὁ ταξικός χαρακτήρας ἑνός ἰδεολογικοῦ λόγου ἀποκαλύπτεται ἀπό αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε *συγκεκριμένη διαρθρωτική ἀρχή* του. Ἄς δοῦμε ἕνα παράδειγμα: τόν ἐθνικισμό. Πρόκειται γιά μιά ἰδεολογία φεουδαρχική, ἀστική ἢ προλεταριακή; Θεωρούμενος καθ' ἑαυτὸν δέν παρουσιάζει καμιά ταξική συνδήλωση. Αὐτή προκύπτει μόνο ἀπό τή συγκεκριμένη ἀρθρωσή του μέ ἄλλα ἰδεολογικά στοιχεῖα. Γιά παράδειγμα, μιά φεουδαρχική τάξη μπορεῖ νά συνδέσει τόν ἐθνικισμό μέ τή διατήρηση ἑνός ἱεραρχικοεξουσιαστικοῦ συστήματος παραδοσιακοῦ τύπου. Μιά ἀστική τάξη μπορεῖ νά συνδέσει τόν ἐθνικισμό μέ τήν ἀνάπτυξη ἑνός κεντρικοῦ ἔθνους-κράτους κατά τήν πάλι ἐναντία σέ ἕνα φεουδαρχικό ἀποκεντρωτισμό, καί ταυτοχρόνως νά προσφύγει στήν ἐθνική ἐνότητα ὡς ἕνα μέσο γιά νά ἐξουδετερώσει τίς ταξικές διαμάχες. Τέλος, ἕνα κομμουνιστικό κίνημα μπορεῖ νά καταγγεῖλει τήν προδοσία κάποιας ἐθνικῆς ὑπόθεσης ἐκ μέρους τῆς καπιταλιστικῆς τάξης καί νά ἀρθρώσει τόν ἐθνικισμό καί τό σοσιαλισμό σέ ἑνιαῖο ἰδεολογικό λόγο. Μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ ὅτι μέ τόν ὄρο «ἐθνικισμός» ἔννοοῦμε κάτι διαφορετικό στίς τρεῖς περιπτώσεις. Αὐτό εἶναι βέβαιο, ἀλλά ὁ ἀντικειμενικός μας σκοπός συνίσταται ἀκριβῶς στό νά καθορίσουμε ἀπό πού προκύπτει ἡ διαφορά τους. (...) Μήπως μέ τόν ὄρο «ἐθνικισμός» γίνεται ἀναφορά σέ περιεχό-

12. Στήν ἐργασία τους, "Sur la littérature comme forme idéologique: quelques hypothèses marxistes", *Littérature*, τ. 13 (1974), σελ. 29-48. Κατά τή γνώμη μου, ἡ ἔννοια τοῦ «ψευδοπραγματικοῦ» διατυπώνεται ἀκριβέστερα κατά τήν ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀπό τόν Terry Eagleton, στό *Criticism and Ideology* (Λονδίνο 1976).

13. «Αὐτό πού μᾶς προσφέρουν οἱ λογοτεχνικοὶ σχηματισμοὶ εἶναι (...) ἡ φαντασιακή λύση τῶν ἰδεολογικῶν ἀντιφάσεων στό μέτρο πού οἱ σχηματισμοὶ αὐτοὶ εἶναι διατυπωμένοι σέ μιά εἰδική γλώσσα, διαφορετική ἀπό τήν κοινή γλώσσα καί ταυτόχρονα ἐσωτερική σ' αὐτήν (γιατί ἡ κοινή γλώσσα εἶναι ἡ ἴδια ἔκφραση μιᾶς ἐσωτερικῆς σύγκρουσης), πραγματοποιώντας καί κρύβοντας, μέσα σέ μιά σειρά σχηματισμῶν συμβιβασμοῦ, τή σύγκρουση πού συνιστᾶ τήν κοινή γλώσσα. (...) Τό αἰσθητικό ἀποτέλεσμα εἶναι πάντοτε ἐπίσης ἕνα ἀποτέλεσμα *κυριαρχίας*: ὑποταγή τῶν ἀτόμων στήν κυρίαρχη ἰδεολογία». «Sur la littérature...», ὅπ. παρ., σελ. 39,47.

14. Jean Franco, "Narrador (autor)superestrella: la narrativa latinoamericana en la época de cultura de masas", *Revista Iberoamericana*, p. 114-115 (1981), σελ. 131, 134.

15. Σύγκρινε τήν ἄποψη τοῦ Τζέιμσον σχετικά μέ τή θεωρία τῶν «ἀνταρτικῶν ἐστιῶν» τοῦ Ρεζίς Ντεμπραί:

«Αὐτό πού γίνεται φανερό σ' ἕνα κείμενο σάν τοῦ Ντεμπραί εἶναι ὅτι ἡ ἐστία τῶν ἀνταρτικῶν —τόσο εὐκίνητη ὥστε νά εἶναι πέραν τῆς γεωγραφίας μέ τή στατική ἔννοια— εἶναι αὐτό καθ' ἑαυτὸ μιά *φιγούρα* τῆς ἐπερχόμενης μετασχηματισμένης, ἐπαναστατικῆς κοινωνίας. (...) Αὐτή ἡ σύλληψη

παράδειγμα). 'Η λογοτεχνία είναι μιά μορφή πειραματισμού μέ τό πραγματικό· αύτή επιβεβαιώνει ή καθιστά προβληματική τή σχέση του ύποκειμένου μέ τό πραγματικό.

Αυτό πού ή Ζάν Φράνκο έγραφε σχετικά μέ τή φανταστική κοινωνία του Μακόντο στό έργο του Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες —«μυθοπλασία» πού λειτουργεί, όπως είναι γνωστό, συμπυκνώνοντας συμβολικά τή λατινοαμερικανική ιστορία και κοινωνία— ίσως μπορεί νά μάς βοηθήσει νά ξεκαθαρίσουμε ή τουλάχιστον νά συγκεκριμενοποιήσουμε τή χρήση της έννοιας του λογοτεχνικού κοινωνικού φαντασιακού. Σημειώνει, λοιπόν, ότι στον Μάρκες, όπως και γενικά σέ όλη τή μυθιστοριογραφία του λατινοαμερικανικού boom, ή πολιτισμική έννοια του «συγγραφέα» διπλασιάζεται μιά και αύτή:

«δέν προσδιορίζει μόνον αυτόν πού έγραφε ένα μυθιστόρημα, αλλά και τό ίδιο τό μυθιστόρημα τό όποιο λειτουργεί ως μοντέλο πάνω στό όποιο αντανακλάται τό ούτοπικό σχέδιο του σχηματισμού μιās νέας κοινωνίας στό περιθώριο της παλιās. (...) Τό Μακόντο είναι μιά κοινωνία πού προέρχεται από τήν άρνηση της καπιταλιστικής εργασιακής ήθικης και από τήν επίδραση πού άσκειται πάνω στό ελεύθερο, τό έξω από τό βασίλειο ως άλλοτριωμένης εργασίας, παιγνίδι των ανθρώπινων ικανοτήτων και ιδιοσυγκρασιών. 'Ο διαχωρισμός του παιγνιδιού άπό τήν εργασία αντιστοιχεί σέ ένα διαχωρισμό της άρχης της άπόλασης από τήν άρχή της πραγματικότητας, του φαντασιακού από τό πραγματικό. Μολαταύτα, μιά και τό Mascondo είναι μιά ούτοπία παιγνιδιού και όχι έπικης πράξης, αυτό δέν μπορεί νά αναπαραστήσει τήν άποθέωση της ιστορίας, ή όποία ούτως ή άλλως, καταγράφεται σέ άλλο χώρο. 'Ως εκ τούτου, οι ζωές των ήρώων του έργου περνούν χωρίς νά καταγράφονται πουθενά άλλου παρά μόνο σ' ένα κείμενο κλειστό στον έαυτό του, τό όποιο βρίσκεται επίσης εκτός του συστήματος των ανταλλακτικών αξιών. (...) Τά όρια του Μακόντο περιλαμβάνουν μιά κοινωνική άλληγορία, της όποιās τό νόημα είναι ότι οι καταπιεσμένες ένεργειες της λατινοαμερικανικής πραγματικότητας μπορούν νά άπελευθερωθούν στη μυθιστοριογραφία. (...) 'Ως εκ τούτου τό άναχρονιστικό άποκτά θετική σημασία στό μυθιστόρημα, μιά και είναι ό τρόπος μέ τον όποιον παράγεται ή ούτοπία ή όποια μπορεί νά φανερώσει τή μοναδικότητα της 'Αμερικης».¹⁴

Τό παραπάνω ισοδυναμεί μέ τό νά ισχυριστεί κανείς ότι ή αφήγηση του Μάρκες δέν είναι ή αναπαράσταση της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας της Λατινικής 'Αμερικης όπως είναι ή όπως ήταν (κάτι πού θά ήταν αντικείμενο σπουδών των κοινωνικών επιστημών για παράδειγμα), αλλά μάλλον ή αναπαράσταση της πραγματικότητας αυτών των φαντασιακών ταυτίσεων διαμέσου των όποιων έχει γίνει «αντιληπτή», «αίσθητή», έχει «βιωθεί» αύτή ή πραγματικότητα. "Ένα κείμενο σαν τά 'Εκατό

χρόνια μοναξιά δέν είναι μόνο μιά αναπαράσταση της ιδεολογίας ως κοινωνικού φαινομένου· είναι επίσης μιά αναπαράσταση μέσα στην ιδεολογία —ένα κοινωνικό φαντασιακό— ή όποια παρουσιάζει έναν καινούργιο τρόπο «αντίληψης», «αίσθησης», «βίωσης» του ιστορικού παρελθόντος και του δυναμικού της Λατινικής 'Αμερικης στην περίοδο της εθνικής άπελευθέρωσης.¹⁵

Τήν ιστορική στιγμή της γέννησής τους, τά κείμενα πού συνθέτουν τον λογοτεχνικό κανόνα (όπως και ό ίδιος ό κανόνας ως πολιτισμικός θεσμός) έχουν συγκεκριμένη ταξική ένταξη και, συνειδητά ή άσυνειδητά, έπιτελούν τή λειτουργία της έξασφάλισης των συνθηκών της κοινωνικής κυριαρχίας. Μέρος του έργου της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής είναι άκριβώς νά καταδείξει αυτόν τον «κοινωνικό έπικαθορισμό της λογοτεχνικής μορφής», δυνατότητα ή όποια δέν είναι άποδεκτή από τό φορμαλισμό.¹⁶ Μολαταύτα, πέρα από αύτή τή γενέθλια στιγμή, αυτά τά κείμενα —ως μέρος, για παράδειγμα, ενός διιστορικού λογοτεχνικού κανόνα— μπορούν νά διαρθρωθούν ιδεολογικά μέ κοινωνικές προοπτικές πολύ διαφορετικές από εκείνες πού χαρακτηρίζουν τήν γενέθλια στιγμή τους.¹⁷

'Η ύλική ύπαρξη κάθε λογοτεχνικού κειμένου περιλαμβάνει εκτός από τή στιγμή της άμεσης παραγωγής, κυκλοφορίας και ύποδοξης του (και της διακειμενικής σχέσης του μέ όλα τά υπόλοιπα κείμενα πού υπάρχουν εκείνη τή στιγμή), τή στιγμή πού όρίζεται από τήν παρουσία του κειμένου αυτού μέσα σ' έναν μεταγενέστερο πολιτισμικό σχηματισμό. Αύτή ή στιγμή θέτει τό πρόβλημα του πώς ό σύγχρονος άναγνώστης αυτού του κειμένου —εμείς, οι μαθητές μας, οι συνάδελφοί μας— τό ιδιοποιείται σέ μιά περίοδο ύστερου καπιταλισμού (ό χαρακτηρισμός όφειλεται στον Βέλγο οικονομολόγο Έρνεστ Μαντέλ), καθώς επίσης και τό πρόβλημα του αποτελέσματος τό όποιο ή διάδοση αύτης της ιδιοποίησης άσκει στό άτομο και στους θεσμικούς πολιτισμικούς παραγωγούς: στην περίπτωση μας, στη διδασκαλία των ισπανικών και των ισπανόφωνων λογοτεχνιών σέ παγκόσμιο επίπεδο.

"Όπως όλοι οι διανοούμενοι, είμαστε κι εμείς κατά βάση παραγωγοί ιδεολογίας, ιδεολογημάτων. Αυτό σημαίνει ότι ή εργασία μας συνδέεται όχι μόνο μέ μιά Γνώση —μέ τήν έννοια μιās επιστημονικοκριτικής δραστηριότητας επί της ιδεολογίας— αλλά επίσης και μέ τήν έπιθυμία, μέ τίς «έπιθυμητικές μηχανές», για νά χρησιμοποιήσω μιά έκφραση του συρμού. 'Η άρθρωση της λογοτεχνικής άπόλασης —αυτού πού ό Μπάρτ όνόμασε «le plaisir du texte»— είναι άκόμα μιά δραστηριότητα πού κυριαρ-

μενα τόσο διαφορετικά ώστε δέν είναι δυνατόν νά βρεθεί ένα σημασιολογικό στοιχείο κοινό σέ αυτά; "Η μήπως αναφερόμαστε άπλώς σέ ιδεολογικοδιαρθρωτικές περιοχές διαφορετικές; (...) Μόνο αν υπάρχει ένα κοινό πλαίσιο σημασιών τό όποιο συμμερίζονται όλες οι δυνάμεις πού συμμετέχουν στον άγώνα, μπορούν οι τάξεις νά ανταγωνίζονται στό ιδεολογικό επίπεδο. 'Ακριβώς αυτό τό κοινό ύπόβαθρο σημασιών δίνει τή δυνατότητα στους ανταγωνιστικούς λόγους νά θεμελιώσουν τή διαφορά τους».

E. Laclau, *Politics and ideology* σελ. 160-161.

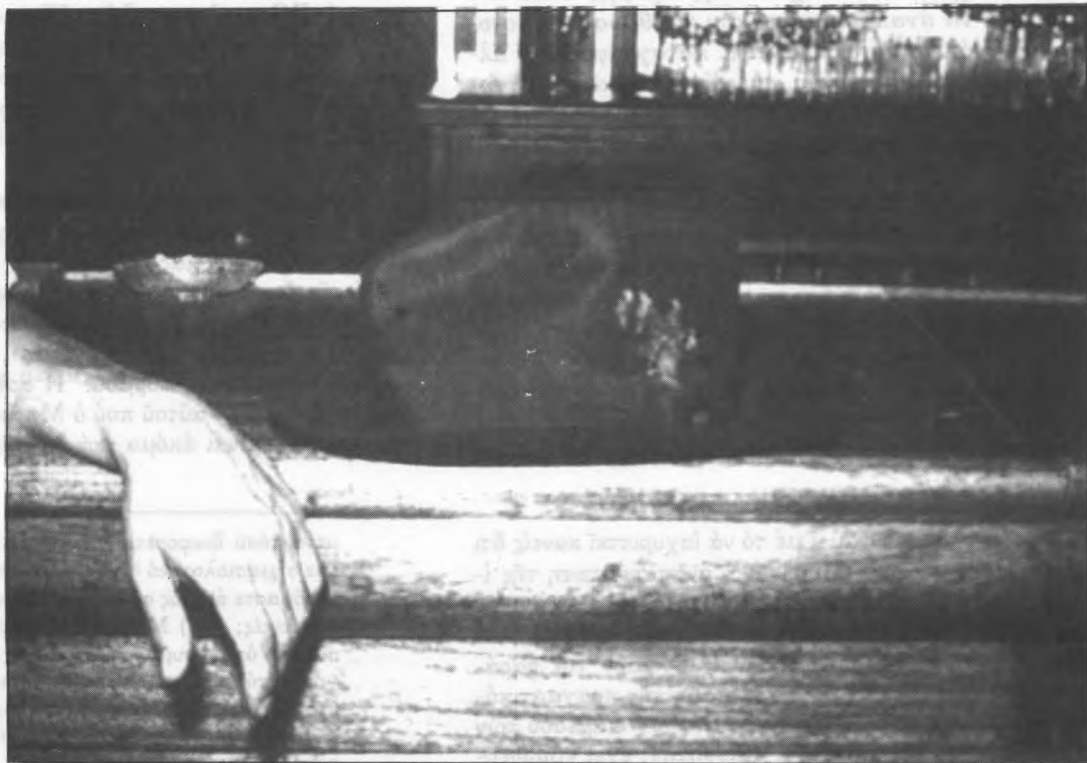
χειται από διάφορες μορφές ιδεαλιστικής κριτικής, όπως, για να αναφέρουμε την πιο προχωρημένη μορφή, ή αποδόμηση (deconstruction). Αυτό που κάνει ή αποδόμηση —αναφέρομαι εδώ ειδικά στην πρακτική της σχολής του Yale στις 'Ηνωμένες Πολιτείες ή σ' αυτήν της ομάδας του *Tel Quel*, στη Γαλλία, μιά και πιστεύω ότι είναι δυνατόν να υπάρξει επίσης και μιά μαρξιστική πρακτική της αποδόμησης¹⁸— είναι να άρθρώνει μιά συγκεκριμένη ιδεολογία της γραφής, του κειμένου, της κειμενικότητας, της διαδικασίας ανάγνωσης με κάποιες ποικιλίες ατομικισμού και φιλελεύθερου μετανιτσεικού σκεπτικισμού. 'Η αποδόμηση κινητοποιεί τη λογοτεχνική έμπειρία σε μιά μορφή αρκετά έκλεπτυσμένη και καινοφανή —ή όποια λαμβάνει υπόψη της την κρίση των αξιών και της ευαισθησίας που όρίζουν την έμπειρία του «μοντέρνου»— στην ύπηρεσία της αναζωογόνησης και της διατήρησης των άστικων πολιτισμικών θεσμών. 'Εξυπηρετεί τό πανεπιστήμιο, για παράδειγμα, ως μιά μορφή κλαδικού έκμοντερνισμού ή όποια αντιστοιχεί στις τεχνικοεπιστημολογικές αλλαγές που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη περίοδο της καπιταλιστικής παραγωγής.¹⁹ Στο χώρο της λογοτεχνικής κριτικής άσκει μιά ισχυρή έλξη στη νέα γενιά των σπουδαστών. Σε όρισμένες της έκδηλώσεις έχει μετατραπεί σε έναλλακτική προοπτική αντίθετη στην προοπτική μιās μαρξιστικής άναγνωσης κειμένων και σε ιδεολογικό αντίπαλο του μαρξισμού. 'Αλλά αν λείπει μιά κριτική της αποδόμησης ως μιās νέας ιδεολογικής τροπικότητας στους άκαδημαϊκούς κλάδους, είναι ώστόσο άναγκαίο να μεταθέσουμε τό έργο της μαρξιστικής λογοτεχνικής κριτικής προς τό πεδίο που καταλαμβάνει ή αποδόμηση: άναγκαιότητα που συνεπάγε-

ται, ιδιαίτερα μέσα στις Ισπανικές σπουδές, ιδιαίτερη προσοχή στη φεμινιστική θεωρία και κριτική εκεί που αυτή συμπίπτει με τη μαρξιστική προβληματική, άφ' ενός του ιδεολογικού σχηματισμού της ύποκειμενικότητας και άφ' άλλου της άναπαραγωγής μέσα στην κουλτούρα σχέσεων κυριαρχίας και ύποτέλειας.²⁰ Αυτή είναι, έν μέρει, ή στρατηγική που προσπαθώ να άκολουθήσω.

18. Βλ. τό βιβλίο του Michael Ryan, *Marxism and deconstruction: A critical articulation* (Βαλτιμόρη 1982). 'Ο Ντεριντά έχει επικρίνει τό μαρξισμό (στις πιο οικονομιστικές παραλλαγές του) σαν μιά μεταφυσική της παρουσίας: για παράδειγμα, *Positions* (Παρίσι 1972), σελ. 99. 'Αργότερα, διασαφηνίζει τη σχέση του με τό μαρξισμό, παραδεχόμενος, ειδικότερα, την άναγκαιότητα μιās μαρξιστικής προβληματικής για την ιδεολογία «Ja, ou le faux-bond», *Digraphe*, II (1977), σελ. 107· και σε μιά συνέντευξη του 1979 αναφέρεται στον ίδιο του τον έαυτό ως μαρξιστή, αν και άντιπαραθέτει στον δογματικό μαρξισμό έναν «άνοιχτό μαρξισμό», ίκανό να άυτομετασχηματίζεται: J. Kearns και N. Newton, "An interview with Jacques Derrida", *Literary Review*, τ. 14 (1980), σελ. 21-22.

19. Δές τό βιβλίο του Jean Francois Lyotard, *La condition postmoderne: rapport sur le savoir* (Παρίσι 1979).

20. Για ένα φεμινιστικό πρωτόκολλο, άπευθυνόμενο ιδιαίτερα στον κλάδο των Ισπανικών σπουδών, δές Cynthia Steele, "Towards a socialist feminist criticism of Latin American Literature" στο Her. Vidal (ed), *Problemas para la critica socio-historica de la literatura*, ειδικό τεύχος του *Ideologies and Literature*, τ. 16 (1983), σελ. 323-29.

Μπάρτ—Φουκώ: τό ζήτημα τῆς ἱστορίας

Καί ἕνα
ἀντιστρουκτουραλιστικό
σχόλιο
τοῦ Μωρίς Μπλανσό

τοῦ Μιχάλη Τσιανίκα

Ὁ Φουκώ, ὑποστηρίζει ὁ Μπλανσό, ἀρνήθηκε νά ἐνταχθεῖ ἢ νά τόν ἐντάξουν στό στρουκτουραλιστικό κίνημα· ἡ βασιική διαφωνία του ἀφοροῦσε, κυρίως, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ στρουκτουραλιστές ἀντιμετώπισαν τήν ἱστορία. Ἀξίζει λίγο νά σταθοῦμε σέ αὐτή τήν ἀποψη, γιατί ἀφορᾶ γενικότερα προβλήματα τῆς σύγχρονης σκέψης πού γίνονται ὄλο καί ὀξύτερα. Θά προσπαθῶ νά σχολιάσω τό θέμα συγκρίνοντας τή στάση του Φουκώ ἀπέναντι στό στρουκτουραλισμό μέ ἐκείνη τοῦ Ρολάν Μπάρτ, ἀφοῦ ἄλλωστε καί οἱ δύο βρέθηκαν, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του, στό ἐπίκεντρο τῶν θεωρητικῶν ἀντιπαραθέσεων τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καί συνέβαλαν ἀποφασιστικά στό ξεπέρασμά τους.

1. Ὁ Μπάρτ ἐνδιαφέρθηκε ἀπό τήν ἀρχή γιά τή σχέση ἱστορίας-λογοτεχνίας, μέ σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς τή διπλή ὑπόσταση τῆς λογοτεχνίας: ὡς οὐσίας καί ὡς ἀξίας. Ἡ λογοτεχνία ὡς οὐσία παραμένει ἱστορικά ἀμετάβλητη ὡς πρὸς τήν ταυτότητά της, ἐνῶ ὡς ἀξία ἀλλάζει σύμφωνα μέ τίς ἐποχές καί τίς κοινωνικές συνθήκες.

Ὁ Μπάρτ στίς *Μυθολογίες* δέχεται ὅτι ἡ λογοτεχνία εἶναι ἐξαρτημένη ἀπό τήν ἱστορία καί τήν κοινωνική πραγματικότητα. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ἐπηρεάζεται ἀπό τή σκέψη τοῦ Σάρτρ καί τοῦ Μπρέχτ. Οἱ ἰδέες αὐτές ἐπανεμφανίζονται στά βιβλία του ὁ βαθμός μηδέν τῆς γραφῆς καί *Γιά τόν Ρακίνα*:

Τό φθινόπωρο τοῦ '86 στάθηκε ἰδιαίτερα ἐννοϊκό γιά τόν Μισέλ Φουκώ. Δύο χρόνια μετά τό θάνατό του τό ἔργο του ἐξακολουθεῖ νά συζητεῖται, νά σχολιάζεται καί νά μελετᾶται. Ἰδιαίτερη ἀπήχηση εἶχε τό βιβλίο τοῦ Ζύλ Ντελέζ, Φουκώ¹. Συγχρόνως σχεδόν ὁ Μωρίς Μπλανσό δημοσίευσε ἕνα μικρό ἐνδιαφέρον βιβλίο μέ τίτλο Ὁ Μισέλ Φουκώ ὅπως τόν φαντάζομαι.² Τό βιβλίο αὐτό ἀναφέρεται, μεταξύ ἄλλων, καί στή στάση τοῦ Φουκώ ἀπέναντι στό στρουκτουραλιστικό κίνημα.

Στή συνέχεια ὁ Μπάρτ ἀλλάζει κάπως τίς ἀπόψεις του. Παραδέχεται δηλαδή ὅτι ὑπάρχει κάποια σταθερή οὐσία στή λογοτεχνία πού διατηρεῖται καί ἀναπαράγεται πέραν τοῦ κοινωνικοῦ χώρου καί τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Εἶναι ἡ ἐποχή πού οἱ θεωρίες τῶν Ρώσων φορμαλιστῶν γονιμοποιοῦν τή γαλλική σκέψη. Ἔτσι τό 1966 στό βιβλίο του *Εἰσαγωγή στή δομική ἀνάλυση τῆς ἀφήγησης* ὁ Μπάρτ σημειώνει: «Ἡ ἀφήγηση παγκόσμια, διστορική, διαπολιτισμική, εἶναι ἐδῶ παρούσα, ὅπως ἡ ζωή».³ Παρόμοιες ἀπόψεις ὑποστηρίζει καί στό βιβλίο του *Σάντ, Φουριέ, Λογιόλα. Ὑπάρχει στόν ἄνθρωπο, σύμφωνα μέ τόν Μπάρτ, μιᾶ ἐιδική κατηγορία, ἡ κατηγορία τοῦ «λογοτεχνικοῦ», πού ἐμφανίζεται ὡς ἐνέργεια τοῦ λόγου, μεγάλη λογική τῶν συμβόλων, μεγάλες φόρμες κλπ.*

Ὁ συγγραφέας εἶναι ταυτόχρονα ἡ αἰτία καί τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἡ δυνατότητα καί ἡ πραγματικότητα της. Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ ἐξυπακούεται ἡ διάκριση τοῦ Τσόμσκι μεταξύ ἱκανότητας (competence) καί παράστασης (performance). Μέ τόν ὄρο *ἱκανότητα* χαρακτηρίζεται ἡ ἔμφυτη κλίση τοῦ ἀτόμου νά δημιουργεῖ γλώσσα καί νά κατανοεῖ τή γλώσσα, ἐνῶ μέ τόν ὄρο *παράσταση* νοεῖται ἡ πραγμάτωση αὐτῆς τῆς ἱκανότητας. Αὐτό συνδέεται, φυσικά, στή σκέψη τοῦ Μπάρτ μέ τή γνωστή διάκριση τοῦ Σωσσὺρ μεταξύ γλώσσας (langue) καί λαλιᾶς (parole): Γλώσσα εἶναι ὁ κώδικας, τό σύνολο τῶν κανόνων

νων που βρίσκονται στη διάθεσή μας για να επικοινωνήσουμε. Λαλιιά όμως είναι ή πραγματοποίηση, ή άμεση χρήση των κανόνων αυτών τή στιγμή που επικοινωνούμε. Πέρα όμως από τις άμεσες επιδράσεις τής γλωσσολογίας ό Μπάρτ, στό πρακτικό πεδίο, ένδιαφέρεται για τήν καινούργια αφηγηματική τεχνική του «νέου μυθιστορήματος». Σέ αυτή διαβλέπει τήν πραγματοποίηση μιās γραφής που υπερβαίνει ιστορικές ή θεσμικές συμβάσεις, που τείνει προς τήν έπιβολή της «λευκής» γραφής», δηλαδή μιās γραφής διαφανούς, αφαιρετικής, «όντως γραφής» και «πλήρως λογοτεχνικής». "Όσο και άν οι απόψεις του Μπάρτ συγγενεύουν μέ ανάλογες άλλων σύγχρονων στρουκτουραλιστών, ό ίδιος δέν παύει νά εκφράζει τις άμφιβολίες του και νά έπισημαίνει τις διαφορές του. "Έτσι άποφεύγει τόν όρο *δομή προτιμώντας τόν όρο δόμηση*. "Η ιδέα μιās αιώνιας ουσίας τής λογοτεχνίας είναι πάντα παρούσα στη σκέψη του αλλά δέν τόν ίκανοποιεί. Ταυτόχρονα κάνει λόγο για κειμενική δόμηση και έν δυνάμει εξέλιξη τής γραφής. "Έτσι οδηγείται τελικά σέ διαρκή έπαμφοτερισμό μεταξύ ιστορίας και ουσίας τής λογοτεχνίας, σέ ένα είδος δυϊσμού που χαρακτηρίζει άλλωστε και μεγάλο μέρος τής σκέψης στόν αιώνα μας και τήν κάνει νά αίωρείται άβέβαιη ανάμεσα σέ δύο αντίθετους πόλους (μορφή-περιεχόμενο, σημαίνον-σημαινόμενο, έξωτερικό-έσωτερικό κτλ.).

Αυτό είναι φυσικά και τό τεράστιο, μεταξύ άλλων, δίλημμα τής δεκαετίας του '60. Και άφορά όχι μόνο τή λογοτεχνία, όχι μόνον τήν κριτική αλλά και τή γλωσσολογία, τήν ψυχανάλυση, τήν ανθρωπολογία και όλες γενικά τις ανθρωπιστικές έπιστήμες. "Από τό δίλημμα αυτό θά προσπαθήσει νά λυτρωθεί ό Φουκώ, όπως θά δοϋμε παρακάτω.

Στό μεταξύ ό Μπάρτ θά έγκαταλείψει αυτές τις επικίνδυνες περιοχές και θά στραφεί προς άλλου είδους άναζητή-

σεις, πιά δημιουργικές, που άφορούν τις κειμενικές συμβάσεις τής λογοτεχνίας και τις διακειμενικές στρατηγικές τής γραφής. Θά προσπαθήσει έτσι νά προωθήσει δραστικά τή σκέψη από τό χώρο τής μεταβατικής κριτικής γραφής στό χώρο του άμετάβατου λογοτεχνικού κειμένου. Στή θέση του πανίσχυρου ύποκειμένου και του έπιβλητικού cogito εμφανίζονται οι πολλαπλές στρατηγικές, τό δημιουργικό παιχνίδι τής γραφής και ή άπόλαυση τής άνάγνωσης, μέ δυό λόγια ό πρωτεύικός χαρακτήρας ενός *άταύτιστου ύποκειμένου*. Και είναι άκριβώς στό σημείο αυτό που ό Μπάρτ βρίσκεται κοντά στη σκέψη του Φουκώ.

2. Διαβάζοντας συγκριτικά τόν Μπάρτ και τόν Φουκώ άνακαλύπτουμε συγγένειες, ομοιότητες και παραλληλίες. Καταρχήν στη σκέψη του ό δυϊσμός αυτός άφορά από τή μιá μεριά τήν αίνιγματική και σκοτεινή μορφή των άποφάσεων (*εconcés*) και από τήν άλλη τό θεατό, ό,τι δηλαδή άφορά τις όρατές περιοχές των θεσμών.

Τά σχετικά μέ τήν άνάλυση του λόγου βρίσκονται κυρίως στό βιβλίο του *Αρχαιολογία τής γνώσης* που κλείνει ένα μεγάλο κύκλο έργων δέκα χρόνων γύρω από τήν εξέλιξη των έπιστημών του άνθρώπου στόν 19ο αιώνα. Στό βιβλίο αυτό ό Φουκώ άναλύει θεωρητικά πώς διαμορφώνεται ό καθένας από τούς παραπάνω λόγους (*formations discursives*) και πώς άναπτύσσει τόν δικό του γλωσσικό κώδικα μέσα στό κοινωνικό θεσμικό πλέγμα. Οι διαφορετικοί λόγοι ύπάρχουν σέ ένα δυναμικό πεδίο που έπιτρέπει τό μετασχηματισμό ή τή μετατόπιση. Δέν είναι άνάγκη νά είναι κάποιος σπουδαίος για νά του δοθεί ή εύκαιρία νά χρησιμοποιήσει τό λόγο στά συμβατικά αυτά πλαίσια. Διαφορετικά άτομα μπορούν νά οικειοποιηθούν, νά έπαναλάβουν ή νά μεταδώσουν μέρος από τό λόγο αυτόν χωρίς νά άπειληθεί ή ένότητα τής συναφούς γνώσης, άφου πρόκειται για πολλαπλότητα γνώσεων και συστημάτων που άναπαράγονται και άλληλοσυμπληρώνονται. Οι άποφαντικές αυτές προτάσεις, που άλληλενεργούν μέ άλλες παρόμοιες προτάσεις, σχετίζονται συχνά μέ τις συνθήκες έξωτερικών άλλων στό κοινωνικοϊστορικό πεδίο. "Αλλά δέν έχουν σχέση ούτε μέ τις δομές των στρουκτουραλιστών ούτε μέ τό μυστήριο τής γραφής του Μπάρτ, άφου μετατίθενται, αλλάζουν, εξαφανίζονται, αφήνουν κενά ή έρχονται νά καλύψουν άλλα κενά. Γι' αυτό ό Φουκώ θά άντιπαραβάλει στους παραδοσιακούς όρους *δημιουργία, ένότητα, αρχέτυπο*, τούς όρους *συμβάν, σειρά και κανονικότητα*.

"Ό όρατός χώρος, σύμφωνα μέ τόν Φουκώ, συμβάλλει άποφασιστικά στην παγίωση και ολοκλήρωση των διαφόρων κοινωνικών ή έπιστημονικών λόγων (*discours*). "Ό ιδιόμορφος λόγος του έχει σχέση μέ τήν άμεση χρήση τής έξουσίας (φυλακές, σχολεία, νοσοκομεία κ.ά.), καθώς επίσης και μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο έπινοούνται μέσα και τρόποι καταπίεσης ή έπιβολής. "Η έξουσία αυτή δέν είναι άποκλειστικά κρατική ούτε βρίσκεται στα χέρια μιá μόνο κοινωνικής τάξης αλλά είναι άποτέλεσμα περισσότερων παραγόντων, συμβολή περισσότερων στρατηγικών. "Η έξουσία αυτή δέν εκφράζεται από ένα *καθολικό ύποκειμένο* αλλά, αντίθετα, αυτή ή ίδια ύποδεικνύει στό ύποκειμένο, κάθε φορά, τή συμβατική του θέση μέσα στό πλέγμα των διαφορετικών λόγων: "Τό ύποκειμένο που βλέπει καθορίζει τήν ίδια στιγμή ένα σημείο θεώρησης (όπως ή θέση του βασιλιά στις παραδοσιακές άναπαραστάσεις ή ή θέση

όποιοιδήποτε παρατηρητή στο σύστημα των φυλακών)⁴. Αυτό που ενδιαφέρει κυρίως τον Φουκώ, σε σχέση με τους χώρους έγκλεισμών (νοσοκομεία, φυλακές κ.ά.), είναι με ποιό τρόπο οι χώροι αυτοί ρυθμίζουν και διανέμουν τη θέαση ή ορατότητα (τό σημείο θεώρησης), πρίν γίνουν θάλαμοι του όρατου. Αυτό που ο Φουκώ, ακολουθώντας τον Μπένθαμ, όνόμασε πανοπτισμό.

3. 'Από τή μελέτη τής γνώσης (savoir) στην 'Αρχαιολογία τής γνώσης ο Φουκώ πέρασε στη μελέτη τής εξουσίας (pouvoir) στο βιβλίο του *Πειθαρχία και τιμωρία*.

'Η επιστήμη και ή γνώση θεωρούνται τώρα μιά συναρμογή αυτών που μιά εποχή μπορεί νά πει (enoncés) και αυτών που μπορεί νά δει (visible). Μιά σύγκρουση των δύο στοιχείων: ενός γλωσσικού (ένα μεγάλο άπρόσωπο μούρμουρο που ανεβαίνει τό χρόνο και έρχεται νά κρυσταλλωθεί υπό τή μορφή άποφάνσεων) και ενός αισθητοπρακτικού όπου έρχονται νά θεσμοποιηθούν οι όράσεις.

Παρόλο που υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στους δύο αυτούς χώρους, δέν συμπίπτουν άπόλυτα, άφου έξάλλου δέν πρόκειται για μιά παράλληλη ισομορφία. 'Αντίθετα οι δύο χώροι συνυπάρχουν και άλληλοσυμπλέκονται, έξασθενίζοντας ο ένας τόν άλλο και δίνοντας έτσι τήν εύκαιρία νά δημιουργηθούν καινούργια σχήματα, νά ύλοποιηθούν καινούργιες έξουσίες μεταλλάζοντας τό «γίγνεσθαι» σε «ιστορικότητα». Είναι φανερό ότι έδω ο Φουκώ είχε ανάγκη από έναν τρίτο παράγοντα, μιά τρίτη θά λέγαμε άνεργεια, που μετουσιώνει τό λεκτικό και τό όρατό σε μιά κοινή παιδευτική στρατηγική. Τόν παράγοντα αυτόν τόν όνόμασε *διάγραμμα*. 'Η προσπάθειά του υπήρξε προσπάθεια ύπερβασης του παραδοσιακού επιστημονικού αντικειμενισμού και φιλοσοφικού δυϊσμού. 'Η σχέση του με τή λογοτεχνία τόν έπηρέασε ιδιαίτερα στο σημείο αυτό. 'Από τούς στωικούς ως τήν 'Αναγέννηση, ισχυρίζεται ο Φουκώ, τό σύστημα των σημείων στον δυτικό πολιτισμό έχει τριπλή φύση. 'Η τριπλή αυτή φύση ένυπάρχει φυσικά και στη γλώσσα. 'Η γλώσσα, στην άρχική της μορφή, είναι ύλική και άκατέρραστη. 'Αλλά αυτό τό αυτοφυές στρώμα παράγει άμέσως δύο άλλα: τό *σχόλιο* (commentaire), που έντάσσει τά πρωταρχικά γλωσσικά σημεία σε μιά καινούργια φόρμα, και τό κείμενο (texte) που συνιστά τό πεδίο των «συντακτικών» (νοηματικών) σχέσεων. Τό τριπλό αυτό παιχνίδι μεταξύ άρχικής μορφής, σχολίου και κειμένου θά ξεχαστεί με τό τέλος τής 'Αναγέννησης, γιατί θά περάσουμε στο δυαδικό σύστημα που είναι πιό δεσμευτικό αλλά επίσης και πιό σταθερό. Τό πρόβλημα φυσικά τής διπλής ύπόστασης του σημείου θά πλακισωθεί από ένα άλλο: πώς ένα σημείο ένώνεται με αυτό που σημαίνει. 'Ο 17ος και 18ος αιώνας θά προσπαθήσουν νά άπαντήσουν με τίς θεωρίες τής άναπαράστασης (représentation), ή εποχή μας με τήν άνάλυση του νοήματος και τής σημασίας (signification). «'Ετσι, ή βαθιά συνάφεια τής γλώσσας και του κόσμου καταστρέφεται. 'Ο πρωταρχικός ρόλος τής γραφής άναστέλλεται, χάνεται επίσης αυτό τό όμοιόμορφο υπόστρωμα όπου διασταυρώνονταν άτελεύτητα τό όρώμενο (vu) και τό άναγνωσμένο (lu), τό όρατό (visible) και τό άφαντικό (enoncable). Οι λέξεις και τά πράγματα άρχίζουν νά διαχωρίζονται».⁵

'Αν υπάρχει φυσικά κάτι που διέσωσε μέρος από τήν αιγιματική ύπαρξη του σημείου και τής γλώσσας, αυτό είναι ή *λογοτεχνία*: «Μέσα από αυτήν τό είναι τής γλώσσας λάμπει έκ νέου στά όρια τής δυτικής κουλτούρας — και μέσα στην καρδιά της— γιατί, από τόν 17ο αι., αυτό είναι γι' αυτήν τό πιό άλλότριο: αλλά μετά από τόν ίδιο αυτό αιώνα, είναι στο κέντρο αυτού που ή ίδια ξανασκέπασε. Γι' αυτό όλο και περισσότερο ή λογοτεχνία έμφανίζεται σαν κάτι που όφειλουμε νά σκεφτόμαστε, αλλά επίσης και για τόν ίδιο λόγο σαν κάτι που δέν μπορούμε νά σκεφτούμε βασισμένοι μόνο σε μιά θεωρία τής σημασίας».⁶ Γι' αυτό ή άναζήτηση και ή γνώση τής λογοτεχνίας δέν μπορούν νά βασιστούν στις άναλύσεις του σημαίνοντος ή του σημαίνόμενου. Και στις δύο περιπτώσεις τή γυρεύουμε έξω από τό χώρο όπου γεννιέται, τυπώνεται και καταναλώνεται. Και ο χώρος αυτός δέν έχει τίποτε νά κάνει με τή δυαδική ή δυϊστική αντιμετώπιση του κόσμου της. Κι έδω άκριβώς ο Φουκώ διαφοροποιείται από και διαφωνεί με τούς στρουκτουραλιστές.

4. Τά ιστορικά ντοκουμέντα κατά τόν Φουκώ δέν πρέπει νά ξεετάζονται με τόν παραδοσιακό τρόπο, σαν νά πρόκειται δηλαδή για σιωπηλούς και πιστούς φύλακες τής μνήμης και τής άλήθειας του παρελθόντος αλλά με μιά μέθοδο *αρχαιολογική* που άνασυνθέτει τόν λόγο τους έρμηνευτικά. Πρόκειται, δηλαδή, για μνημεία στην έπιφάνεια των όποιων έρχονται νά διασταυρωθούν σύνολα, ένότητες, όλα έκείνα άκριβώς τά στοιχεία που άφορούν τούς ίδρυματοποιημένους λόγους. Οι «*έπιφάνειες*» αυτές, πού ο Φουκώ τίς όνομάζει *σειρές*, έχουν τήν ικανότητα νά έπαναλαμβάνονται, νά συμπλέκονται με άλλες σειρές και στις διαρκείς παρεκκλίσεις τους νά δημιουργούν τά γεγονότα. Τά γεγονότα αυτά δέν κατανέμονται σε άσήμαντα και σημαντικά αλλά στά γεγονότα διαφορετικής φύσης, ύψης και

διάρκειας: εφήμερης διάρκειας, μέσης διάρκειας, μακράς διάρκειας, γεγονότων σπάνιων, επαναλαμβανόμενων κ.λπ.

Έτσι η ιδέα της συνέχειας και της καθολικής ιστορίας υπονομεύονται, ενώ ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια να περιγραφούν (στην ιστορία των ιδεών, της σκέψης και των έπιστημών) αλλαγές που δίνουν πολλές φορές αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όπως ούτως ή άλλως αποτελέσματα που δεν βασίζονται ούτε στην συνεχή πρόοδο της συνείδησης ούτε στην τελεολογία της λογικής ούτε στην αργιότι αποδοχή του σχήματος αίτια-αποτέλεσμα. Ο ιστορικός οφείλει αρχικά να περιγράψει τους διαφορετικούς λόγους που καταλαμβάνουν την «έπιφάνεια» μιας εποχής και που δεν ελέγχονται ούτε από προϋπάρχουσες νοοτροπίες ούτε άλλες ιδέες αφού ακριβώς τις περιέχουν και, εν μέρει, τις προκαλούν. Αλλά οι λόγοι αυτοί δεν έχουν ούτε την ίδια διάρκεια ούτε τον ίδιο ρυθμό και δεν αποτελούν αντικείμενο σπουδής μόνο της επιστημολογίας, γιατί η γνώση δεν έχει σχέση μόνο με την έπιστήμη. Το πρόβλημα για τον Φουκώ δεν βρίσκεται λ.χ. στην σχέση μεταξύ έπιστήμης και λογοτεχνίας, μεταξύ επιστημονικού και φανταστικού, ακόμη λιγότερο στην σχέση ιδεών και βιωμάτων, γιατί η γνώση διαπερνά όλες αυτές τις περιοχές αρδεύοντας την έπικαιρότητα.

Μιά τέτοια ανάλυση έκθρονίζει επίσης την δυναστεία του Υποκειμένου (της συγκεκριμένης δυτικοευρωπαϊκής ιδέας του υποκειμένου) που γίνεται έτσι ασταθής, εύμετάβολο και πεπερασμένο. Το υποκείμενο μεταβάλλεται σε αποτέλεσμα (ή φαινόμενο) του συναγωνισμού ή ανταγωνισμού των διαφόρων λόγων. Οι λόγοι αυτοί, το άνωυμο μούρμουρο που διαπερνά τον χρόνο, "επαναλαμβάνονται" κάποτε από ένα πρόσωπο που έρχεται να πάρει μια θέση στον λόγο, θέση που ήταν προετοιμασμένη από καιρό. Το πρόσωπο αυτό συχνά θεωρήθηκε ως δημιουργός των λό-

γων αυτών. "Όμως δεν πρόκειται παρά για μία μάσκα, για έναν ήθοποιό, που θα επαναλάβει έναν προκαθορισμένο ρόλο. Εύλογα ο Φουκώ σημειώνει σχετικά: «Αναμφίβολα υπάρχουν πολλοί που όπως εγώ γράφουν για να μην έχουν πια καθόλου πρόσωπο».⁷

Είναι φανερό, μετά απ' όλα αυτά, ότι η περιγραφή των σειρών που διαμορφώνουν τον λογοτεχνικό λόγο είναι έργο δύσκολο και απαιτητικό. Οι σειρές αυτές θα περιέγραφαν μεταξύ άλλων την εμφάνιση, εξέλιξη και τις αλλαγές που αφορούν τον συγγραφέα, τό έργο, τη δημιουργία και τον τρόπο με τον οποίο καθιερώθηκαν για να καταλήξουν σημεία αναφοράς και μόνιμοι ρυθμιστικοί παράγοντες στην δυτική σκέψη. Άλλες σειρές φυσικά θα περιέγραφαν τό όρατό θεσμικό πλαίσιο της λογοτεχνίας: τις εκδόσεις, τις ακαδημίες, τά βραβεία, τον ρόλο του πανεπιστημίου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Στόν ευρωπαϊκό χώρο έχουμε ήδη όρισμένες τέτοιες έργασίες αλλά σίγουρα βρισκόμαστε ακόμη μακριά από μια συστηματική και πλούσια βιβλιογραφία που θα έδινε καιρίες άπαντήσεις στα ζητήματα αυτά. Το πρόβλημα δεν έγκειται στην δυσκολία του έγχειρήματος, είναι επίσης πρόβλημα επιστημονικής νοοτροπίας και θεσμικής ισορροπίας. Η περιγραφή των έχθρικών ή φιλικών συναντήσεων των διαφόρων λόγων έμπεριέχει ήδη τά πρώτα κριτικά κίνητρα για να γραφούν γενεαλογίες της ιστορίας των ιδεών, σύμφωνα με τον τρόπο του Φουκώ. «Με τον τρόπο του Φουκώ», να κάτι που θα δυσαρστούσε ιδιαίτερα τον ίδιο τον Φουκώ, αφού δεν έπιθυμούσε παρά να χαθεί ή φωνή του μέσα στον γενικό ψιθυρο: «Θά ήθελα να ήταν όλα γύρω μου σαν μια ειρηνική διαύγεια, βαθιά, άπέραντη όπου οι άλλοι θά ανταποκρίνονταν. Δεν θά είχα παρά να άφεθώ μέσα στο ταξίδι της και στην δύναμή της, σαν ένας εύτυχισμένος ναυαγός».⁸

ΜΩΡΙΣ ΜΠΛΑΝΣΟ:

«Άποχαιρετισμός στον στρουκτουραλισμό»

«Υπάρχουν τουλάχιστον δύο βιβλία, τό ένα που εμφανίζεται κυρίως ως άπόκρυφο (esoterique), τό άλλο λαμπρό, άπλό, έλκυστικό, και τά δύο με προγραμματική εμφάνιση, που φαίνεται να άνοίγουν τό μέλλον σε μία καινούργια γνώση και που στην πραγματικότητα είναι σαν δύο διαθήκες όπου έγγράφονται υποσχέσεις που δεν θά πραγματοποιηθούν: όχι από άμέλεια ή από άδυναμία αλλά ίσως γιατί δεν υπάρχει άλλη εκπλήρωση πέρα από τις ίδιες τις υποσχέσεις. Έκφράζοντάς τις ο Φουκώ φτάνει στα άκρα της σημασίας που άποδίδει σε αυτές. Με αυτόν τον τρόπο γενικά κανονίζει τους λογαριασμούς του για να στραφεί προς άλλους όρίζοντες, χωρίς στό μεταξύ να προδώσει τις απαιτήσεις του, αλλά μασκαρεύοντάς τις κάτω από μία εμφανή έλλειψη καταδεκτικότητας. Ο Φουκώ, που γράφει από άφθονία, είναι μία υπαρκτή σιωπηλή, ακόμη περισσότερο: κρατά με πάθος τη σιωπή όταν καλοπροαίρετοι ή κακοπροαίρετοι κριτές του γυρεύουν να εξηγηθεί (άν και υπάρχουν κάποιες εξαιρέσεις).

Η Άρχαιολογία της γνώσης καθώς επίσης και η Τάξη του Λόγου σημαδεύουν την περίοδο —τό τέλος της περιόδου— όπου ο Φουκώ, ως συγγραφέας που ήταν, ισχυρίστηκε ότι θά άποκάλυπτε κάποιες πρακτικές του λόγου (pratiques discursives) σχεδόν καθαρές, με την έννοια του ότι δεν θά παρέπεμπαν παρά σ' αυτές τις ίδιες, στους κανόνες που τις διαμόρφωσαν, στο σημείο αναφοράς τους αλλά χωρίς καταγωγή (origine), στην παρουσίαση τους αλλά χωρίς συγγραφέα, σε άποκρυπτογραφήσεις που δεν φανέρωναν τίποτε τό κρυμμένο. Μάρτυρες που δεν όμολογούν, γιατί δεν έχουν τίποτε άλλο να πούν απ' αυτό που έχει ήδη ειπωθεί. Κείμενα στασιαστές έναντι κάθε σχολιασμού (έξ ου ή άποστροφή του Φουκώ για τό σχόλιο). Χώροι αυτόνομοι, ούτε πραγματικά ανεξάρτητοι ούτε άμετάβλητοι, αφού μεταμορφώνονται χωρίς σταματημό, όπως τά άτομα που είναι ένιαία και πολλαπλά, άν παραδεχτούμε βέβαια ότι υπάρχουν πολλαπλότητες που δεν άνάγονται σε κάποια ένότητα. Αλλά ο Φουκώ, θά μπορούσε να άντιτείνει κανείς, σε αυτή την περιπέ-

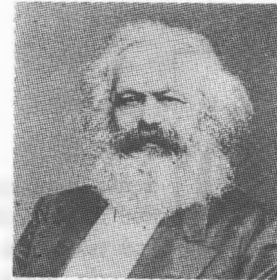
τεια, όπου η γλωσσολογία παίζει τό ρόλο της, δέν κάνει τίποτε άλλο —φυσικά μέ τόν δικό του τρόπο— παρά νά συνεχίζει τίς ελπίδες τοῦ σχεδόν νεκροῦ στρουκτουραλισμοῦ. Θά ἔπρεπε νά ἀνιχνευθεῖ (ἀλλά δέν εἶμαι ὁ κατ'ἀλληλος γι' αὐτή τήν ἀνίχνευση, γιατί διαπιστώνω ὅτι ἕως τώρα δέν πρόφερα ποτέ, οὔτε γιά νά συμφωνήσω οὔτε γιά νά διαφωνήσω, τό ὄνομα αὐτοῦ τοῦ ἐφήμερου κλάδου, παρ' ὅλη τή φιλία πού ἔτρεφα γιά ὀρισμένους ἀπό τούς ὁπαδούς του), γιατί ὁ Φουκώ, πού ξεπερνοῦσε πάντα τά πάθη του, γίνεται φοβερὰ ἐριστικός ὅταν ἐπιμένουμε νά τόν μπαρκάρουμε σ' αὐτό τό καράβι πού τό κυβερνοῦσαν πασίγνωστοι καπετάνιοι. Οἱ λόγοι εἶναι πολλαπλοί. Ὁ πιό ἀπλός εἶναι ὅτι ὑποψιάζεται πώς στό στρουκτουραλισμό ἐλλοχεύει πάλι ἕνα εἶδος ὑπερβατικότητας, γιατί τί σημαίνουν ἀκριβῶς αὐτοί οἱ μορφικοί νόμοι πού θά διέπουν κάθε ἐπιστήμη παραμένοντας ἐντούτοις ξένοι πρὸς τίς συνεχῆς ἀλλαγές τῆς ἱστορίας, ἀπό τήν ὁποία ὅμως ἐξαρτᾶται καί ἡ ἐμφάνιση καί ἡ ἐξαφάνισή τους: ἕνα θολό μείγμα ἀπό ἱστορικά καί μορφικά *a priori*. Ἄς θυμηθοῦμε τήν ἐκδικητική φράση του στό βιβλίο του Ἀρχαιολογία τῆς γνώσης γιατί ἀξίζει τόν κόπο: «Λοιπόν, τίποτα δέν θά μπορούσε νά εἶναι πιό ἀστεῖο ἀλλά καί πιό ἀκριβές ἀπό τό νά θεωρήσουμε αὐτό τό ἱστορικό *a priori* ὡς ἕνα μορφικό *a priori*, πού θά ἦταν ἐπιπλέον προικισμένο μέ μιά ἱστορία: μιά μεγάλη μορφή ἀκίνητη καί ἄδεια πού θά ἀναδύοταν μιά μέρα ἀπό τό χρόνο καί πού θά ἐπέβαλε στή σκέψη τῶν ἀνθρώπων μιά τυραννία ἀπό τήν ὁποία κανεῖς δέν θά μπορούσε νά ξεφύγει καί ἡ ὁποία θά ἐξαφανίζοταν αἰφνίδια, μέσα σέ μιά ἐκλειψη, ἡ ὁποία μέ τή σειρὰ της δέν θά εἶχε κανένα ἄλλο γεγονός ὡς προηγούμενο: ὑπερβατική συγκοπὴ, παιχνίδι μορφῶν πού ἀναβοσβήνουν. Τό *a priori* τῆς μορφῆς καθώς ἐπίσης καί τῆς ἱστορίας δέν ἀνήκουν οὔτε στό ἴδιο ἐπίπεδο οὔτε ἔχουν τήν ἴδια φύση: εἰάν διασταυρῶνται εἶναι ἀκριβῶς γιατί ἔχουν διαφορετικές διαστάσεις». Κι ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμα τόν τελικό διάλογο τοῦ ἴδιου βιβλίου ὅπου οἱ δύο Μισέλ βρίσκονται ὁ ἕνας ἀπέναντι στόν ἄλλο σέ μιά θανατηφόρα μονομαχία: «Στό βιβλίο αὐτό, λέει ὁ ἕνας, προσπαθήσατε μέ τόν καλύτερο ἢ τόν χειρότερο τρόπο νά ἀπομακρυνθεῖτε ἀπό τό *stroyktougalism?o...*». Καί ἡ σημαντική ἀπάντηση τοῦ ἄλλου: «Δέν ἀπαρνήθηκα τήν ἱστορία (ἐνῶ ὁ στρουκτουραλισμός φαίνεται νά ἔχει ὡς κύριο χαρακτηριστικό ὅτι τήν ἀγνοεῖ), κράτησα μετέωρη τή γενική καί ἄδεια κατηγορία τῆς ἀλλαγῆς γιά νά κάνω νά φανερωθοῦν ἀλλαγές διαφορετικῶν ἐπιπέδων, ἀρνοῦμαι ἕνα ὁμοειδές μοντέλο τῆς χρονικότητας».

Ἄλλά γιατί αὐτή ἡ τόσο πικρὴ καί ὀδυνηρὴ διαμάχη (γιά ὅσους τουλάχιστον δέν διακρίνουν τήν οὐσία της); Γιατί ὁ ἀρχειοφύλακας (πού θέλει νά εἶναι ὁ Φουκώ) καί ὁ στρουκτουραλιστής (πού δέν θέλει νά εἶναι), δέχονται καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος (πρὸς στιγμήν) νά φανοῦν ὅτι ἐργάζονται μόνο γιά τό λόγο (*discours*), ἀπό τόν ὁποῖο φιλόσοφοι, γλωσσολόγοι, ἀνθρωπολόγοι, λογοτεχνικοί κριτικοί ἰσχυρίζονται ὅτι ἀντιλοῦν μορφικούς νόμους (ἄρα ἀνιστορικούς), ἐνῶ τήν ἴδια στιγμή τόν ἀφήνουν νά ἐνσαρκώνει ἕναν παράξενο ὑπερβατισμό γιά τόν

ὁποῖο ὁ Χάιντεγκερ θά μᾶς μιλήσει μέ δύο ἀπλές προτάσεις: ὁ λόγος δέν ζητᾶ νά θεμελιωθεῖ γιατί εἶναι αὐτός πού θεμελιώνει.»

1. G. Deleuze, *Foucault*, Παρίσι, Minit, 1986.
2. M. Blanchot, *Michel Foucault tel que je l' imagine*, Παρίσι, Fata Morgana, 1986.
3. Στό V. Jouve, *La literature selon Barthes*, Παρίσι, Minit, 1986, σ. 18.
4. G. Deleuze, ὁ.π., σ. 64.
5. M. Foucault, *Les mots et les choses*, Παρίσι, Gallimard, 1966, σ. 58.
6. M. Foucault, ὁ.π., σ. 59.
7. M. Foucault, *L' Archeologie du savoir*, Παρίσι, Gallimard, 1969, σ. 28.
8. M. Foucault, *L' ordre du discours*, Παρίσι, Gallimard, 1971, σ. 9.
9. M. Blanchot, ὁ.π., σ. 18-23.

ΠΡΩΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Εισαγωγή: Σ. Γιανόφσκαγια

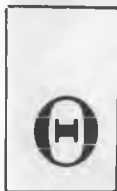
Μετάφραση: Μανώλης Κωνσταντινίδης
Νίκος Λιής

Εκδόσεις Γλάρος

Θεωρία ἢ Κριτική

τοῦ Νάσου Βαγενᾶ

Ἄ ἤθελα νά περιγράψω ἕνα φαινόμενο πού παρατηρεῖται τόν τελευταῖο καιρό (τά τελευταῖα 4-5 χρόνια) στή νεοελληνική φιλολογία, κυρίως στήν πανεπιστημιακή σέ μελετητές πού ἐργάζονται σέ ἑλληνικά καί σέ ξένα πανεπιστήμια. Πρόκειται γιά μιᾶ τάση πού θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ ἔξαρση τῆς θεωρίας, ἢ, καλύτερα, ἔξαρση τῆς ἐπιθυμίας γιά θεωρία, τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἐπίμονη διαπίστωση ὅτι ἡ ἑλληνική κριτική ἀποφεύγει τή θεωρία καί ἡ ἐνθερμη εξέταση λογοτεχνικῶν ἔργων ἢ περιόδων μέ τίς ἀρχές μιᾶς θεωρητικῆς προσέγγισης. Τό φαινόμενο συντίθεται κυρίως ἀπό τά κείμενα ὀρισμένων νέων μελετητῶν, στήν πλειονότητα Ἑλλήνων, πού ἔχουν κάνει σπουδές στό ἐξωτερικό, πῶς συγκεκριμένα στή Γαλλία ἢ στόν ἀγγλοσαξονικό χῶρο, καί ἀντανაკλᾶ τίς ζυμώσεις πού παρατηροῦνται στήν πανεπιστημιακή κριτική αὐτῶν τῶν χωρῶν τά τελευ-

ταῖα εἴκοσι χρόνια. Ἡ ἑλληνική ἐκδοχή τῆς θεωρητικῆς ἔξαρσης εἶναι πολύ ἐνδιαφέρουσα, ὄχι τόσο γιά τά ἔως τώρα ἀποτελέσματά της, ὅσο γιὰ τό ὅτι μπορεῖ νά γίνει ἡ ἀφορμή γιά ἕναν ἀκριβέστερο προσδιορισμό τῆς φυσιογνωμίας τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς καί γιά μιάν ἐπανεξέταση τοῦ περιεχομένου τῆς κριτικῆς καί τῆς φιλολογίας.

Ἀφήνοντας τό πρῶτο σέ μελετητές καταλληλότερους, θ' ἀσχοληθῶ μέ τό δεύτερο. Ὅπως συμβαίνει συνήθως σέ τέτοιου εἶδους φαινόμενα, ἡ ἔξαρση τῆς θεωρητικῆς ἐπιθυμίας στή χώρα μας παρουσιάζεται σέ μιάν ἐποχή πού τό θεωρητικό πάθος στό ἐξωτερικό βρίσκεται σέ ὑποχώρηση, ὄχι μόνο ἀπό τά ἰσχυρά πλήγματα κριτικῶν πού δέν πιστεύουν στή χρησιμότητα τῆς θεωρίας ἀλλά καί ἀπό τήν ἀντιθεωρητική μεταστροφή ὀρισμένων πρωτεργατῶν του. Γιά νά περιορισθῶ μόνο σέ τίτλους βιβλίων θά ἀναφέρω, στό πεδίο τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης, τό πολύ γνωστό

Against Method του Paul Feyerabend (1975), στο πεδίο των μαρξιστικών αναζητήσεων τό *The Poverty of Theory* του E. P. Thompson (1978) και στην περιοχή της λογοτεχνίας τή συζήτηση που έγινε από τις σελίδες του αμερικανικού περιοδικού *Critical Inquiry* (1982-1985), με άρθρα που συγκεντρώθηκαν σέ τόμο τό 1985 από τόν W. J. T. Mitchell μέ τίτλο *Against Theory*, καθώς και τά βιβλία *The End of Literary Theory* του Stein Haugon Olsen και *The Failure of Theory* του Patrick Parrinder — και τά δύο κυκλοφόρησαν τό 1987.

Ἐπειδή στίς κριτικές μας συζητήσεις (καί ὄχι μόνο σ' αὐτές) ἡ λέξη θεωρία καί τά παράγωγά της χρησιμοποιοῦνται πολύ συχνά καί μέ ποικίλο περιεχόμενο, θά ἤθελα νά διευκρινίσω, γιά ν' ἀποφύγω τίς παρεξηγήσεις, τί ἔννοω μέ τόν ὄρο θεωρία. Ὅπως δέν ἔννοω τό εἶδος τῆς κριτικῆς πού προχωρεῖ σέ πραγματιστικές γενικεύσεις καί θεωρητικοποιήσεις, οὔτε τήν ἐφαρμογή κριτικῶν τρόπων διαμορφωμένων μέ τή σύμπραξη τοῦ περιεχομένου καί τῶν μεθόδων ἄλλων γνωστικῶν πεδίων (τῆς κοινωνιολογίας, τῆς ψυχολογίας κτλ.), ἐφόσον ἡ σύμπραξη αὐτή πραγματοποιεῖται μέσα στό ἔδαφος τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Οὔτε οἱ ἐμπειρικές καθολικεύσεις οὔτε ὁ συνεταιρισμός τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς μέ ἄλλα γνωστικά ἐνδιαφέροντα εἶναι ἀρκετά γιά νά κάνουν μιά κριτική συζήτηση θεωρητική. Γιατί θεωρία, μέ τήν οὐσιαστική ἔννοια τοῦ ὄρου, εἶναι «ἡ προσπάθεια νά βγεῖ κανεῖς ἀπό τήν πρακτική τῆς κριτικῆς μέ σκοπό νά τή διευθύνει ἀπ' ἔξω», ἡ ἐπιθυμία ἀναγωγῆς σ' ἕνα σημεῖο, ἀπ' ὅπου νά μπορεῖ νά τή βλέπει κανεῖς ὀλόκληρη καί ἀντικειμενικά.¹ Εἶναι ἐκεῖνη ἡ κατεύθυνση τῆς ἀσχολίας μέ τά λογοτεχνικά κείμενα πού ἐπιχειρεῖ νά προβεῖ στήν ἔρμηνεία τους ποριζόμενη τά κριτήριά της ἀπό κάποιο γενικό ἔρμηνευτικό σύστημα, τό ὁποῖο ἔχει συγκρότηση κοιτάζοντας τό ἀντικείμενό της ἀπό μιά ἀπόσταση, ἐκ τῶν ἄνω, ἡ μέσα ἀπό τό πεδίο μιᾶς ἄλλης γνωστικῆς περιοχῆς· σύστημα γενικό, μέ τήν ἔννοια ὅτι πιστεύει πώς ἡ ἐγκυρότητά του δέν ἔχει ἰσχύ μόνο γιά τήν ἐποχή του ἢ γιά περισσότερες ἐποχές καί γιά συγκεκριμένες ἀγνωστικές κοινότητες, ἀλλά παραμένει πάντοτε ἀμετάβλητη. Πρόκειται γιά τήν πίστη στή δυνατότητα ἀνακάλυψης καθολικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες, ὅταν ἐφαρμοστοῦν πιστά, δίνουν πάντα σωστά ἀποτελέσματα. Ἡ διαφορά τῶν ἀρχῶν τῆς θεωρητικῆς δραστηριότητας ἀπό ἐκεῖνες τῶν λοιπῶν κριτικῶν πραγματεύσεων εἶναι ἡ διαφορά τῶν νόμων ἀπό τούς κανόνες. Ἐνῶ οἱ ἄλλες κριτικές προσεγγίσεις δέν μποροῦν νά ἔχουν καθολική ἰσχύ, γιατί οἱ ὄροι τῶν ἐφαρμογῶν τους ποικίλλουν ἀνάλογα μέ τίς συνθήκες τῶν πεδίων τῆς πρακτικῆς τους, ἡ θεωρία ἀναζητεῖ μιά μέθοδο προγραμματισμοῦ βασισμένη σ' ἕναν μηχανισμό ἀντικειμενικότητας, πού ἐπιτρέπει στό χρήστη του

ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς προτιμήσεις του καί ἀπό τή σχετικότητα τῶν ἐμπειρικῶν του διαπιστώσεων καί νά εἰσδύσει στήν ἀναλλοίωτη οὐσία τοῦ κειμένου. Οἱ ἀφαιρέσεις καί οἱ γενικεύσεις τῶν ἐμπειρικῶν παρατηρήσεων τῆς εἶναι ἀνεπαρκεῖς — ἡ ἔννοια τοῦ ἐμπειρισμοῦ τῆς προκαλεῖ ἀπέχθεια — γιατί ὁ ἐμπειρισμός εἶναι γι' αὐτήν ταυτόσημος μέ τόν ὑποκειμενισμό. Γι' αὐτό προχωρεῖ στή διαμόρφωση γενικῶν ἀρχῶν πού στηρίζονται ὄχι στήν ἐμπειρία τῆς σχέσης τοῦ δέκτη μέ τό κείμενο ἀλλά στή μελέτη αὐτῶν πού θεωρεῖ ἔμφυτες ιδιότητες τοῦ κειμένου. Μέ λίγα λόγια, ἡ θεωρητική πραγμάτευση εἶναι ἐκεῖνο τό εἶδος τῆς μελέτης τῆς λογοτεχνίας πού πιστεύει πώς εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό μιά ἀκόμη μορφή κριτικῆς πρακτικῆς.

Εἶναι κυρίως ἡ ἔξαρση τοῦ πρώτου ἀπό τά δύο εἶδη θεωρίας πού ἀνέφερα — τῆς θεωρίας ἡ ὁποία κοιτάζει τό ἀντικείμενό της ἐκ τῶν ἄνω — πού παρατηρήθηκε τά τελευταῖα χρόνια στό ἐξωτερικό, στίς χώρες πού ἀποτελοῦν τά πολιτιστικά μας πρότυπα. Στό εἶδος αὐτό περιλαμβάνεται καί ἡ ἀποκαλούμενη «ἀρνητική θεωρία», ἡ συλλογιστική τῆς ὁποίας ἀναλώνεται στήν ἀπόδειξη τοῦ ἀντίθετου ἀπό αὐτό πού εἶναι ὁ σκοπός τῆς θεωρίας, δηλαδή στήν ἀμφισβήτηση ὅτι ὑπάρχουν θεμελιώδεις ἀρχές, πάνω στίς ὁποῖες θά μπορούσε νά οἰκοδομηθεῖ μιά κριτική συζήτηση. Ἡ «ἀρνητική θεωρία», πού παρουσιάζεται κυρίως μέ τήν ὀνομασία «ἀποδόμηση» (deconstruction), ἐπισημαίνει ὅτι οἱ νόμοι καί οἱ ἀρχές πού ἡ θεωρία ἐντοπίζει ἔξω ἀπό τήν ἱστορία εἶναι κι αὐτά προϊόντα τῆς ἱστορίας, ὅτι δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα οἱ πεποιθήσεις μας νά ἐλεγχθοῦν ἀπό κάτι τοῦ ὁποῖου ἡ πηγή δέν εἶναι κι αὐτή μιά πεποίθηση, καί ὅτι ὄλες οἱ ἔρμηνειες, τόσο τῆς θεωρητικῆς ὅσο καί τῆς μή θεωρητικῆς κριτικῆς, εἶναι ἐξίσου ψευδεῖς. Ἡ ἀρνητική θεωρία δέν μᾶς λέει τίποτε γι' αὐτό πού μπορούμε νά κάνουμε, γιατί πιστεύει ὅτι δέν μπορούμε νά κάνουμε τίποτε· προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει ὅτι αὐτό πού κάνουμε εἶναι λανθασμένο. Προσπαθεῖ δηλαδή ν' ἀποδομήσει τίς ὁποῖες ἔρμηνειες τῶν κειμένων ὡς ὑποκειμενικές κατασκευές ὀφειλόμενες στήν ἀνυπαρξία ἑνός κεντρικοῦ νοήματος. Ἡ ὁμοιότητά της μέ τή θετική θεωρία βρῖσκεται στό ὅτι ὑποστηρίζει πώς ἡ ἐγκυρότητα τῶν πεποιθήσεων τοῦ κριτικοῦ ἐξαρτᾶται ἀπό τό ἄν αὐτές στηρίζονται σέ μιά κατάσταση τῆς γνώσης ἀνεξάρτητη ἀπό τίς πεποιθήσεις· ἡ διαφορά της στό ὅτι πιστεύει πώς κάτι τέτοιο εἶναι ἀδύνατο. Μέ ἄλλα λόγια, ἀσχολεῖται ὄχι μέ τήν ἔρμηνεία τῶν κειμένων ἀλλά μέ τήν ἔρμηνεία τῆς ἔρμηνείας τῶν κειμένων, καί κατά τοῦτο εἶναι μιά θεωρητική δραστηριότητα.

Ἄπ' ὅσα εἶπα ἀντιλαμβάνεται κανεῖς ὅτι ἡ ἔξαρση τῆς θεωρητικῆς δραστηριότητας στό ἐξωτερικό ἦταν κυρίως μιά ἀκόμη ἀπόπειρα τῆς φιλοσοφίας νά χειραγωγῆσει τή λογοτεχνική κριτική. Κατά βάθος τό θέμα εἶναι κυρίως καί πάλι ἡ ἀπάν-

τηση στο έρωτημα αν η λογοτεχνική κριτική είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη φιλοσοφία, απάντηση πού, πιστεύω, θα μπορούσε να μας τή δώσει έγκυρότερα όχι ο φιλόσοφος αλλά ο λογοτεχνικός κριτικός. Και είναι σέ θέση ο λογοτεχνικός κριτικός να δώσει τήν ορθότερη απάντηση, γιατί διαθέτει τήν πείρα και τό κύρος τής πρακτικής του. Γιατί, παρ' όλα τά σημεία επαφής τών παραδόσεων τους, ή φιλοσοφία και ή λογοτεχνική κριτική είναι δύο διαφορετικές δραστηριότητες, τόσο ώστε να μπορεί να είναι κανείς καλός κριτικός χωρίς να είναι καλός φιλόσοφος, ενώ ένας καλός φιλόσοφος τό πιθανότερο είναι ότι θα είναι καλός κριτικός. 'Η φιλοσοφία και ή καθοδηγούμενη από αυτήν λογοτεχνική θεωρία είναι διαφορετικές δραστηριότητες από τή λογοτεχνική κριτική, γιατί καταφρονούν τις συγκεκριμένες έρμηνευτικές πράξεις, πού είναι τό έργο τής κριτικής, επιχειρώντας να δώσουν ένα γενικό διάγραμμα έρμηνείας. Και «όπως ή φιλοσοφική ανάλυση μιās δραστηριότητας δέν είναι μιá έκφραση αυτής τής δραστηριότητας αλλά τής φιλοσοφίας, έτσι κι ένα διάγραμμα έρμηνείας δέν είναι μιá έρμηνεία αλλά ένα διάγραμμα».²

“Όμως τό θέμα μου δέν είναι τόσο ή έννοια τής λογοτεχνικής θεωρίας γενικά, όπως παρουσιάζεται στις μέρες μας, όσο ή διερεύνηση τής θεωρητικής ανάτασης στό χώρο μας, πού φτάνει κάποτε στό πάθος, αν όχι στην ύστερία. “Αν προβάσουμε αυτή τήν ανάταση πάνω στό σημερινό τοπίο τής φιλολογίας και τής κριτικής μας, θα δούμε πώς είναι πολύ δύσκολο να τήν εξηγήσουμε. Οί κύριες αίτιες τής θεωρητικής αναζήτησης στον αιώνα μας θα πρέπει βέβαια να έντοπιστούν στην αντίδραση προς δύο αντίτιθέμενες μεταξύ τους κριτικές τάσεις: προς τις παρεκτροπές τής ίμπρεσιονιστικής προσέγγισης, από τή μιá, πού χρησιμοποιούσε τήν κριτική πράξη για τήν ίκανοποίηση ενός αποκλειστικά προσωπικού γούστου· και προς τή στεγνότητα του θετικισμού, από τήν άλλη, σύμφωνα με τον όποιο ή κριτική πρέπει να ασχολείται μόνο με άπτά δεδομένα και ν' άποφεύγει τις αφαιρέσεις — στεγνότητα πού περιόριζε τήν κριτική στή μελέτη τών ιστορικών και βιογραφικών στοιχείων ενός έργου και του δημιουργού του, σέ μιá δραστηριότητα τήν όποία πολλοί, ακόμα και σήμερα, ονομάζουν φιλολογία. ‘Αλλά αυτές οι τάσεις έχουν από καιρό πάψει ν' άποτελούν κύρια χαρακτηριστικά τής φιλολογίας και τής κριτικής μας, ώστε να μπορούμε να πούμε πώς είναι αίτιες τής σημερινής θεωρητικής έξαψης. ‘Ακόμη, ό θεωρητικός προβληματισμός στή φιλολογία μας είναι ευδιάκριτος ήδη από τά μέσα τής δεκαετίας του '70, και αύξων,³ ώστε οι διαπιστώσεις τών θεωρητικών μας ότι υπάρχει στον τόπο μας μιá άποστροφή για τή θεωρία θα πρέπει να όφειλεται σέ άγνοια τής ελληνικής πραγματικότητας (άφήνω κατά μέρος τό γεγονός ότι και

σε παλαιότερες εποχές ή κριτική μας παρουσιάζε-ται έντονα θεωρητική). Μέ αυτά δέν θέλω να πώ ότι όλα πάνε καλά στή φιλολογία μας και στήν κριτική μας. Θέλω άπλώς να διευκρινίσω ότι οι κριτικές μας άδυναμίες δέν είναι αυτές τις όποίες διαπιστώνουν οι θεωρητικοί μας.

Όυτε, ακόμη, θα ήθελα να πώ ότι τά κείμενα τών θεωρητικών μας δέν παρουσιάζουν ένδιαφέρον. “Όσο κι αν αισθανόμαστε ότι ή δραστηριότητά τους ύπαγορεύεται από μιάν έπιθυμία φιλοσοφικής περισσότερο παρά λογοτεχνικής ύφης, αρκετές παρατηρήσεις τους είναι αξιόλογες και θα μπορούσαν να γίνουν άφορμή για γόνιμες συζητήσεις. “Όχι όμως για συζητήσεις θεωρητικής φύσεως, γιατί οι παρατηρήσεις αυτές είναι κυρίως όσες κατορθώνουν να ξεφύγουν από τό σύνδρομο τής θεωρητικολογίας. Και άκριβώς επειδή έχουν διατυπωθεί σέ πείσμα τής θεωρίας, βρίσκονται έγκατεσπαρμένες εδώ κι εκεί, μισοκαλυμμένες ή άσφυκτικά συνωθούμενες μέσα σ' ένα πλήθος ρητορικών όγκων. Είναι παρατηρημένο ότι ή θεωρητική αναζήτηση στό χώρο τής κριτικής ένθαρρύνει τήν ανάπτυξη ενός οίδηματικού ύφους, από τήν όποία δέν κατόρθωσαν να μείνουν άπρόσβλητοι ούτε οι έπιφανέστεροι εκπρόσωποι του είδους. “Όμως στην περίπτωση τών Έλλήνων άσχολούμενων με τή λογοτεχνική θεωρία ύπάρχει, μέχρι στιγμής, ένα ειδικότερο πρόβλημα διατύπωσης, πού βρίσκεται πέρα από τή συνήθη παθολογικότητα τής έκφρασης τής λογοτεχνικής θεωρίας· ένα πρόβλημα πού πιστεύω πώς θα πρέπει να όφειλεται σέ μεγάλο βαθμό στην ανεπάρκεια τής φιλοσοφικής ύποδομής. Ένώ οι ξένοι θεωρητικοί βασιίζουν τις διαπιστώσεις τους στή στερεότητα τής φιλοσοφικής τους κυρίως παιδείας και ξεκινούν από τις ώθήσεις τών φιλοσοφικών τους κατευθύνσεων — κυρίως εκείνων τής φιλοσοφίας τής γλώσσας —, τά ελληνικά θεωρητικά κείμενα αισθάνεται κανείς πώς ελαύνονται από ένα όψιμο και άμήχανο φιλοσοφικό ένδιαφέρον, πώς προσπαθούν να οικοδομηθούν σ' ένα έδαφος πού μοιάζει με κινούμενη άμμο. ‘Από εδώ κυρίως προέρχονται τά συλλογιστικά κενά, οι έννοιολογικές συγχύσεις και οι αντίφάσεις, πού βρίσκουμε στα περισσότερα από αυτά τά κείμενα, ή εύκολία με τήν όποία χρησιμοποιούνται οι όροι, πού κάποτε φτάνει στην όρολαγνεία. “Ίσως από εδώ να προέρχεται και ή αυταρέσκεια του ύφους, πού γίνεται συχνά αισθητή· μιá αυταρέσκεια πού θα μπορούσε να περάσει άπαρατήρητη σέ εργασίες πού διακρίνονται για τήν πρωτοτυπία τους, όχι όμως και σ' εκείνες πού εξαντλούνται σέ άπλές εφαρμογές ξένων ιδεών· και όπωσδήποτε όχι σέ κείμενα πού ύπαγορεύονται από άντιίμπρεσιονιστική διάθεση, αν σκεφτούμε ότι ή έκφραστική αυταρέσκεια είναι μιá φυσική κλίση τής ίμπρεσιονιστικής γραφής.

Νομίζω πώς κανείς από εκείνους που έχουν μιάν ουσιαστική γνώση της φύσης της λογοτεχνίας, από εκείνους που δέν πιστεύουν πώς ή λογοτεχνία καί ή κριτική της είναι θεραπευτικές της φιλοσοφίας, δέν θά μπορούσε νά δεχτεί ότι είναι δυνατόν νά υπάρξει ένα σημείο α ριγοί ή άνω ή εκτός των πεποιθήσεων καί της πρακτικής του κριτικού, από τό όποιο νά μπορεί κανείς νά επισκοπεϊ ένα έργο μέ απόλυτη άντικειμενικότητα. 'Η έπιστημολογική έπιθυμία της θεωρίας νά στηριξει τήν έρμηνεία της πάνω σέ μιάν άμεση έπαφή μέ τό έργο, σέ μιάν εξέταση άμίαντη από τή διαμεσολάβηση των ύποκειμενικών άντιλήψεων, ή απόπειρα προσδιορισμού μιās προερμηνειακής κατάστασης της γνώσης, είναι μάταιο έγχείρημα. Οί έρμηνευτικοί νόμοι που προσπαθει νά διατυπώσει ή θεωρία θά άντλοϋνται πάντοτε μέσα από τίς περιοχές από τίς όποιες πιστεύει ότι έχει κατορθώσει νά διαφύγει. Γιατί όλες οι πράξεις παραγωγής νοήματος, καί συνεπώς οι άντικειμενικοί όροι που ή θεωρία πιστεύει πώς καθοδηγούν τή συλλογιστική της, είναι έρμηνευτικές μορφοποιήσεις, προϊόντα του υπό συνεχή μετασχηματισμό κόσμου των πεποιθήσεων. "Όταν ακόμη καί στην περιοχή των θετικών έπιστημών δέν υπάρχει θεωρία που νά συμφωνεί μέ όλα τά γεγονότα του πεδίου της έφαρμογής της καί μιá οϋδέτερη παρατηρησιακή γλώσσα είναι άνέφικτη,⁴ ή ιδέα ότι ή έρμηνεία ενός λογοτεχνικού κειμένου θά μπορούσε νά καθοριστεί από μιάν όντολογική ιδιότητα του κειμένου δέν μπορεί παρά νά είναι μιá θεωρητική χίμαιρα: ή άπογείωση ενός κριτικού αερόστατου, μιá υπερδιαστολή της έπιθυμίας του κριτικού για άθυπέρβαση. «'Η θεωρία», λέει ο Stanley Fish, «δέν μπορεί νά καθοδηγήσει τήν πρακτική, γιατί οι κανόνες καί οι διαδικασίες της δέν είναι παρά γενικεύσεις από τήν ιστορία της πρακτικής (καί μάλιστα από ένα μικρό τμήμα αυτής της ιστορίας). 'Η θεωρία δέν μπορεί νά αναμορφώσει τήν πρακτική, γιατί δέν μπορεί νά οϋδετεροποιηθει, γιατί αρχίζει καί τελειώνει μέ ενδιαφέροντα από τά όποια δέν μπορεί νά ξεφύγει, άνάγοντας τήν προστακτική αυτών των ενδιαφερόντων σέ καθολικές έννοιες».⁵ Καί έπειδή γενικεύει σέ βαθμό υπέρμετρο, έπιχειρώντας νά έξηγήσει τά πολλά —τήν πολλαπλότητα καί κινητικότητα του λογοτεχνικού φαινομένου— μέ τούς όρους του ενός, ή θεωρία είναι άπλουστευτική καί αποκόβεται από τό άντικείμενό της.

'Η θεωρητική άναζήτηση της άντικειμενικότητας οδηγεί σέ μιá κριτική κατάσταση όχι διαφορετική από εκείνη του θετικιστικού σχολαστικισμού, του όποιου υποτίθεται ότι είναι ή αντίθεση. Θα μπορούσαμε νά πούμε ότι ή λογοτεχνική θεωρία, μέ τήν έπίμονη ένασχόλησή της μέ κάτι που δέν άποτελεϊ τήν οϋσία, είναι μιá νέα μορφή σχολαστικισμού, ένας σχολαστικισμός θεωρητικός. "Ός τώρα ο κριτικός σχολαστικισμός ήταν ο

φιλολογικός σχολαστικισμός, ή έν όνόματι της άκριβειας έμμونه στο άσήμαντο στοιχείο, ή καλλιέργεια της άσχετης ή της έπουσιώδους πληροφορίας. 'Ο φιλολογικός σχολαστικισμός έβλεπε τό έργο από πολύ κοντά, τόσο κοντά, ώστε όχι μόνο νά χάνει από τά μάτια του τό σύνολο αλλά καί νά περιορίζεται στο έλάχιστο τό όπτικό του πεδίο. 'Ο θεωρητικός σχολαστικισμός κοιτάζει τό έργο από πολύ μακριά, τόσο μακριά ώστε άδυνατεί νά διακρίνει τήν πραγματική του εικόνα. 'Ο παλαιός σχολαστικισμός ήταν ο σχολαστικισμός της άσήμαντης λεπτομέρειας. 'Ο νέος είναι ο σχολαστικισμός της αδιάφορης γενικότητας. 'Ο παλαιός λειτουργούσε κυρίως σ' ένα επίπεδο προκριτικό. 'Ο νέος λειτουργεί κυρίως σ' ένα επίπεδο μετακριτικό. Καί οι δύο κραδαίνουν άκονισμένο τόν πέλεκο της έπιστήμης όχι μόνο στή μοναμαχία τους μέ τόν άχυρένιο ίππότη του ίμπρεσιονισμού αλλά καί στή μεταξύ τους μονομαχία. 'Ο φιλολογικός καί ο θεωρητικός σχολαστικισμός δέν είναι παρά οι δύο όψεις του ίδιου νοήματος, ενός νοήματος χωρίς άγοραστική αξία κατά τήν κριτική πράξη.

Δέν μπορούμε νά πάρουμε τή λογοτεχνία στά σοβαρά, άν δέν ξεκινάμε από τίς άντιλήψεις μας καί τίς πεποιθήσεις μας· όπως δέν μπορούμε νά μήν αφήνουμε τίς πεποιθήσεις μας νά δοκιμαστούν, άν θέλουμε νά συμμετάσχουμε στή λογοτεχνική έμπειρία. 'Η κριτική πράξη είναι ένα παράδοξο: είναι αδύνατο νά πραγματωθει, άν έξαλείψουμε από αυτήν τό ύποκειμενικό στοιχείο· καί είναι αδύνατο νά πραγματωθει, άν δέν μπορεί ν' απομακρυνθει ως ένα βαθμό από τό ύποκειμενικό στοιχείο. 'Η κριτική θά πρέπει νά διευκολύνει τήν εκλογή· θά πρέπει νά βοηθει τούς άναγνώστες νά προσδιορίσουν τό νόημα καί τήν αξία που έχει γι' αυτούς ένα έργο, πράγμα που πιστεύω πώς δέν θά μπορούσε νά τό επιτύχει πλήρως, άν ο κριτικός δέν δείξει πώς οδηγήθηκε στή δική του άποψη για τό έργο καί δέν έξηγήσει τούς λόγους για τούς όποιους τό έργο έχει αξία για τόν ίδιο καί για τήν έποχή του· άν δέν εκφέρει τή δική του γνώμη, μέ τήν έπίγνωση ότι, έπειδή ή κρίση του είναι κατά τό μεγαλύτερο μέρος της ιδεολογική καί ύποκειμενική, ή ίσχύς των αξιολογήσεών του δέν μπορεί νά είναι διαρκής· ότι δέν μπορεί παρά νά εκτείνεται κυρίως μέσα στα όρια της άναγνωστικής κοινότητας του χώρου του καί της έποχής του, μέσα στο χρονικό καί τοπικό περιβάλλον που διαμόρφωσε τά κριτήριά του, ή, τό πολύ, άν διαθέτει όξυ αίσθητήριο, νά επεκτείνεται καί σέ όρισμένες άλλες άναγνωστικές κοινότητες καί έποχές.

'Ανεφερα προηγουμένως ότι τό έπιστημονικό στοιχείο της κριτικής είναι ή φιλολογία. Μέ αυτό θέλω νά πω ότι θά πρέπει νά νοούμε τήν κριτική καί τή φιλολογία ως δύο συστατικά μιās ενιαίας

καί αδιάσπαστης δραστηριότητας: τό υποκειμενικό καί τό αντικειμενικό συστατικό, πού τό ένα ελέγχει καί διαμορφώνει τό άλλο· ώς δύο στοιχεῖα —πού λειτουργοῦν ταυτόχρονα— μιᾶς καί τῆς αὐτῆς διαδικασίας, τά ὁποῖα εἶναι προϋπόθεση τό ένα τοῦ ἄλλου, διεισδύουν τό ένα στό ἄλλο καί ταυτίζονται, ὡς ένα βαθμό, τό ένα μέ τό ἄλλο. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε πώς ἡ κριτική εἶναι τό ἀνώτερο ἐπίπεδο αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ἡ ἐνέργεια πού ἐπεξεργάζεται, συνθέτει καί ἀποτιμᾷ τά πορίσματα τῆς φιλολογίας, ἔργο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ μελέτη καί ἱεράρχηση ἑνός πλήθους στοιχείων, ἀπό τή μικρή ἀλλά ὄχι ἄσχετη λεπτομέρεια ὡς τήν ἄκρα ἀλλά ἐλεγχόμενη πάντοτε ἀπό τά πράγματα γενίκευση, ἀπό τήν ἀπλή διόρθωση καί τήν ἀποκατάσταση ὡς τήν ἀνάλυση καί τήν ἐρμηνεία τοῦ κειμένου. Ἡ φιλολογία κομίζει ὄλο ἐκεῖνο τό ποικίλο καί περίπλοκο ὕλικό —τό ὁποῖο μπορεῖ νά περιέχει καί θεωρητικές καί φιλοσοφικές οὐσίες— πού θά ἐπιτρέψει στήν κριτική ν' ἀποτυπώσει τόν ἀξιολογικό ἴστό τοῦ ἔργου. Καί ὅπως ἡ φιλολογία παρέχει στήν κριτική τά δεδομένα πού ὀρίζουν τίς ἀξιολογήσεις τῆς, ἔτσι ἡ κριτική παρέχει στή φιλολογία τήν οἷστυτητα καί τήν πνοή πού τῆς ἐπιτρέπουν νά κάνει τίς ἐπιτυχεστερες ἐπιλογές καί ἐκτιμήσεις.

Ἄπ' ὅσα εἶπα παραπάνω γίνεται, νομίζω, φανερό ὅτι τήν πανεπιστημιακή φιλολογία, πού εἶναι κυρίως ἡ διδασκαλία τοῦ τρόπου ἐπικοινωνίας μέ τή λογοτεχνία, τήν ἐννοῶ ὡς διδασκαλία καί ἐκμάθηση τῆς διαδικασίας τῆς κριτικῆς σέ ὅλη τῆς τήν κλίμακα: μιᾶ διαλεκτικῆς τῆς φιλολογίας καί τῆς κριτικῆς πού θά προβαίνει σέ αἰσθητικές ἐκτιμήσεις τῶν ἔργων· τήν ἐννοῶ ὡς μιᾶ πραγματιστικῆς κριτικῆς προσέγγιση, πού θά ἀποβλέπει στήν ἀντικειμενικότητα χωρίς νά παραβλέπει τήν υποκειμενικότητα καί πού θά εἶναι ἀνοιχτή σέ κάθε εἶδους ἐξωτερικό στοιχεῖο, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά βοηθήσει στή μελέτη τοῦ πεδίου τῆς ἐρευνᾶς τῆς, πού εἶναι πάντα ένα πεδίο λογοτεχνικό· ἕναν τρόπο προσέγγισης πού θά βλέπει τό ἔργο ὡς ένα πεδίο ἐρμηνειῶν, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νά εἶναι περισσότερες ἀπό μία, ὄχι ὅμως ἀπεριόριστες, γιατί θά ἐλέγχονται πάντοτε ἀπό τή σύσταση τοῦ κειμένου. Ἐννοεῖται πώς πρόκειται γιά ἕναν τρόπο προσέγγισης πού θά μπορεῖ νά προχωρεῖ σέ ἀξιολογήσεις, γιατί θά ἔχει προηγουμένως δημιουργήσει μιᾶ κριτική ἀτμόσφαιρα, ένα περιβάλλον πού θά εἶναι ὁ χώρος τῆς συνάντησης τῶν ἀναγνωστῶν μέ τά ἔργα ἀλλά καί τῶν ἔργων μεταξύ τους· ἕνας χώρος πού θά ἀναδεικνύει ένα πλέγμα σχέσεων, μέσα στό ὁποῖο θά μπορούμε νά ἐπικοινωνοῦμε καλύτερα μέ τά ἔργα, νά βλέπουμε καθαρότερα ὄχι μόνο τίς ὁμοιότητες καί τίς ἀντιθέσεις τους ἀλλά καί τίς ἀδυναμίες καί τίς ἀρετές τους.

Θά πρέπει νά τό ποῦμε: κάθε φορά πού τό αἶτημα τῆς ἐπιστημονικότητας πάει νά κατακαλύ-

ψει τήν κριτική πράξη, ἡ κριτική ὑποφέρει τόσο ὅσο ὑποφέρει ὅταν τήν κατακαλύπτουν οἱ ὀμφαλοσκοπίες τοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ. Γιατί ἡ λογοτεχνική κριτική δέν εἶναι ἐπιστήμη, μολονότι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἄν δέν περιέχει τήν ἐπιστήμη. Ὅμως ἡ ἐπιστήμη τῆς δέν εἶναι ἡ φιλοσοφία, εἶναι ἡ φιλολογία. Ὅπως δέν εἶναι κριτική ἄν δέν εἶναι ἀξιολογική. Τό ἔργο τῆς κριτικῆς εἶναι νά κρίνει τά λογοτεχνικά κείμενα, καί κρίνειν σημαίνει διακρίνειν καί ἀξιολογεῖν: διαπίστωση ἄν ένα κείμενο ἔχει λογοτεχνική ἀξία καί πόση, καί αἰτιολόγηση αὐτῆς τῆς διαπίστωσης. Μέ λογοτεχνική ἀξία ἐννοῶ φυσικά αὐτό πού δίνει λογοτεχνικότητα, ἡ ὁποία δέν εἶναι μόνο ένα παιχνιδι μορφικῶν κανόνων. Ἡ λογοτεχνικότητα μετριεῖται βέβαια μέ τό βαθμό καί τήν ἔνταση τῆς συγχώνευσης τοῦ σημαίνοντος μέ τό σημαϊνόμενο, ὅμως σέ συνδυασμό μέ τό βάθος καί τό πλάτος τῶν σημαϊνομένων. Ἡ ἄποψη τοῦ Ρολάν Μπάρτ ὅτι ἡ κριτική δέν εἶναι παρά μιᾶ μεταγλώσσα, ένα ἰδίωμα πού ἀσχολεῖται μόνο μέ τή γλώσσα τῆς λογοτεχνίας καί καθόλου μέ τόν κόσμον, ἀποκλειστικά μέ τό σύστημα καί καθόλου μέ τό μήνυμα, ὑποστηρίζει μιᾶ κολοβωμένη, ἀνολοκλήρωτη κριτική πράξη. Ὅπως εὐνοχιστική εἶναι καί ἡ πρακτική τῆς ἀποδόμησης, πού ἀρνεῖται τή δυνατότητα νοήματος στήν κριτική δραστηριότητα. Γιατί ἀκόμη κι ἄν ἐνστερνιστοῦμε τίς ἀρχές τῶν φορμαλιστικῶν θεωριῶν (καί ἡ ἀποδόμηση εἶναι μιᾶ μορφή φορμαλιστικῆς θεωρίας), θά αἰσθανθοῦμε κατά τήν ἐφαρμογή τους πώς ἔχουμε ἀφήσει ἀπ' ἔξω κάτι ἀπό αὐτό πού νιώθουμε στήν ἐπαφή μας μέ τό ἔργο· ένα ὑπόλοιπο ψυχολογικῆς φύσεως, πού δέν εἶναι ἀμέτοχο στή διαμόρφωση τῆς ἀρέσκειας ἢ τῆς ἀπαρέσκείας μας γιά τό ἔργο. Καί τό ὑπόλοιπο αὐτό εἶναι υποκειμενικό ὑπόλοιπο· εἶναι ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ἀνταπόκρισῆς μας πρὸς τό ἔργο πού διαπλάθεται ἀπό τήν ἰδέα πού ἔχουμε γιά τόν κόσμον. Εἶναι, μέ ἄλλα λόγια, ένα ἰδεολογικό ὑπόλοιπο, πού παράγεται ἀπό τίς ἀντιλήψεις καί τίς πεποιθήσεις μας, οἱ ὁποῖες ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀπό τίς σχέσεις μας μέ τίς κοινωνικές δομές, μέσα στίς ὁποῖες ζοῦμε· ὅπως ἰδεολογική εἶναι, ὡς ένα βαθμό, καί ἡ ἐκτίμηση τῆς μορφικῆς λειτουργίας τοῦ κειμένου, ἐνῶ, στό βαθμό πού δέν εἶναι ἰδεολογική, εἶναι ἐνστικτώδης, βιολογική (δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀντικειμενική). Ὁ κύριος λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ λογοτεχνική κριτική δέν μπορεῖ ν' ἀποφύγει τό υποκειμενικό στοιχεῖο, εἶναι βέβαια ὅτι τό λογοτεχνικό ἔργο δέν ἀπευθύνεται τόσο στή διάνοια ὅσο στό συναίσθημα, καί τό περιεχόμενο τοῦ συναίσθηματος εἶναι πολύ πιό δύσκολο νά προσδιοριστεῖ καί νά περιγραφεῖ ἀπ' ὅ,τι τό περιεχόμενο τῆς σκέψης. Ἡ κριτική θά πρέπει νά συμφιλιωθεῖ μέ τό υποκειμενικό στοιχεῖο, ὄχι μόνο γιατί δέν μπορεῖ νά τοῦ ξεφύγει (εἶναι ἀδύνατο νά ἐπικοινωνήσῃ κα-

νείς μ' ένα έργο μέσα από ένα κενό), αλλά και γιατί είναι αυτό που διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την ανταπόκρισή μας προς τὰ πράγματα. Τό γεγονός ότι οι αντιλήψεις μας και οι πεποιθήσεις μας δέν μπορούν νά επιβεβαιωθοῦν από κάποια όντολογική θεμελίωση τῆς γνώσης, δέν άκυρώνει τήν ψυχολογική σημασία πού έχουν γιά μᾶς· δέν έξασθενίζει τήν αλήθεια τους, τήν όποια τους αλήθεια, πού μπορεί νά είναι άνυπόστατη και δέν μπορεί νά είναι άπόλυτη.

Γιά νά συνοψίσω: ή λογοτεχνία και ή κριτική της άποτελεῖ μέρος αὐτοῦ πού όνομάζουμε άνθρώπινη καλλιέργεια, ή όποία είναι κάτι περισσότερο από ένα σύνολο διαπιστώσεων και τεχνικών άναφορών. Είναι κυρίως ή καλλιέργεια τῆς εὐαισθησίας, μιά λεπτή ανταπόκριση προς τὰ πράγματα, ένας βαθύς τρόπος νά βλέπουμε τόν κόσμο, πού μπορεί νά γίνει λυτρωτικός. Ἡ άνθρώπινη καλλιέργεια δέν είναι τόσο θέμα θεωρητικών γνώσεων όσο συμμετοχῆς. Καί ή λογοτεχνική κριτική δέν είναι ή διατύπωση γενικών άρχών, στίς όποῖες θά πρέπει νά ύποτάσσει κανείς τήν προσωπική του άποψη γιά ένα έργο, όπως δέν είναι ή αναάλυψη τῆς αληθινῆς έρμηνείας τοῦ έργου. Είναι νά μᾶς πεί γιατί ἔχει σημασία γιά μᾶς ένα έργο, νά μᾶς βοηθήσει νά κατανοή-

σουμε τή φύση τῆς σχέσης μας μέ τό έργο, καθώς και τή σχετικότητα τῆς κρίσης μας γι' αὐτό.

1. St. Knapp and W.B. Michaels, "Against Theory", *Against Theory*, σ. 30.

2. Stanley Fish, "Consequences", *Against Theory*, σ. 123.

3. Ἡδη μόνο ως τό 1981 ύπάρχουν στά έλληνικά 70 θεωρητικῆς φύσεως δημοσιεύματα, από τὰ όποια τὰ 23 είναι βιβλία (βλ. Ἐρατοσθένης Γ. Καφωμένος, «Ἡ σημειολογική προσέγγιση τῆς λογοτεχνίας στήν Ἑλλάδα. Σύντομο διάγραμμα-άπολογισμός», *Πρακτικά Δεύτερου Συμποσίου Ποίησης. Πανεπιστήμιο Πατρῶν 2-4 Ἰουλίου 1982*, Ἀθήνα 1983, σ. 189-210). Ἀπό τό 1982 και ἔξῃς τὰ δημοσιεύματα αὐτά γίνονται πυκνότερα.

4. Βλ. Paul Feyerabend, *Ἐνάντια στή μέθοδο: Γιά μιά άναρχική θεωρία τῆς γνώσης*, μετάφραση Γρ. Καυκαλάς, Γ. Γκουνταρούλης, Θεσσαλονίκη 1983.

5. Fish, σ. 111-112.

Εισήγηση στό "Έβδομο Συμπόσιο Ποίησης τῆς Πάτρας (3-5 Ἰουλίου 1987), θέμα τοῦ όποίου ἦταν «Ἡ ποίηση στήν εκπαίδευση».

ανδρέα γ. πολιτᾶκη

ΠΡΩΤΟ Θέμα:

**Ἡ προσέγγιση
με τον
Τουρκικό Λαό.**

πρόλογος Μίκη Θεοδωράκη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Albert
CAMUS

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑΡΙΑ

Μετάφραση
ΛΗΔΑ ΠΑΛΑΝΤΙΟΥ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΛΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΞΑΝΤΑΣ

Σύνδρομο κοινωνικής ανεπάρκειας

Αϊέν μεταφράζουν

Αύθηκε πλέον το εργασιακό πρόβλημα των Νεοελλήνων, τουλάχιστον όσων δεν έχουν ταμπουρωθεί πίσω απ' το δικαίωμα στην τεμπελιά. Άς τόν έχει καλά ο Δίας τόν κ. Τρίτση. Πού μ'ας άνοιξε τ' μάτια και τούς δρόμους τού μέλλοντος. Θά δηλώσουμε όλοι κάτοχοι ξένων γλωσσών (άπό ντουζίνα και πάνω) και κάπου θά βουλευτούμε ως μεταφραστές. Στίς διπλωματικές υπηρεσίες, στην ΕΟΚ, στά υπουργεία, σέ καναν έκδοτικό οίκο ή σέ κάποια εφημερίδα.

Ξέρουμε άρχαία. Τό απέδειξε διά τής τετραγώνου λογικής του ό επί τής Παιδείας υπουργός. Θά πάρουμε σέ λίγο και «δίπλωμα εύκλεους άπογόνου». Ποίος δέν καταλαβαίνει τό «πιστόν φίλον έν κινδύνοις γινώσκεις»; Ποίος δέν πιάνει τά σήματα τού «είς οίωνός άριστος»; Άπαξάπαντες, πού λέγαν κι οί παμπάλαιοι. Άρα όλοι τυγχάνομε άρχαιογνώστες βαθύτατοι.

Άπλό λοιπόν: Όλοι επίσης, ένεκα ό τουρισμός κι ή τηλεόραση, καταλαβαίνουμε και τό άι λάβ γιού και τό χάπυ μέρθντεϊ. Άπταιστα τά άγγλικά μας ως έκ τούτου. Άλλά και στά γαλλικόουλια τά καταφέρνουμε. Καί σερσέ λά φάμ και έτσετερά κ.λπ. κ.λπ. Άμ

στά λατινικά; Τί ντέ προφιουντις (κι άς τό σκότωσε ό κ. Παπανδρέου στή Θεσσαλονίκη, πλασάροντάς το ως «έκ βάθρων»), τί ντέ φάκτο και τί ντέ γιούργια. Δέν π'áme όμως άσχημα και στά γαϊωνέζικα. Κι όχι επειδή κατέχουμε τό παγκοίνως γνωστό σαγιονάρα, αλλά γιατί οί γνώσεις μας έπεκτείνονται και στό καράτε, τό Ναγκασάκι, τόν Χιροχίτο και πάει ξέροντας. Για νά μήν πούμε τίποτε για τά ρώσικα (σπασίμπα και λιουμπλιού. Ντά;) και τά ιταλικά (σπαγγέτι και μπουνασέρα).

Νό πρόμπεμ λοιπόν. Θά άρθούμε στό ύψος τών περιστάσεων και ως νέοι σταυροφόροι θά άρουμε τόν σταυρό τής μαρτυρίας στά πέρατα τού κόσμου ότι ειμεθα πολλώ κάρρονες τών παππούδων μας. Καί θά τούς έκπολιτίσουμε και τούς έναπομείναντες βαρβάρους.

Ίδου λοιπόν ή νέα έκδόχη τού περιβοήτου δαιμονίου τής φυλής; ή πολυγλωσσία μας, ύπουργικώς κατοχυρωμένη πλέον. Τώρα, γιατί δέν κατορθώνουμε νά συνεννοηθούμε σ' ένα τηλεοπτικό στρογγυλό τραπέζι περιγλώσσας, αυτό είναι άλλου ύπουργού βαγγέλιο. Καί συγκεκριμένα τού ύπουργού Θρησκευμάτων.

Πα.Μ.

Μέρα παρά μέρα σχεδόν, οί εφημερίδες αναφέρουν κι ένα καινούργιο φάρμακο κατά τού AIDS. Ή πραγματική θεραπευτική άξία του και οί παρενέργειές του δίνονται μέ τρόπο θολό, όπως θολή άκόμα και σεμνότυφη είναι και ή ενημέρωση πού παρέχεται για τό σύνδρομο έπικτήτης άνοσολογικής ανεπάρκειας. Ίσως γιατί στά θολά νερά ποντίζει κανείς ευκολότερα ύστερίες και άλιεύει επίσης ευκολότερα τίς ψυχές τών άναγνωστών.

Ός ή καθολική άμαρτία παρουσιάστηκε τό AIDS. Ός ή όγδοη πληγή τού Φαραώ. Θεός και φύση συνασπισμένοι παίρνουν τήν εκδίκησή τους, στό πρόσωπο τών διαπιστευμένων άφοριστών, έξορκιστών και δεισιδαιμονεμπόρων. «Άργυρίου και χρυσού μεταλλεία άνεξάντλητα» οί δεισιδαιμονίες. Άπό τόν καιρό τού Κοραή και πιό πρίν. «Κακό» και «ξορκισμένο», σφραγίδα τού Έξαποδώ είναι τό AIDS, κρυμμένο και άγνωσμένο πίσω απ' τά τέσσερα γράμματα τού άγγλικού άλφαβήτου. Καρκίνος και φυματίωση και σύφιλη μαζί.

Τό σχέδιο κάθαρσης τού γένους τών ανθρώπων έχει ήδη τεθεί σέ εφαρμογή. Καταρχήν στην Άμερική, όπου ή ύγιής πλειοψηφία έσπευσε άκόμα και νά διαδηλώσει τήν επιθυμία της νά έξορκιστούν στίς εκεί Σπιναλόγκες οί φορείς τού έπάρτου ίού. Παιδιά διώχτηκαν απ' τά σχολεία τους ύστερα άπό άπεργίες συμμαθητών τους, σκηνοθετημένες άπό τούς άνησυχούντες γονείς. Έργαζόμενοι άπολύονται — άρκει και μόνο ή ύποψία ή τό κάρφωμα κάποιου «άντίζηλου» στό έργατικό, έρωτικό ή και πολιτικό πεδίο.

Παρά τά περϊ τού αντίθετου θρυλούμενα, ότι δηλαδή τά χρωματώματα τής ελληνικότητας τυγχάνουν έκ παραδόσεως άντιρατσιστικά, τά

πρώτα ρήγματα στόν ήδη άποδιαρθρωμένο κοινωνικό ιστό είναι έμφανή. Ή έξουσία, στην πάσα μορφή της, προαγωγός τής άγνοιας, διακονεί τόν τρόπο και τή διαλυτικότητα του. Κρυφή εύχη, άν όχι στόχος, ή γενίκευση τής άποξένωσης, τής άγοραφοβίας. Ή έπιστροφή στό διαμέρισμα για τό φόβο τών φορέων. Ήδη κατατέθηκε και ή ελληνική συνεισφορά στό μέτωπο τού ρατσισμού: ή πρώτη άπόλυση έργαζόμενου-φορέα τού ίού. Ή άνοσολογική ανεπάρκεια άφορά και τό κοινωνικό σώμα.

Ή κοινωνία τών ιδιωτών δέν φημίζεται για τίς άντιστάσεις της. Άλλωστε, στό στίγμα τού AIDS συμπυκνώνονται πολλά άξιοκατάρατα. Ή επιχείρηση-άρετή βρίσκει συγκεντρωμένους τούς στόχους της: τούς μαύρους (άν και άκόμη δέν βεβαιώθηκε ότι ό ίός πρωτοφανερώθηκε στην Άφρική και δέν διέφυγε άπό κάποιο εργαστήριο στή διάρκεια πειραματικού χημικού πολέμου), τούς μετανάστες, τούς όμοφυλόφιλους και τούς νέους πού έρωτεύονται άνευ όριών. Φασισμός πολυδύναμος μιάς άδύναμης κοσμοπολιτικής κοινωνίας.

Κοινωνική ή νόσος, κοινωνικός ό τρόμος. Τόσο πού σχεδόν φαντάζει νόμιμη ή πρόσφατη έκκληση τού Έλβετου γιατρού Ρέτο Τσόλ νά «άπομονωθούν» οί φορείς. Προτείνει και λύση συγκεκριμένη ό αξιότιμος καθηγητής: νά γίνεται ειδικό τατουάζ στά γεννητικά όργανα τών ύπόπτων. Στάμπα έξοστρακισμού. Ή έπόμενη πρόταση δέν θά δειλιάσει νά επιλέξει τό ίδιο τό μέτωπο ως χώρο στιγματισμού. Ή μήπως πρέπει νά περιμένουμε τή γενίκευση τής εϋθανασίας;

Παντελής Μπουκάλας

Ἡ πολιτεία τῆς διαφήμισης

Εἶναι κι αὐτό μιά λύση. Νά ὑποκαθιστᾶς τὴν πολιτικὴ σου λειτουργία μὲ τὴ διαφήμιση. Ἐπὶ παντός τοῦ κοινωνικοῦ.

Πυρκαγιές; Πετᾶς μερικὲς σφηνες στὴν τηλεόραση, κά- που ἀνάμεσα στὴ διαφήμιση παγωτῶν καὶ καλσόν — ἡ φωνὴ τοῦ καιομένου δάσους ὅλο ἀγωνία, ὁ ἰδιώτης πού σπεύδει — καὶ ἡσυχάζεις. Τὴν ἴδια στιγμή ἔχει καεὶ ἡμισὴ Ἑλλάδα κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ ἐμπρηστικοῦ νομοσχεδίου πού περνᾶς στὴ Βουλὴ μὲ τὸ ψευδώνυμο τῆς προστασίας τῆς κτηνοτροφίας. Τὸ χρέος σου καλὰ τὸ τίμησες διὰ τῆς τηλεοπίας. Γαῖα πυρὶ μιχθῆτω καὶ τσιμέντο νά γίνεῖ καὶ ὁ Ἐθνικός Κῆπος, ἀφοῦ παραδοθεῖ σὲ κάποια ποιμνιον γιὰ λίγους μῆνες.

Ἀσφάλιση; Σκαρώνεις ἓνα φιλμάκι μὲ κάποιον γέροντα οἰκοδόμο πού χτυπάει τὸ κεφάλι του μ' ἓνα τοῦβλο γιατί δέν εἶχε πρῶτα τὴ στερνὴ του γνώση. Ἐσύ παριστάνεις τὸν ἐλαφρῶς προνομιούχο ἀρχιτέκτονα ἢ ἐργολάβο, δίνεις τὶς συμβουλές σου καὶ νίπτεις τὰς χεῖρας σου. Ὁ κοινωνικός σου ρόλος ἐξαντλεῖται ἐκεῖ.

Θόρυβος; Ἀφήνεις τ' ἄεροπλάνα σου νά σπᾶνε τὸ φράγμα τοῦ ἤχου καὶ τὰ αὐτιά καὶ τὰ νεῦρα τοῦ μισοῦ λεκανοπέδιου καὶ καταγγέλλεις ἀπὸ τὴν τηλεόραση τοὺς παλάκιδες. Ἀφήνεις τὰ δικά σου καπνογόνα λεωφορεῖα νά ἐκτοξεύουν τὰ ντεσιμπέλ τους, μαθαίνεις τοὺς τροχανόμους σου νά βάζουν τὴ σειρήνα ἀκόμα κι ὅταν τρέχουν νά προλάβουν τὸ ραντεβουδάκι τους, κι ἐσύ, ὡς κράτος, στηλιτεύεις τὰ κομπρεσέρ. Λές κι αὐτὰ εἶναι τῶν ἄλλων κι ὄχι τῆς ΕΥ-ΔΑΠ, τῆς ΔΕΗ, τοῦ ΟΤΕ, δικά σου δηλαδή.

Ρύπανση; Ἀφήνεις τὶς βιομηχανίες νά ρυπαίνουν ἀνεόχλητες — ἢ νά πληρώνουν ἀραιὰ καὶ πού κάνα συμβολικὸ πρόστιμο — κι ἐσύ καλύπτεις πίσω ἀπ' τὶς γάτες καὶ τὰ σκουπίδια πού προβάλλεις ἐπὶ ὁδῶν.

Καὶ πάει διαφημίζοντας. Ἀφοῦ ἤδη κατόρθωσες ἐσύ, ὁ πρῶτος ἐμπρηστής, ὁ πρῶτος ρυπαντῆς, ὁ πρῶτος θορυβοποιός, νά βγεῖς λάδι, ὁ δρόμος εἶναι ἀνοιχτός κι ἡ τηλεόραση τὸ ἴδιο. Καθαρίζεις π.χ. (μὲ) τὸ νέφος πετώντας μιά διαφημισούλα ὅπου προωθείς τὴν ἀποψη ὅτι γιὰ τὸ σχηματισμὸ του ἐνέχονται πρῶτιστα οἱ καπνιστές. Καὶ μιά ἄλλη γιὰ νά πείσεις ὅτι οἱ ἐνεχόμενοι στὰ σκάνδαλα δέν παραιτοῦνται γιὰ νά μὴν αὐξήθουν τὰ ποσοστὰ τῆς ἀνεργίας καὶ χάσουμε τὰ δάνεια.

Στὸ κάτω κάτω, ἡ διεκπεραίωση τῆς πολιτικῆς διὰ τῶν διαφημίσεων ἀποσκοπεῖ, ἀκριβῶς, στὴν πάταξη τῆς ἀνεργίας. Ἀφοῦ ἔτσι βρίσκουν δουλειὰ σκηνοθέτες, σκηνογράφοι, ἡθοποιοί, κειμενογράφοι, ἡχοληπτες, μοντέρ, διευθυντές παραγωγῆς, φωτογράφοι, σκιτσογράφοι κι ἓνα σωρὸ ἄλλοι.

Τ. Σιμπούρης

Πράξεις καὶ θεωρίες

Στὸν *Πολίτη* τοῦ Μαΐου εἶχαμε κάνει μιά μικρὴ ἀναφορὰ στὴ συνάντηση πού ὀργάνωσε τὸ Φεβρουάριο στὸ Παρίσι ἡ *Recontre de Saint-Fons* καὶ στὴν ὁποία ἐκπρόσωποι περιοδικῶν τῆς εὐρωαριστερᾶς κατέθεσαν τὶς ἀπόψεις τους γιὰ πολλὰ καὶ ποικίλα. Ἡ Ἀριστερὰ τῆς χώρας μας «ἐκπροσωπήθηκε» ἀπὸ τὴ *Θεωρία καὶ Πράξη* («αμνησία ἐκδοσι τοῦ Τομέα Διαφώτισης τοῦ ΠΑΣΟΚ», ὅπως αὐτοορίζεται) καὶ τὸ ἀγνωστὸ μας (τότε καὶ τώρα) ἔντυπο *Revue de Délphes*.

Οἱ αἰτιάσεις μας ἀφοροῦσαν ἀκριβῶς τὸ «ἐπίπεδο» αὐτῆς τῆς ἐκπροσώπησης καὶ τῆς διεκπεραίωσης τῆς πάλης τῶν ἰδεῶν διὰ δημοσίων σχέσεων ἢ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ κράτους. Φυσικά, τὸ *Revue de Delphes* δέν καταδέχτηκε νά ἀπαντήσει. Πῶς ἄλλωστε; Θὰ ἔπρεπε πρῶτα νά ἀποδείξει ἀνόητο ἐκεῖνο τὸν παμπάλαιο δελφικό χρῆσμὸ πού ἐπέμενε πῶς «ἀπαντῶ, ἄρα ὑπάρχω».

Ἀπάντησε ὁμως ἡ *Θεωρία καὶ Πράξη*, στὸ τεῦχος τῆς τοῦ Ἰουλίου. Μόνο γιὰ τὴ δική της συμμετοχὴ βέβαια, παραπλέοντας ἔτσι τὸ πρόβλημα πού σχετίζεται μὲ τὸ πῶς ἓνα ἀνυπαρκτο περιοδικὸ (μὲ τίτλο γαλλικὸ κιόλας) μπορεῖ νά ἐκφράζει σὲ συμπόσια τὶς ἀναζητήσεις μιάς κάποιας παράταξης. Ἰδίως ὅταν αὐτὴ ἢ παράταξη, ἂν μὴ τι ἄλλο, κατορθώνει νά γεννοβολαίει καὶ νά συντηρεῖ μπόλικο περιοδικὰ μὲ λόγο ἄδρό καὶ μὲ ἰκανὸ πολιτικὸ ἐκτόπισμα. Ἄς εἶναι. Ἄς κρατήσουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους ὅσα πρέπει νά γνωρίζουν γιὰ λόγους συνύπαρξης καὶ μόνο.

Μᾶς καταλογίζει λοιπὸν ἡ *Θεωρία* «πολιτικὴ καὶ θεωρητικὴ φαιδρότητα». Θὰ μπορούσαμε νά κρατήσουμε τὴ μιά ἀπ' τὶς πολλές σημασίες τῆς λέξης, τὴν ἀκτινοβολία, καὶ νά πᾶμε παρακάτω. Ἡ νά μὴν πᾶμε καθόλου, ἀφοῦ τὸ νά συνδιαλέγεται κανεὶς περὶ τῶν ἀγωνιῶν τῆς Ἀριστερᾶς μὲ κρατικούς διανοοῦμενους τοῦ ΠΑΣΟΚ εἶναι ὀπωσδήποτε ἄ-γονο, ἐλαφρῶς ἀ-φύσικο καὶ πιθανόν ἀ-νόητο. Ἄλλη ἢ γλώσσα μας κι ἄλλη ἢ ἐξουσία τους.

Ἄς ποῦμε μόνο ὅτι ὁ *Πολίτης* δέν εἶχε προσκληθεῖ στὴ συνάντηση, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ τῆς κομματικῆς *Θεωρίας καὶ κυβερνητικῆς Πράξης*. Καὶ ἄς ἐπιμείνουμε πῶς ἓνα κρατικό-κομματικὸ ὄργανο, ἓνα ἔντυπο φιλοξενίας τῶν σεκτονιάδων τοῦ κυρίου Ἀνδρέα Παπανδρέου, ἐλάχιστα ἔχει νά συνεισφέρει στίς ἰδεολογικὲς ἀναζητήσεις τῆς Ἀριστερᾶς. Τουλάχιστον σὲ σύγκριση μὲ ἔντυπα πού διατηροῦν τὴν οἰκονομικὴ, πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ αὐτονομία τους καὶ δέν ζυγιάζουν τὴν κριτικὴ στάση τους κατὰ τὰς ἐπιταγὰς καὶ τὰ συμφέροντα

τοῦ κόμματος. Τὰ «ἀπαγορεύεται» πάντως τὰ λέει καὶ τὰ ἐφαρμόζει ἡ ἐξουσία. Κι αὐτὸ τὸ ξέρουν πολὺ καλὰ οἱ ὀργανικοὶ διεκπεραιωτῆς τῶν ἰδεολογικῶν «ἀνησυχιῶν» τῆς.

Φ.ΕΥ.

Καὶ ἔξω πᾶμε καλὰ

Σπεύσανε βέβαια οἱ καλοθελητῆς νά ποῦν τὰ μύρια ὄσα. Πῶς λόγου χάρι εἰσπράξαμε ἐπιχορήγηση γερὰ ἀπὸ τὰ κονδύλια τοῦ Τρίτου γιὰ νὰ διαδώσουμε τὰ ἑλληνικὰ στὴν Ἑσπερία. Μακριὰ ἀπὸ μᾶς ὁ πολιτιστικὸς ἰμπεριαλισμὸς. Εὐτυχῶς, εἴμαστε ἀκόμα φτωχοί, παρ' ὅλες τὶς συγκινητικὲς προσπάθειες τῆς κυβέρνησης νά αὐξήσῃ τὰ κατὰ κεφαλὴν «θὰ» τῶν Ἑλλήνων.

Δέν εἶναι λοιπὸν παράρτημα μᾶς ὁ *Politis* τῆς Γαλλίας. Πρόκειται ἀπλῶς γιὰ συνώνυμη καὶ ἰδεολογικὰ ὁμόροπη ἀπόπειρα κριτικῆς καὶ παρέμβασης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς. Εἰκοσιένιας διανοοῦμενοι καὶ ἐπαγγελματίες δημοσιογράφοι πού εἶχαν ἀναλωθεῖ σὲ ἐφημερίδες ἀστικές ἢ τῆς Ἀριστερᾶς, συναποφάσισαν νὰ προχωρήσουν στὴν ἐκδοση τοῦ περιοδικοῦ *Politis* (ὡς ἐνδείκτη χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη τῆς γλώσσας τους: *Le Citoyen*).

Στόχος τους ὄχι νὰ καλύψουν τὸ κενὸ πού παρατηρεῖται μετασοσιαλιστικὰ στὴν ἐν κρίσει γαλλικὴ σκέψη καὶ πολιτικὴ, ἀλλὰ τουλάχιστον νά μὴν τοὺς ἀπορροφήσῃ μέχρις ἐξαφανίσεως αὐτὸ τὸ κενό. Τὴν 1η Ὀκτωβρίου θὰ κυκλοφορήσουν τὸ πειραματικὸ τεῦχος τους No 0, γι' αὐτὸ καὶ ἔχουν ἐπιδοθεῖ στὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀναγκαίου πρωταρχικοῦ κεφαλαίου. Ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ εἶναι φτωχοί.

Οἱ εὐχῆς μας ἄς τοὺς συντροφεύουν.

Λοιπὸς Πολίτης

1

VICTOR BÉRARD

Τουρκία και ελληνισμός, οδοιπορικό στη Μακεδονία, μετφρ. Μπ. Λυκούδης, Αθήνα 1987, έκδ. Τροχαλία

Στά 1921, όταν ο ελληνικός στρατός πολεμούσε τον Κεμάλ στα βόρεια της Μικράς Ασίας, βρισκόταν ανάμεσά του χριστιανοί που έδειχναν να προτιμούν τον άπιστο Τούρκο από τον όμοιό τους Έλληνα. Δεν έχαναν ευκαιρία, και μόλις οι συνθήκες τό επέτρεπαν αυτομολούσαν στο άπέναντι στρατόπεδο. Οι αξιωματικοί, οι μονάδες, χρειάστηκε συχνά να άγρυνήσουν μπροστά στον κίνδυνο αυτό και να πάρουν μέτρα άσπρηά. Οι δυσαρεστημένοι αυτοί δεν ήταν άλλοι από τους «Σλαβομακεδόνες» ή «Βουλγαρομακεδόνες», όπως τους ονόμαζαν οι έπίσημες εκθέσεις. Δέκα χρόνια μετά τη διανομή της Μακεδονίας, τά πάθη που θέριεψαν στον τόπο αυτό δεν είχαν ακόμα κοπάσει. Θα χρειαζόταν ακόμα ή μαζική έγκατάσταση στον τόπο αυτό προσφύγων από την Ανατολή, ή κατοχή με τίς περιπέτειές της, ή εμφύλιος, ή μετανάστευση στη Γερμανία, ή έγκατάσταση οικονομικών και εκπαιδευτικών πλεγμάτων στην περιοχή για να πάψει να υπάρχει «μακεδονικό πρόβλημα». Νά πάψει; Όχι άκριβώς... Από τά Σκόπια ή από τον Καναδά άνακινούνται περασμένες ιστορίες. Σε αντίποινα οι δικές μας άρχές δεν άναγνωρίζουν ούτε τά Σκόπια ούτε τη γλώσσα που μιλούν εκεί οι άνθρωποι. Και δώσ' του Στέφανος Δουσάν ή Μεγαλέξανδρος...

Οι ιστορίες αυτές δεν είχαν πάντα τό περίβλημα της κωμωδίας. Κάποτε όλα έτοϋτα ήταν πολύ σοβαρά, κάποτε πέθαιναν άνθρωποι γι' αυτές τίς υποθέσεις. Στη Μακεδονία τότε κυριαρχούσε ό Τούρκος, ένώ, άπ' όλα τά σημεία του όρίζοντα, πρόβαλλαν διεκδικητές στο βίος του άπίστου. Οι Βούλγαροι και οι Έλληνες, οι Σέρβοι και οι Ρουμάνοι, οι Άλβανοί άλλα και οι Αύστροουγγροι, οι Ιταλοί, οι

Ρώσοι, οι Γερμανοί, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι. Ιστορία άντάξια όλης μαζί της κατασκοπευτικής φιλολογίας που έχει ποτέ γραφεί. Ιστορία που διδάσκεται και σήμερα ακόμα στις διπλωματικές σχολές ως άμίμητη και άνεπαλήπτη περίπτωση διπλωματικού imbroglia.

Θέμα συναρπαστικό. Γι' αυτό και τά βιβλία που μιλούν για τό θέμα μόνο συναρπαστικά μπορεί να είναι. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν γράφονται από καλούς γνώστες του ζητήματος που συμβαίνει να είναι ταυτόχρονα και αυτόπτες μάρτυρες των καταστάσεων και των γεγονότων. Είναι άκριβώς ή περίπτωση του V. Bérard, τό οδοιπορικό του όποιου στη Μακεδονία (σωστότερα στην Άλβανία και στην περιοχή Μοναστηριού-Καστοριάς), μεταφράστηκε πρόσφατα στη γλώσσα μας και έκδόθηκε από τίς εκδόσεις «Τροχαλία». Βιβλίο των άποκαλύψεων και των θαυμάτων.

Ό Μπεράρ ήταν ένας έξαιρετικά μορφωμένος παρατηρητής. Αρχαιολόγος, ελληνιστής, πανεπιστημιακός, δάσκαλος, πολιτικός, έζησε αρκετά χρόνια στην Ελλάδα αλλά και γνώρισε τη Μικρά Άσία, τό Αιγαίο και στο ταξίδι του αυτό την Άλβανία και τη δυτική Μακεδονία. Ξέρει να παρατηρεί, ξέρει τι παρατηρεί, ξέρει να άναπαράγει στη διήγηση του αυτό που παρατηρεί. Ξέρει να συνδέει αυτό που βλέπει μπροστά του με αυτό που προηγήθηκε. Μερικές φορές μπορεί και να προλέγει τά όσα είναι πιθανόν να συμβούν. Η μαρτυρία του αυτόπτη δίνεται με τίς έπεξηγήσεις του γνώστη χωρίς ή αφήγηση να διακοπεί, χωρίς τό κείμενο να βαρύνει στα μάτια του άναγνώστη. Η μετάφρα-

ση του Μπ. Λυκούδη έχει διατηρήσει τη φρεσκάδα της άρχικής διήγησης.

Τό ταξίδι άρχίζει από τό Δυρράχιο, στις άκτές της Άδριατικής και διασχίζοντας την Καβάγια και τό Έλβασάν όδηγεί στην Άχρίδα και από εκεί στο Μοναστήρι. Τελειώνει προς τη μεριά της Καστοριάς, των Γρεβενών, στα έλληνοτουρκικά σύνορα του καιρού εκείνου. Η χρονιά είναι τά 1890. Έχαν προηγηθεί οι Συνθήκες του Άγίου Στεφάνου, του Βερολίνου, ή ύπόθεση του βουλγαρικού εκκλησιαστικού Έξαρχάτου, τό ξεδίπλωμα των πολυάριθμων προπαγανδιστικών μηχανισμών στα τουρκοκρατούμενα Βαλκάνια. Μηχανισμών περίπου ειρηνικών ακόμα. Η μάχη των σχολείων και των δασκάλων βρισκόταν σε πλήρη άνθηση. Έκείνη των εκκλησιών και των παπάδων έξαπλώνονται ταχύτατα. Ό πόλεμος των άντάρτικων σωμάτων δεν είχε ακόμα άρχίσει. Έμεναν δεκατρία χρόνια μέχρι τό Ίλιντεν, την έξέγερση που άποκάλυψε τίς βουλγαρικές προόδους στην περιοχή προόδους που μόνο ένοπλα θα μπορούσε κανείς να περιορίσει.

Τό σκηνικό λοιπόν της μεγάλης άλληλοσφαγής στηνόταν ακόμα στην έποχή του ταξιδιού του Μπεράρντ. Γι' αυτό και οι άνθρωποι μιλούσαν ακόμα σχετικά ελεύθερα, σκέφτονταν και διάλεγαν ποιά εθνικότητα, ποιά ύπόσχεση τους συγκινεί και τους άρμόζει. Άνάμεσα στις προπαγανδές μπορούσαν ακόμα να διαλέξουν αυτή που τους συγκινούσε περισσότερο. Δέκα-δεκαέντε χρόνια μετά, τό βασικό επιχείρημα των προπαγανδιστών ήταν τό μαχαίρι, τό πιστόλι, ή βόμβα και ό τενεκές με τό πετρέλαιο. Και ή μόνη αντίδραση των ανθρώπων ήταν ό τρόμος.

Οι άνθρωποι λοιπόν μιλούσαν και δήλωναν: «Είμαι Έλληνας», «Είμαι Βούλγαρος», «Είμαι Άλβανός», «Είμαι Σέρβος, Ρουμάνος ή Τούρκος». Ήταν τόσο ρευστά τά πράγματα που και οι Έβραίοι ακόμα σκέφτηκαν πώς τους άρμόζει ένα κράτος και μία πρωτεύουσα σαν τη Θεσσαλονίκη (σελ. 369). Και μέσα από την καταγραφή και την περιγραφή των άναριθμητων δηλώσεων, ό Μπεράρντ άναζήτησε τό πε-

ριεχόμενο τῆς κάθε ἐπιλογῆς, τῆς κάθε ἀποδοχῆς τῆς προπαγανδιστικῆς πρότασης. Οἱ Βλάχοι τῆς Τζούρας ἢ τοῦ Κοσσανίου μιλοῦσαν ἐλληνικά, ἀγρίεuan ὅμως ὅταν τοὺς χαρακτήριζαν "Ἕλληνες. Κάποια ἀντίθεση μέ τοὺς "Ἕλληνες μπακάληδες καί τοκογλύφους καί τοὺς πατριαρχικούς παίδες πού εἰσπράττουν φόρο, ἔμοιαζε νά κρύβεται κάτω ἀπό τὴν ἐπιλογή αὐτῆ (σελ. 122-124 καί 171-172). Ὁ Ἕλληνοφώνος καί Ἕλληνοντυμένος «μπακάλης» τῆς Στρούγκας δῆλως Βούλγαρος ἀπό τὴ στιγμή πού «φωτίστηκε», πού δέχτηκε δηλαδή τὴν ἀνωτερότητα τῶν ἐξαρχικῶν ἱερέων πάνω στοὺς ἀντίστοιχους τοῦ Πατριάρχη (σελ. 141-142). Ὁ Σλάβος παπᾶς τῆς Ρέονας στηρίχθηκε στὴν προφορά καί στό λεξιλόγιο τοῦ σλαβομακεδονικοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος γιὰ νά προτιμήσει τοὺς Σέρβους ἀπό τοὺς Βούλγαρους (σελ. 167-168), ὁ συντοπίτης του ὅμως χαντζῆς συμπλήρωσε πῶς θά δηλώνει τὴν ἐθνικότητα πού τὸν συμφέρει περισσότερο καί πῶς ἡ βουλγαρική τὸν βοηθοῦσε περισσότερο ἀπὸ τίς ἄλλες (σελ. 169).

Οἱ ἐθνικισμοὶ καί οἱ Μεγάλες Ἰδέες πού συνόδεuan εἶχαν πρό πολλοῦ γεννηθεῖ καί ἀκμάσει στίς πρωτεύουσες. Ἡ Μεγάλη Βουλγαρία εἶχε πλαστεῖ στό ἐστιάτορία τῆς Σόφιας μέ τὸν ἴδιο τρόπο πού ἡ Μεγάλη Ἑλλάδα εἶχε γεννηθεῖ στό καφενεῖα τῆς Ἀθήνας. Οἱ Μεγαλοσέρβοι εἶχαν στό νοῦ τους τὴ Νοτιοσλαβία (Yugo-Slavia), στό μέγεθος καί στή δύναμη ἴση μέ τὴ Σλαβία τοῦ Βορρά, τὴ Ρωσία. Οἱ Ἄλβανοὶ μπέηδες, στὴν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων ἀκόμη, ἄρχιζαν νά κάνουν σχέδια γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἐνῶ ἡ «λατινική κληρονομιά», ὅ,τι κι ἂν σήμαινε αὐτό, συγκινοῦσε τοὺς ἄρχοντες τοῦ Βουκουρεστίου. Ἀπὸ τίς πρωτεύουσες ὡς τὰ πλῆθυνα σπίτια τῶν χωρικῶν τῆς Μακεδονίας ὁ δρόμος ἦταν μακρὺς. Ἐπρεπε νά στηθοῦν ἡμιεπίσημες «ἐταιρεῖες» ἢ «ἐπιτροπές», νά βρεθοῦν χρηματοδότες, νά φτιαχθοῦν προπαγανδιστές, ἱερεῖς καί δάσκαλοι. Ἐπρεπε νά χτιστοῦν ἐκκλησίες καί σχολεῖα. Καί προπαντός ἔπρεπε νά βρεθοῦν ἐπιχειρήματα, νά ξαναγραφτεῖ ἡ ἱστορία, νά ξαναφαιστεῖ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὁ Στέφαν-

νος Δουσάν, ὁ Συμεών ἢ ὁ Σαμουήλ. Ὁ Μπεράντ καταγράφει τὴν ἀναπροσαρμογὴ αὐτῶν τῶν ἱστοριῶν ὅπως παρουσιάζονταν στὴν ἐποχὴ τοῦ ταξιδιοῦ του, μέ τρόπο λίγο σκωπτικό, εἶναι ἀλήθεια. Δέν ὑποψιαζόταν φυσικά τίς διαστάσεις πού ἡ σχετικὴ φαντασία θά ἔπαιρνε λίγα χρόνια μετά. Τίς «Προφητεῖες τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», γιὰ παράδειγμα, πού «βρέθηκαν» «ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1845», «εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Βαβυλώνας» (!) καί πού στὴν πραγματικότητα κατασκευάστηκαν ἀπὸ τὴν «Ὁργάνωση Θεσσαλονίκης».²

Ἐκεῖνο πού φανταζόταν, καί πολὺ σωστὰ ὅπως τὸ γνωστό σ' ἐμᾶς μέλλον ἐπιβεβαίωσε, ἦταν ἡ ρευστότητα αὐτῶν τῶν καταστάσεων, ὁ εὐθραυστος χαρακτήρας τῶν δεσμῶν πού ἡ προπαγάνδα τῶν πρωτευουσῶν ἄπλωνε στό ἀγροτικὰ χωριά τῆς Μακεδονίας. Καί στό σημεῖο αὐτοῦ ἔκανε καίριες διαπιστώσεις. Τό πρόβλημα ἦταν ποιὸς τελικά θά ἐλέγξει τίς μεσαῖες τάξεις. Τό παζάρι οὐσιαστικά, τὴν καρδιά τῶν μικρῶν πόλεων αὐτοῦ τοῦ ἰσλαμικοῦ ἀκόμα κόσμου (σελ. 243). Ἐκεῖ βλέπει νά δίνεται ἡ μάχη τῶν σχολειῶν. Αὐτές οἱ τάξεις μποροῦν σταθερὰ νά δεθοῦν μέ μιὰ ἐθνικὴ προοπτική, αὐτές μποροῦν νά τὴν ἀναπαράγουν καί νά τὴ διαδώσουν στόν γύρω χωρὸ, κάνοντάς τὴ νά κυριαρχήσει στοὺς φτωχοὺς καί ἀναποφάσιστους ἀγρότες.

Ἡ κυριαρχία τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου ἀπὸ τοὺς διεκδικητές θά κόστιζε ἀκριβὰ στίς ὑπολοίπες ἐθνότητες, παρατηρεῖ ὁ Μπεράρ. Θά σήμαινε τὴν ἐξαφάνισή τους εἴτε κάτω ἀπὸ τὴν πειθαρχημένη δύναμη τῆς Βουλγαρίας εἴτε κάτω ἀπὸ τὴν ἐκπολιτιστικὴ (μέ τὰ δυτικὰ πρότυπα) δύναμη τοῦ Ἑλλήνα (πού συχνά εἶναι Βλάχος, Ἀρβανίτης ἢ μορφωμένος Σλάβος) εἴτε κάτω ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ ἀβέβαιου Σέρβου. Γιὰ νά μὴ γίνει αὐτό, «πρέπει λοιπὸν πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ πολιτισμοῦ ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Μακεδονίας νά ἀναπτυχθοῦν καί μονάχα ὁ Τούρκος ἔχει τὴν ἔκταση ἐκείνη τῆς ἀδιαφορίας πού χρειάζεται γιὰ νά ἀφήνει νά ζήσουν ὅλες οἱ φυλές, ὅλες

οἱ γλώσσες καί ὅλες οἱ θρησκείες» (σελ. 340).

Ἐρῶμε σήμερα ὅτι ὁ Μπεράρ εἶχε δίκιο ὡς πρὸς τὸ πρῶτο μέρος. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ Μακεδονία μοιράστηκε στὰ 1912-13, ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς νέους κυρίαρχους φρόντισε νά «νοικοκυρέψει» τὸ κομμάτι του. Μετακινήσεις πληθυσμῶν, διώξεις, ἐπιβολὴ γλώσσας ἐνιαίας καί ἐθνικῆς, καταπολέμηση κάθε ἰδιαιτερότητας. Σήμερα στό Μοναστήρι δέν καταλαβαίνει κανεὶς τὰ Ἕλληνικα, ἀκόμα λιγότερο στό Σκόπια ἢ στό Πετρίτσι. Στὴ Φλώρινα, στὴν Ἐδεσσα ἢ στό Κιλκίς κανεὶς δέν μπορεῖ νά συνεννοηθεῖ στό σλαβομακεδονικὸ ἰδιῶμα. Ἀς σημειώσουμε, γιὰ νά καταλάβουμε τὴν ἔκταση τῶν φαινομένων, ὅτι στὰ 1912 στὴν περιοχὴ τῆς τελευταίας πόλης, στό νομὸ Κιλκίς, μόνο 2% τῶν κατοίκων μιλαγαν Ἕλληνικά ἢ δῆλωναν Ἑλληνες.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο μέρος ὁ Μπεράντ εἶχε δίκιο μόνο γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία μποροῦσε νά εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὴ θρησκεία καί τὴν ἐθνότητα τῶν ὑπηκόων της, ἢ Τουρκία ἢ σύγχρονη, τῶν Νεοτούρκων, δέν θά μποροῦσε νά τὴν ἀνεχθεῖ ἐξίσου. Ὁ ἀτισμὸς ἐπέβαλε τὴν ἐνοποίηση τῶν συμπεριφορῶν καί τῶν πολιτισμῶν τῶν μειονοτήτων, μέ τίς ἰσχύουσες στίς πλειονότητες. Ὁ τουρκικὸς ἐκσυγχρονισμὸς συνοδεύτηκε σὲ κάθε του βῆμα με γενοκτονίες, καταπιέσεις, ἀφομοιώσεις ἀλλόφυλων ἢ ἀλλόθρησκων πληθυσμῶν. Ἡ Τουρκία δέν μποροῦσε παρά νά ἐκσυγχρονιστεῖ καθὼς τῆς τὸ ἐπέβαλλαν ὄχι μόνο οἱ καιροὶ ἀλλὰ καί οἱ μεγάλες δυνάμεις. Ἡ Μακεδονία λοιπὸν δέν θά διασφάλιζε τοὺς διαφορετικὸς πολιτισμοὺς τῶν κατοίκων της ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχία.

Τελειώνοντας, θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ λίγο στό σχολιασμὸ τοῦ Θ. Πυλαρινοῦ. Οἱ ἐπεξηγηματικὲς ὑποσημειώσεις πού συνοδεῦουν τὸ κείμενο εἶναι πολὺ χρήσιμες καί κατατοπιστικὲς καθὼς βοηθοῦν τὸν ἀναγνώστη νά παρακολουθηθεῖ τὰ αὐτονόητα γιὰ τὸ συγγραφεῖα γεγονότα καί καταστάσεις τῆς ἐποχῆς. Σὲ μερικές ὅμως ἀπὸ αὐτές καθὼς καί στὴν εἰσαγωγὴ στὴν

Ἕλληνικὴ ἔκδοση —σελίδες 26 κ.ἐξ. ἰδιαίτερα— παρατηροῦμε τὸ σύνθηρες πρόβλημα τοῦ φόβου ἀπέναντι στὴ μαρτυρία, τῆς ἀνάγκης ἐπέμβασης σὲ ὅσα αὐτὴ ἀποκαλύπτει. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἀνεξήγητο φόβο πού συνοδεῖται συχνὰ πικρὰ τίς περὶ Μακεδονίας ἐκδόσεις στὴ χώρας μας. Σκέφτομαι γιὰ παράδειγμα τίς περιπέτειες τῶν περὶ Μακεδονίας καί Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα ἀπόψεων τοῦ Σπύρου Μελά. Ὅταν στὰ 1913 ὁ μετέπειτα ἀκαδημαϊκὸς δημοσίευσε τίς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους, κατέγραψε μέ σκωπτικὸ ὕφος τίς ἀντιδράσεις τῶν «βουλγαροφώνων Ἑλλήνων», «τῶν ἐκείθεν τοῦ Ἀλιάκμονος», καθὼς καί τίς περιπέτειές τους στόν μακεδονικὸ Ἀγῶνα, ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνικές καί βουλγαρικές ὁμάδες. Σὲ ὑστερότερες ἐπαυκδόσεις τῶν ἰδίων αὐτῶν διηγήσεων τοῦ ἴδιου συγγραφέα, τὸ ἴδιο κεφάλαιο ἔχει ξαναγραφεῖ χωρὶς τὰ περὶ «βουλγαροφώνων Ἑλλήνων» καί «Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα». Ὁ φόβος τῆς παρεξήγησης ἔδρασε ἀκόμα καί σὲ μιὰ ἡ παρεξηγήσιμη περίπτωση.

Στὴν περίπτωσή μας λοιπὸν ἴσως θά ἦταν περιττὰ μερικὰ κεφάλαια τῆς εἰσαγωγῆς ὅπως «Οἱ "φιλελληνικές" διαθέσεις τοῦ συγγραφέα» (μεταξὺ μας, φοβερὰ φιλέλλην σύμφωνα μέ τίς τρέχουσες σημασίες τοῦ ὄρου) ἢ οἱ πρόσθετες ἐπεξηγήσεις σχετικὰ μέ τὸ γατί οἱ Ἕλληνες εἶχαν δίκιο. Τέλος, ἂν καί ἡ παράθεση βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν στό τέλος κάθε κεφαλαίου εἶναι χρησιμώτατη, τὰ βιβλία πού ἀναφέρονται πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νά καλύπτουν πλήρως ἢ ἐπαρκῶς τὰ θέματα πού προκύπτουν. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὰ μακεδονικὰ ζητήματα εἶναι τεράστια καί ἡ ἐπιλογή θά μποροῦσε νά εἶναι πιὸ προσεκτικὴ.

Γιώργος Μαργαρίτης

1. Ἀναφέρομαι στὴν πρόσφατη περίπτωση δικαστηρίου τῶν Ἰωαννίνων πού ἐπισημάνθηκε καί στό προηγούμενο φύλλο τοῦ *Πολίτη*.

2. Μυστικὴ τρομοκρατικὴ καί προπαγανδιστικὴ Ἕλληνικὴ ὁργάνωση (1906). Πρβλ. Σουλῶτη - Νικολαΐδη Ἀθ., Ἡ «Ὁργάνωση Θεσσαλονίκης». Ἀπομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1959, ἸΜΧΑ, σελ. 57-65.

2

GERARD STREIFF

Η δυναμική Γκορμπατσόφ,
μετφρ. Μπάμπης Λυκούδης, έκδ. Γιαλελής,
Αθήνα 1987

«Πρέπει να πάρουμε την ΕΣΣΔ στα σοβαρά», τονίζει από την πρώτη κιόλας σελίδα του βιβλίου του ο Γάλλος ανταποκριτής της *Humanité* στη Μόσχα και μέλος της Κ.Ε. του ΓΚΚ Ζεράρ Στρέφ. Στις 260 σελίδες που ακολουθούν, ο συγγραφέας καταφέρνει έναν πραγματικό θόλο: «να δείξει» ότι στην ΕΣΣΔ υπήρχαν μέν προβλήματα αλλά τώρα χάρη στην πεφωτισμένη ηγεσία του Γκορμπατσόφ και του ΚΚΣΕ η κατάσταση αλλάζει άρδην: εκεί που βασιλευσε στασιμότητα της παραγωγής, γραφειοκρατικός εκφυλισμός, μπλοκάρισμα των παραγωγικών δυνάμεων, αυταρχικότητα και αντιδημοκρατικές πρακτικές, αρχίζει μία νέα επαναστατική περίοδος: η «δημόσια ζωή ήθικοποιείται» (49), αναπτύσσεται η δημοκρατική αυτοδιαχείριση, οι κοινωνικές και παραγωγικές διαδικασίες επιταχύνονται, οι θεσμοί λειτουργούν δημοκρατικά, πνέει άνεμος ελευθερίας, υπάρχει πολιτιστική ανθοφορία, και γενικά, μέσα σε ένα πνεύμα γενικής ανάτασης, η βραδυκίνητη σοβιετική κοινωνία παίρνει ορμητικά το δρόμο του 21ου αιώνα, του αιώνα της πληροφορικότητας, της ρομποτικής, της τεχνολογικής πρόκλησης αλλά και της απελευθέρωσης του ανθρώπου από τα δεινά της ανάγκης και της έλλειψης.

Τό βιβλίο του Στρέφ, που με τόσο θόρυβο πλασαρίστηκε στην αγορά και του τόπου μας, δεν έχει σκοπό να ερευνησει τη σοβιετική κοινωνία, αυτή την άγνωστο μας ηπειρο. Ήταν έτσι, ακόμη και η άποψη η ή ανεπάρκεια θά ήταν γόνιμες. Ο σκοπός του είναι απολογητικός, εξωραϊστικός. Βέβαια δεν βρισκόμαστε στη δεκαετία του '30 ή του '50 όπου κάθε κριτική προς την ΕΣΣΔ ή κάθε αποκάλυψη για την πραγματική της κατάσταση καταδικαζόταν ως αντίσο-

βιτισμός και αντικομμουνισμός. Ύστερα από το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ, τις αποκαλύψεις των ιδίων των Σοβιετικών και τις ριζικές απορρίψεις του σοβιετικού μοντέλου εκ μέρους κομμουνιστών και κομμουνιστικών κομμάτων όλου του κόσμου, κανείς δεν μπορεί να αποκρύψει τις εκατόμβες της μακράς σταλινικής περιόδου, κανείς δεν μπορεί να παρουσιάσει ως ευτυχία τον τρόπο που βασίλευσε στην ΕΣΣΔ και τις άλλες ανατολικές χώρες.

Πάντα όμως υπάρχουν οι απολογητές, όπως ο Ζ. Στρέφ, οι οποίοι προσπαθούν να διασκεδάσουν τις ύποψεις ή τις πεποιθήσεις που δημιούργησε η κριτική σκέψη σε συνδυασμό με την οδυνηρή πραγματικότητα και αναπαλαιώνουν το ερμηνευτικό σχήμα των «δυσμενών περιστάσεων», της καθυστερημένης κοινωνικά και πολιτιστικά αρχαίας Ρωσίας και των «λαθών» υποκειμενικού χαρακτήρα της σοβιετικής ηγεσίας. Για όλους κληρητή σταλινική και τη μετασταλινική-μπρεζνιεφική περίοδο, περνώντας από το δειλό, όπως το χαρακτηρίζει, χρουστοσφικό ίντερμέτζο, οι ερμηνευτικές αυτές κατηγορίες —δυσμενείς περιστάσεις, ιστορική καθυστέρηση, λάθη υποκειμενικού χαρακτήρα— θά δώσουν στο συγγραφέα τα νοητικά εργαλεία με τα οποία θά προσπαθήσει να ερμηνεύσει την καταστατική έκτροπή της σοβιετικής επανάστασης στο αντίθετό της, καταλήγοντας έτσι στο να μυθοποιήσει αποτελέσματα κοινωνικών συγκρούσεων, ιδεολογικών μετατοπίσεων, σκοπιμότηταν και αυταρχικών μεθόδων του ΚΚΣΕ που έβαλαν τη σφραγίδα τους στη σοβιετική κοινωνία οικοδομώντας, στο όνομα του σοσιαλισμού, ένα καταπιεστικό και συνάμα καθυστερημένο καθεστώς. Έτσι σώζεται ο «κατά βάση σοσιαλι-

στικός χαρακτήρας» της σοβιετικής εμπειρίας και ο «θετικός απολογισμός», όπως θά έλεγε και ο Γ.Γ. του κόμματός του Ζώρ Μαρσαί, χαρακτήρας στον οποίο εν συνεχεία αποδίδονται —όπως πράττει και η σημερινή σοβιετική ηγεσία— γραφειοκρατικός εκφυλισμός, καθυστερήσεις, άγκυλώσεις, άνικανότητα διευθυντικών στελεχών, επιβίωση μεθόδων που τώρα πλέον —άλλαζαν γάρ οι καιροί— μοιάζουν απαρχαιωμένες. Ως πρὶν τὸν Ἀντρόποφ «ἡ σοβιετικὴ ἡγεσία φαίνεται ὅτι στερήθηκε τὴν ἀναγκαία ἰσχύ γιὰ νὰ προωθήσει τὶς ἀναγκαῖες ἀναμοχλεύσεις. Ἡ βάση ἐπιφανειακά πολὺ λίγο ἀνήσυχη γιὰ τὰ διακυβευόμενα, τήρησε στάση σὺμφωνος προσδοκίας» (σελ. 44). Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη παράγραφος ἀποδίδει τὴν ὁποία κακοδαιμονία στά μεσαία στελέχη πού ἐβγαίναν κυρίως ἀπὸ τὴ γενιά τοῦ πολέμου γιὰτὶ αὐτὰ, ἔχοντας ὑπόσταση καὶ κύρος ἥρσα, δὲν ἐπιθυμοῦσαν ἀμφισβήτηση τοῦ δικοῦ τους status καὶ τοῦ κόμματος «κυρίως γιὰτὶ φοβοῦνται τὰ συμφέροντά τους».

Ἐδῶ ἀγγίζουμε καὶ τὴ μόνη, ἔμμεση, ὁμολογία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποιων κοινωνικῶν στρωμάτων πού, λόγω τῆς ταξικῆς τῆς θέσης καὶ τοῦ πολιτικοῦ τους βάρους, ἀσκοῦσαν τὴν καταδικαζόμενη σήμερα πολιτικὴ. Ἡ ἡγεσία ὡστόσο, κατὰ τὸν Στρέφ, παρέμενε μπλοκαρισμένη ἀνάμεσα στὴν ἰδιοτέλεια τῶν ἐνδιάμεσων καὶ τῆς ἀδιαφορίας (!) τῆς βάσης. «Υπάρχει τὸ πελώριο βῆρος τῆς νοοτροπίας» ἐπιμένει ὁ συγγραφέας: «ὅλα γίνονται σὰ νὰ προτιμοῦν στὴν ΕΣΣΔ —σύνεση; ἔμμονη στὴν παράδοση;— ὀρισμένους δοκιμασμένους τρόπους δράσης ἀπὸ τὸ νὰ ριχτοῦν σὲ μοντερνοειδεῖς περιπέτειες» (σ. 45). «Καὶ οἱ μέθοδοι μιᾶς γραφειοκρατίας πού χάνεται στὰ βάθη τῶν αἰώνων εἶναι πάντοτε ἐν ζωῇ». Ἦταν δηλαδὴ μοραίο νὰ καταλήξουν τὰ πράγματα ἐκεῖ ὅπου κατέληξαν, ὅ,τι ἔγινε γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ οἰκοδόμησι εἶναι ὅ,τι καλύτερο μπορούσε νὰ γίνε με βάση αὐτὰ τὰ δεδομένα. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸν Λεονίντ Μπρέζνιεφ «οἱ Σοβιετικοὶ διατηροῦν τὴν εἰκόνα ἐνός ἀνθρώπου πού διασφάλισε τὴν ἀνύψωση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καὶ ἔκανε πολλὰ γιὰ τὴν εἰ-

ρήνη» (σ. 46). Εισβάλλοντας στρατιωτικά στην Τσεχοσλοβακία και τό 'Αφγανιστάν ή κρατώντας την Πολωνία υπό την απειλή της εισβολής, θά προσθέταμε.

‘Η κύρια όμως φροντίδα του Στρέφ είναι νά δείξει ότι μέ τόν 'Αντρόποφ και κυρίως μέ τόν διάδοχό του Γκορμπατσόφ τά πράγματα αλλάζουν «μέ τή μεγαλοπρέπεια και τή σύνεση πού χαρακτηρίζουν αυτή τή χώρα» (σ. 54). Για νά αποδειχθεί ή σημερινή κοσμογονία παρατίθενται άπειρα άποσπάσματα από νόμους, βιβλία, λόγους επισήμων, κομματικά ντοκουμέντα και συγκριτικές στατιστικές. Μαθαίνουμε έτσι ότι ο άνθρωπος «για νά μή γίνει ο ίδιος ρομπότ προσανατολίζεται προς τήν ολοκληρωτική ρομποτοποίηση της παραγωγής», ότι περιορίζεται στις πίο ενδιαφέρουσες και δημιουργικές εργασίες, ότι στην ΕΣΣΔ μέ τή γενικευμένη εισαγωγή της ρομποτικής δέν τίθεται πρόβλημα άνεργίας, ότι σέ πολλές περιπτώσεις ή άλυσίδα έξαφανίστηκε, ότι στό σχολείο διδάσκει «ή ήθική και ψυχολογία της οικογενειακής ζωής» και στοιχειά πληροφορικής, ότι αναπτύσσεται τό πνεύμα της επιχείρησης μέ τήν ένεργοποίηση των κινήτρων άνάπτυξης, ότι αρχίζει νά ισχύει ή αρχή «λιγότερο κράτος και περισσότερες επιχειρήσεις», ότι τά συνδικάτα αποκαθίστανται στό ρόλο τους ως υπερασπιστών των εργατικών συμφερόντων, ότι απολούνται οί —ελάχιστοι άλλωστε— πολιτικοί κρατούμενοι, καταρτίζονται νέα σχέδια οικονομικής ανάπτυξης και εκμετάλλευσης των τεράστιων παραγωγικών δυνατοτήτων της Σιβηρίας, αντικαθίστανται άνίκανα ή διεφθαρμένα στελέχη στόν κρατικό μηχανισμό, αποκαθίσταται ή διαφάνεια στην πολιτική ζωή, διαλύεται ή αποπνικτική άτμόσφαιρα στις κομματικές οργανώσεις. Πάνω άπ' όλα όμως, και κυρίως, άποκεντρώνονται οί διοικητικοί μηχανισμοί, άναζητούνται νέες μορφές διαχείρισης ώστε νά άποφεύγεται ή άπόωφια χρόνου και οί σπατά-

λες, ή επιχείρηση και οί άγροτοβιομηχανικές μονάδες γίνονται τό επίκεντρο της παραγωγής μέ πολλαπλασιασμό των άρμοδιοτήτων και διαχειριστικών έξουσιών.

‘Από τή μείωση του κόστους της παραγωγής πού θά μπορούσαν νά επιτύχουν οί επιχειρήσεις και μέ σταθερές τίς ύποχρεώσεις τους άπέναντι στόν κρατικό προϋπολογισμό επιδιώκεται ή πρωτοβουλιακή αύξηση των επενδύσεων προσφεύγοντας κατευθείαν στις τράπεζες ή χρησιμοποιώντας τά άποθεματικά, ώστε νά ύπάρξει αύξηση του όγκου της παραγωγής άρα και κερδών. ‘Επιτρέπεται επίσης ή αύξηση των πριμ και μιά μεγαλύτερη, από τήν ως τώρα ισχύουσα, διαφοροποίηση μισθών ώστε νά καταργηθεί ή προς τά κάτω ίσοπεδωτική έξισωτική τους τάση.

Τό σύνολο των μέτρων και των προσπαθειών άποσκοπεί στην ζωογόνηση των διορθωτικών και διαρθρωτικών διαδικασιών της άγοράς και στην ένεργητικότητα των εργαζομένων. Τό σύστημα των ήθικολογικών παραινέσεων σταχανοβιτικού τύπου και των διοικητικών κυρώσεων όντας έντελώς άπαρχαιωμένο, άτελέσφορο και χρεοκοπημένο, έχοντας δημιουργήσει επικίνδυνες και άγκυλωτικές καταστάσεις —σπατάλη ύλικών, φθορά μηχανολογικών έξοπλισμού, σπατάλη ένεργειας, άποχή από τήν εργασία, βραδύτητα ρυθμών κ.λπ.— αντικαθίσταται προοδευτικά από τό σύστημα των κινήτρων και της «επιχειρηματικής πρωτοβουλίας». Σέ τοϋτο δέ άκριβώς συνοψίζονται τά συνθήματα της «περεστρόικα» και της «γκλασνόστ» —άνασυγκρότηση και διαφάνεια— μέ τά όποια σχεδιάζεται ή άναζωογόνηση μιάς καθαυτεμένης οικονομίας, ή άπορρόφηση κοινωνικών έντάσεων, πού προέρχονται από τή δυσάρεσκια των εργαζομένων, των καταναλωτών και των πολιτών.

Κατ' επανάληψη ο Ζ. Στρέφ τονίζει ότι ή προσπάθεια άνασυγκρότησης περνά από τόν

άξονα “ύπερσυγκέντρωση — άποκέντρωση”: ‘Από τή μιά, δημιουργία ύπερπυργείων και ύπερπυρρειών μέ εύρύτατες άρμοδιότητες πού καλύπτουν τεράστιους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, λιγότεροι ένδιάμεσοι, λιγότεροι διοικητικοί έλεγχοι. Μέ αυτή τήν ένίσχυση των κορυφών δίνεται ή δυνατότητα, όπως πιστεύουν οί σοβιετικοί ήγέτες, για εύέλικτες άπαντήσεις στό προβλήματα και άναπροσαρμογές, άνάλογα μέ τίς περιστάσεις, των άποφάσεων, αλλά ταυτόχρονα αύξάνουν οί άνάγκες πολιτικών κριτηρίων επιλογής και κρίσης, πράγμα πού σημαίνει, κατά τή σοβιετική πολιτική διάλεκτο, «διαφάνεια». ‘Από τήν άλλη μεριά, τό ίδιο αυτό σύστημα της ύπερσυγκέντρωσης συμβαδίζει μέ τήν άποκέντρωση, άποκεντρωμένα δηλαδή διοικητικο-παραγωγικά σύνολα στό όποια επιμερίζονται ποσοστά έξουσίας, άρμοδιοτήτων αλλά και ευθύνων. «‘Η ΕΣΣΔ θά περάσει από μιά πολυτομεακή — και συχνά συντεχνιακή — οργανωση σέ μιά δομή ύπερσυγκεντρωτική στό ένα της άκρο και έκδημοκρατισμένη στό άλλο» (σ. 84).

Είναι άναμφισβήτητο ότι, μέ έπιταχυνόμενους ρυθμούς, στην ΕΣΣΔ πραγματοποιούνται σημαντικές άλλαγές. Και σ' αυτό τό σημείο θά συμφωνούσαμε μέ τόν Ζ. Στρέφ. Παρά ταϋτα, όμως, ο τρόπος πού παρουσιάζει τίς άλλαγές αυτές, και οί γενικότερες έξωραϊστικές του αντίληψεις για τό σοβιετικό καθεστώς, δέν μάς επιτρέπουν νά αξιολογήσαμε τί πραγματικά συμβαίνει, μιά και κάθε είδους ταξική και πολιτική άνάλυση για τήν κοινωνία αυτή λείπει έντελώς: Δέν ύπάρχει για παράδειγμα ούτε λέξη για τό στρατιωτικό-βιομηχανικό πλέγμα, τά τεράστια ποσά πού άπορροφούν οί έξοπλισμοί, τήν πολεμική βιομηχανία, τό πολιτικό βάρος του στρατού, λές και ο στρατός δέν άποτελεί στοιχείο αυτής της κοινωνίας. ‘Από τήν άλλη μεριά θά ήμασταν οί τελευταίοι πού θά συμφωνούσαμε για τόν «κατά βάση θετικό άπολογισμό» του

σταλινικού και μετασταλινικού καθεστώτος. ‘Αλλά όπως κάθε κοινωνία, έτσι και ή σοβιετική, είναι ύποχρεωμένη νά συγκρουστεί μέ τά προβλήματα της αν δέν θέλει νά άφανιστεί άντιμετωπίζοντας, ιδιαίτερα, τόν άμερικανικό, ιαπωνικό και ΕΟΚικό άνταγωνισμό. ‘Η εκ βάθρων άνασυγκρότηση της σοβιετικής οικονομίας, ο έκδημοκρατισμός των κοινωνικών και πολιτικών δομών στό βαθμό πού πραγματοποιούνται, έρχονται, άκριβώς, νά άπαντήσουν σέ χρόνιες στρεβλώσεις και ύστερήσεις. Σέ πολλές περιπτώσεις άπαντούν μέ δειλό τρόπο σέ στοιχειώδεις απαιτήσεις του σύγχρονου κοινωνικού βίου, έτσι ώστε αν σήμερα κάτι και εκεί βλέπει τό φώς δέν μπορεί νά μή σημειώσει κανείς μέ θλίψη τήν τρομακτική καθυστέρηση και τίς εκατόμβες πού χρειάστηκε νά προηγηθούν.

Και τά κύρια έρωτήματα παραμένουν:

— Οί άλλαγές πού πραγματοποιούνται στην ΕΣΣΔ είναι διαρθρωτικού τύπου ή άπλώς επιδιορθωτικές των ιδιαίτερα κακοφορμισμένων πλευρών της σοβιετικής κοινωνίας;

— ‘Η περεστρόικα και ή γκλασνόστ πόσο επιτρέπουν ή και επιβάλλουν τή συμμετοχή των μαζών, των εργαζομένων μαζών, της ΕΣΣΔ;

— Και κατά συνέπεια, ή νέα τροπή πού θά πάρει ή ταξική πάλη στην ΕΣΣΔ κατά πόσο μπορεί νά θέσει τό πρόβλημα, εκ νέου και εκ βάθρων, του σοσιαλισμού;

— Κατά πόσο οί άλλαγές αυτές, άνεξάρτητα από τήν παραγωγικότητα και τήν άποδοτικότητά τους δέν έξωθούν προς κατευθύνσεις «άστικού έξοχρονισμού»;

Τά έρωτήματα αυτά όχι μόνο είναι νόμιμα αλλά προκύπτουν από τό είδος των άλλαγών πού πραγματοποιούνται. ‘Ο Ζ. Στρέφ άλλωστε μάς προειδοποιεί: ‘Αναφερόμενος στό κόμμα και τό κράτος, μάταια θά ψάξει κανείς νά δεί δυνατότητες αυτόνομης πολιτικής έκφρασης των εργαζομένων, πολιτικό πλουραλισμό, έλευθερία πολιτική ζωή. ‘Ο πολίτης είναι ένσωματωμένος στην πολιτική έξουσία,

δηλαδή εκτός των πολιτικών διαδικασιών, πλὴν ἐκείνων πού ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ μοναδικοῦ κόμματος. «Ὅταν γίνονται ἐκλογές στὴν ΕΣΣΔ», τονίζει, «σημασία ἔχουν αὐτὰ πού προηγούνται τῆς ψήφου» (σ. 239). Καὶ ἀπαριθμῆι στὴ συνέχεια τὰ φίλτρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περνᾷ μιὰ ὑποψηφιότητα ἕως ὅτου γίνῃ ἡ ψηφοφορία, ὅπου «ἡ τελικὴ ἐκλογή ἐπικυρώνεται ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς πλειοψηφίας». Κατάργηση δηλαδή, οὐσιαστικά, τοῦ συστήματος τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἄμεσης δημοκρατίας.

Θὰ μπορούσε ὁ Ζ. Στρέφ νὰ ὑποδείξει αὐτὴ τὴ «δυναμικὴ» στοὺς Γάλλους συμπατριώτες του; Τελικὰ δὲν εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεὶς γιατί ἓνα μεγάλο καὶ ἱστορικὸ κόμμα, ὅπως τὸ Γαλλικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα, ἀπὸ τὸ 21% πέφτει στὸ 10% ὅταν ἡ ἡγεσία του καὶ τὰ στελέχη του —ὅπως ὁ Ζεράρ Στρέφ, μέλος τῆς Κ.Ε.— διαστάζουν ν' ἀπαντήσουν ἢ δὲν ἀπαντοῦν σὲ τέτοιου τύπου ἐρωτήματα, ἀρκοῦμενοι σὲ ἀμήχανους ἀπολογισμούς ἢ μυθοποιητικὸς ἐξωραϊσμούς τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

3 ΡΙΤΣΑΡΝΤ ΣΤΗΒΕΝΣ

«ΦΡΟΥΝΤ ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ» Μία παρουσίαση καὶ μία ἀξιολόγηση. Open University Press 1983, Ἀθήνα 1987

Τὸ κείμενο πού ἀκολουθεῖ, ἀποτελοῦσε τὴν «Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ ἔκδοση» τοῦ βιβλίου τοῦ Ρ. Στήβενς καὶ εἶχε κατατεθεῖ ἀπὸ τοὺς ὑπογράφοντες, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1985 γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τὸν ἀναγραφόμενο σκοπὸ. Κάποιος «δαίμων» ὁμως τοῦ τυπογραφείου ἢ τῶν ἐκδοτικῶν ἡθῶν παρενέβη, τὸ κείμενο τῆς εἰσαγωγῆς «χάθηκε» καὶ ἔτσι τὸ βιβλίο κυκλοφόρησε τελικὰ τὴν Ἀνοιχτὴ τοῦ 1987, χωρὶς τὴν ἀναγκαῖα κατὰ τὴν ἀποψὴ μας «εἰσαγωγὴ». Δεδομένου ὅτι οἱ ὑπογράφοντες εἶχαν ἀναλάβει τὴν «εἰσαγωγὴ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια» τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης, θεωροῦν ὅτι ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνεξάρτητη δημοσίευση αὐτῆς τῆς «κριτικῆς» εἰσαγωγῆς ἀποκαθιστᾷ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀλήθεια καὶ ἀφ' ἑτέρου λειτουργεῖ ὡς βιβλιοκριτικὴ καὶ βιβλιοπαρουσίαση.

Εἰσαγωγὴ στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση

Τὸ βιβλίο τοῦ Ρίτσαρντ Στήβενς *Φρόντ καὶ Ψυχανάλυση* παρουσιάζεται σήμερα μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικά, εἶναι δὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πῶ πρόσφατα ἐγχειρίδια στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα (ἔκδοση 1983), πού γιὰ διδακτικούς κυρίως σκοποὺς ἐπιχειροῦν νὰ ἐνημερώσουν τὸν

ἀναγνώστη γιὰ τὸ τί εἶναι, πῶς λειτουργεῖ καὶ τί «ἀξίζει» ἡ ψυχανάλυση.

Κάθε βιβλίο εἰσαγωγῆς σὲ μιὰ θεωρία, σὲ ἓνα χῶρο σκέψης, θέτει μερικὰ ἐνδιαφέροντα ζητήματα, ἢ ἐπισήμανση τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ φωτίσει τὸν ἀναγνώστη, προτοῦ ξεκινή-

σει τὴ μελέτη μιᾶς ἀκόμη «Εἰσαγωγῆς στὴν Ψυχανάλυση».

Γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη, μιὰ τέτοια πληροφόρηση μπορεῖ νὰ φανεῖ πολὺ χρήσιμη, δεδομένου ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ψυχαναλυτικὴ βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολλὰς ἐλλείψεις, κυρίως ὁμως ἀπὸ μὴ συστηματικότητα καὶ ἀνεπαρκῆ γλωσσικὴ φροντίδα.

Τὸ θέμα «Φρόντ καὶ Ψυχανάλυση» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ εἰδικὰ δύσκολο γιὰ τὴ συγγραφή ἑνὸς εἰσαγωγικοῦ κειμένου. Ἡ ψυχανάλυση στὴ διπλή τῆς δραστηριότητα, ὡς ἐνεργὸς καὶ ἐξελισσόμενη θεωρία καὶ ὡς διαδεδομένη θεραπευτικὴ πράξη, ἔχει εἰσέλθει πιά στὴν ἑνᾶτη δεκαετία συνεχοῦς παρουσίας τῆς σὲ σχεδὸν παγκόσμιο ἐπίπεδο. Τὸ γραπτὸ ἔργο τοῦ Φρόντ καὶ τῶν μεγάλων ψυχαναλυτῶν, καθὼς καὶ ἡ πολλαπλότητα καὶ τὸ πλῆθος τῶν δημοσιευμάτων τῶν σύγχρονων ψυχαναλυτῶν, καλύπτουν μιὰ ὁλόκληρη πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀναζητήσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ συγγραφέας μιᾶς «Εἰσαγωγῆς στὴν Ψυχανάλυση» ἐπιλύει τὸ πρόβλημα τῶν ἐπιλογῶν μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν καὶ κυρίως τὸ θέμα τῶν προτιμήσεών του ἀνάμεσα στὰ διάφορα ρεύματα πού χαρακτηρίζουν τὴν ψυχαναλυτικὴ σκέψη.

Καταρχῆν, μποροῦν νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἡ ἐποχὴ καὶ ἡ σκοπιμότητα τῆς συγγραφῆς ἑνὸς τέτοιου βιβλίου. Ὁ συγγραφέας τοῦ *Φρόντ καὶ Ψυχανάλυση* εἶναι πανεπιστημιακὸς δάσκαλος στὸ Open University τῆς Ἀγγλίας, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πλεον φιλελεύθερα καὶ «μοντέρνα» πανεπιστήμια αὐτῆς τῆς χώρας. Ἦδη τὸ γεγονός αὐτὸ προειδεάζει γιὰ τὸν μὴ δογματικὸ χαρακτῆρα τοῦ συγγράμματος. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ λοιπὸν δὲν ἐπιδιώκει τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας γιὰ τὴν ψυχανάλυση ὅτε πάλι ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς (ὑποτιθέμενης) μοναδικῆς ἀποψῆς γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Φρόντ καὶ τῶν μαθητῶν του. Ἀπευθύνεται ἄλλωστε στοὺς φοιτητὲς Ψυχολογίας καὶ στὸ εὐρύτερο κοινὸ καὶ ὁ διδακτικὸς του χαρακτῆρας στηρίζεται ἀποκλειστικά στὴ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση τῶν βασικῶν δεδομένων τῆς ψυχανάλυσης

μέ κριτικές της θεωρίας και μέ αρνητικές αξιολογήσεις της πρακτικής της. Κατ' αὐτὴν λοιπὸν τὴν ἔννοια τὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ εἶναι οὐσιαστικά διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ κλασικὰ του ἀνάλογα στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα τοῦ Fenichel καὶ τοῦ Greenson¹ κ.λπ., τὰ ὅποια ἀπευθύνονται κατὰ κύριο λόγο σὲ ψυχαναλυτές.

Διαφέρει οὐσιαστικά, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἴδιου τοῦ Φρόντ, πού ἀναφέρονται ὡς «εἰσαγωγικά».² Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὴ μέθοδο ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου, δηλαδή τῶν βασικῶν ἐνοιῶν τῆς ψυχανάλυσης, τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐγγράφεται στὴν ἀγγλικὴ ἐμπειριοκρατικὴ παράδοση καὶ ἐπομένως ὁ συγγραφέας κάνει ὀρισμένες ἐπιλογές, οἱ ὁποῖες εἶναι χρήσιμο νὰ ἐπισημανθοῦν. Κατὰ πάγια, λοιπὸν, ἀγγλοσαξονικὴ τακτικὴ, στὸ βιβλίο αὐτὸ παρουσιάζεται ὑποβαθμισμένη ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρη τοπικὴ θεωρία τοῦ Φρόντ γιὰ τὸν ψυχισμό, κυρίως ὁμῶς ἡ συμπληρωματικὴ τους ἀξία γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ πλήρους φάσματος τοῦ φροϋδικοῦ σχεδίου. Αὐτὴ δὲ ἡ στάση τοῦ συγγραφέα ὀλοκληρώνεται μέ τὴν οὐσιαστικὴν συνεργασία μέ τὸ μεταφραστικὸν φρόντισαν τὴν δυνατόν ὀρθότερη ἀπόδοση ἐνοιῶν καὶ ὀρων τῆς ψυχανάλυσης στὰ ἔλληνικά. (Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ συμβουλευτεῖ στὸ τέλος τοῦ τόμου τὸν κατάλογο αὐτῶν τῶν ὀρων στὰ ἔλληνικά μέ τοὺς ἀντίστοιχούς τους στὰ γερμανικά, ἀγγλικά καὶ γαλλικά).

Ἡ μετάφραση ἐνός ἐπιστημονικοῦ βιβλίου θέτει ἐξίσου τὸ πρόβλημα σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, δηλαδή τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ρυθμοῦ τῶν φράσεων. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ἐπιλογή ἀνήκει στὸ μεταφραστικὸν: ἢ παραμένει «πιστός» στὴ δομὴ τῆς ἀγγλικῆς φράσης τοῦ πρωτοτύπου ἢ παίρνει «ἐλευθερίες»... Στὴν περίπτωσή μας, ἡ ἔλληνικὴ μετάφραση τοῦ αὐστηροῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἀγγλικοῦ στυλ ἐπιχειρεῖ νὰ μᾶς μεταφέρει τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς διαλεκτικῆς μάθησης, πού ἐπικρατεῖ στὰ συγγράμματα τῆς ἐμπειριοκρατικῆς παράδοσης. Στὴν ὁποία περίπτωση, δὲν νομίζουμε πὼς ἔχει ἐπαρκῶς παγιωθεῖ ἕνα ἔλληνικὸ ἐπιστη-

μονικὸ ὕφος γραφῆς καὶ ἔτσι καὶ ἐδῶ μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε κάποιες δυσκαμκὰ πλήρη ἀποσιώπηση τῆς μεταψυχολογίας, ἢ ὁποία, χρησιμο εἶναι καὶ πάλι νὰ θυμηθοῦμε, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Φρόντ ἀφ' ἐνός ἀναγκαῖα γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ ψυχανάλυση ὡς θεωρία καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴ μεθοδολογικὴ καὶ ἐπιστημολογικὴ ἀὐτονομία τῆς θεωρίας του.³

Στὸ βιβλίο αὐτὸ βρίσκουμε μιά ἐξαιρετικὰ σαφὴ εἰκόνα τῆς ψυχανάλυσης ὡς πρὸς τὸ μεθοδολογικὸ καὶ ἐπιστημολογικὸ τῆς μέρος, σὲ ἀντίθεση μέ τὴν εἰκόνα πού συναντᾶμε σὲ κάποια αὐτῶν ἐσκα ψυχαναλυτικὰ ἐγχειρίδια ἢ ἀκόμη σὲ κάποιους παθιασμένους λίβελους διαφόρων ἐπιστημόνων. Ἐχουμε τὴν ἐντύπωση πὼς αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας εἶναι ἐξοικειωμένος μέ τῆς ἔννοιες τῆς Ἀναλυτικῆς Φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερα τὴ λειτουργία τῆς γλῶσσας, χειρίζεται δὲ ἐπαρκῶς τὴν ἐξέλιξη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἢ ὁποία τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια ἔχει πολλαπλασιαστεῖ, μέ τῆς παρεμβάσεις τοῦ Πόπερ καὶ τοῦ Βιγκενστάιν, τῆς προτάσεις τοῦ Λακάν ἢ ἀκόμη καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ Μπετελέμ γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ Φρόντ στὰ ἀγγλικά.⁴ Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε μιά ὕποθεση: παρόλο ὅτι αὐτὸ τὸ ἐγχειρίδιο (προφανῶς) εἶναι προγραμματισμένο γιὰ τοὺς διδασκτικὸς σκοποὺς τοῦ Open University, ἀποτελεῖ ἴσως ἀπάντηση σὲ ἕνα ἄλλο πρόσφατο βιβλίο πού ἐκδόθηκε στὴν Ἀγγλία, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ «διακριτικὸ», κρίνει ὡστόσο τὴν ψυχανάλυση ὡς προ-ἐπιστημονικὴ.⁵ Ἄλλωστε, συχνά ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στῆς θέσεις τοῦ Φάρελ γιὰ νὰ τῆς ἀντικρούσει.

Παραμένει τώρα μιά πρόσθετη δυνατότητα, γιὰ νὰ καταλάβουμε τῆς ἐπιλογῆς τοῦ Στήβενς. Ἐλαστικά κάπως, θὰ μπορούσαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε ἐδῶ τὴν ψυχαναλυτικὴ ἔννοια τῆς μεταβίβασης, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τῆς θετικῆς συναισθηματικῆς σχέσεις τοῦ συγγραφέα μέ τὴν ψυχανάλυση. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ παράθεση τῆς φροϋδικῆς θεωρίας ἀκολουθεῖ κλασικὸ, σχεδὸν ὀρθόδοξο, τρόπο (μέ τῆς ἐπιφυλάξεις βέβαια πού ἀναφε-

ρῆς ἢ/καὶ ἀδεξιότητες. Τέλος, καὶ σχετικὰ μέ τὴν ἔλληνικὴ ἔκδοση, δὲν δημοσιεύραμε πῶς πάνω), ἢ ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου δείχνει πὼς οἱ συμπάθειες τοῦ συγγραφέα πηγαίνουν σαφῶς πρὸς τὴν κατηγορία αὐτῆ τῶν νεοφροϋδικῶν πού τόνισαν τὴ σημασία τῆς κοινωνίας (καὶ τοῦ πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος) στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητας. Οἱ πολλαπλῆς ἀναφορῆς στὸν Ἐρικ Ἐρικσον (στὸν ὁποῖον ἄλλωστε ὁ συγγραφέας ἔχει ἀφιέρωση ἕνα πρῶτο βιβλίο) καὶ δευτερευόντως στὸν Φρόμ καὶ τὴ Χόρνεϋ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴν τὴν ἐντύπωση. Ἡ χρῆση τέλος τῆς ἔννοιος τοῦ «self-ἐαυτός» (πού δὲν εἶναι φροϋδικὴ ἔννοια), ὡς κεντρικοῦ «νοήματος» τῆς ψυχανάλυσης καὶ τὸ «μῆνυμα», τοῦ συμπεράσματος δηλαδή ὅτι ἡ ψυχανάλυση μπορεῖ νὰ εἶναι μέθοδος γιὰ νὰ βελτιωθεῖ τὸ ἄτομο καὶ ἡ κοινωνία, κατατάσσουν τὸ βιβλίο στὴν παράδοση κάποιου (ρομαντικοῦ) σοσιαλιστικοῦ οὐμανισμού, ὅπου ἐγγράφονται ὀχι μόνον οἱ βασικοὶ νεοφροϋδικοὶ συγγραφῆς πού ἀναφέρομε πῶς πάνω, ἀλλὰ καὶ ἡ παράδοση τοῦ Open University, ὅπως ἐπίσης οἱ θέσεις μῆς κάποιος ἀγγλικῆς καὶ βορειοαμερικανικῆς «νέας Ἀριστερᾶς».

Ἴσως τώρα νὰ γίνεται κατανοητὸ γιὰ τὴν παρατίθεται ὕποτονικά (ἰδιαίτερα γιὰ ἕνα ἀγγλικὸ βιβλίο), τὸ ἔργο τῆς Μέλανι Κλάιν καὶ ἀγνωστοῦνται παντελῶς μείζονες Ἀγγλοὶ ψυχαναλυτές, ὅπως ὁ Βίνικοτ καὶ ὁ Βιοη.

Αὐτὰ τὰ λίγα γράφονται μέ τὴν ἐλπίδα ὅτι ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης θὰ μπορέσει νὰ τοποθετηθεῖ σχετικὰ μέ τὸ στίγμα καὶ τὸ σκοπὸ αὐτῆς τῆς «Εἰσαγωγῆς στὴν Ψυχανάλυση». Καὶ ἐδῶ εἰσαγωγή μπορεῖ νὰ σημαίνει προθάλαμος: εἰσοδος στὸ χῶρο τῆς φροϋδικῆς ψυχανάλυσης, ὁ ὁποῖος πρὶν ἀπ' ὀλα κοσμεῖται ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Φρόντ, χαρακτηριζόμενα ἀπὸ διδασκτικὴ σαφήνεια καὶ ὀμορφιά στὴ μορφή. Δυστυχῶς οἱ σχετικῆς μεταφράσεις στὰ ἔλληνικά κατὰ γενικὸ κανὸνα εἶναι ἐννοιολογικὰ καὶ γλωσσικὰ ἀναξιόπιστες.⁶ Τὸ πρόβλημα τῆς μετάφρασης τίθεται καὶ γι' αὐτὸ τὸ βιβλίο. Οἱ ἐπιμελητῆς τῆς ἔκδοσης σὲ

ται τὸ παράρτημα πέντε σελίδων, πού προτείνει διάφορες «ἀσκήσεις» αὐτογνωσίας, γιὰ κριθεῖκε δύσκολο νὰ προσαρμοσθεῖ στὰ ἔλληνικά δεδομένα, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ εὐρετήριο. Ἡ κατὰ κεφάλαιο βιβλιογραφία δημοσιεύεται ἀκριβῶς ὅπως στὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο. Οἱ πληροφορίες γιὰ μεταφράσεις στὰ ἔλληνικά τῶν βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν τοῦ πρωτοτύπου, περιλαμβάνονται στὴ βιβλιογραφία αὐτοῦ τοῦ εἰσαγωγικοῦ σημειώματος.

Θανάσης Τζαβάρας
Ἐλένη Τζαβάρρα

1. O. Fenichel *Problems of psychoanalytic technique*, 1949, καὶ O. Fenichel, *The psychoanalytic theory of neuroses*, 1945. R.R. Greenson, *The technique and Practice of Psychoanalysis*, 1967. Ἡ ἀναφορά σὲ αὐτὰ τὰ κλασικὰ ψυχαναλυτικὰ ἐγχειρίδια γίνεται γιὰ νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ διαφορά τους ἀπὸ τὸ παρὸν ἀκαδημαϊκὸ ἐγχειρίδιο ἀλλὰ καὶ τὴν πληθώρα ἐκλαϊκευτικῶν κειμένων πού κυκλοφοροῦν ἀκόμη καὶ σὲ ἔλληνικῆς μεταφράσεις.

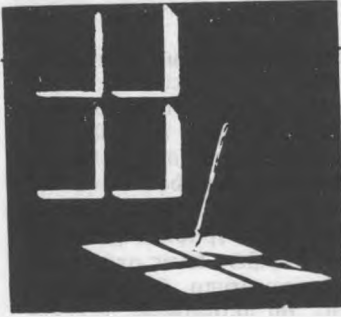
2. Ὁ Φρόντ εἶχε πάντοτε φροντίσει νὰ δώσει μέ «εἰσαγωγικὸν» τρόπο πληροφόρηση γιὰ τὴ θεωρία του στὸ εὐρύτερο κοινὸν, κυρίως στῆς *Εἰσαγωγικῆς διαλέξεις στὴν Ψυχανάλυση* (1917). S.E., τόμος XVI στῆς *Νέες εἰσαγωγικῆς διαλέξεις στὴν Ψυχανάλυση* (1933). S.E., τόμος XXII.

3. Βλέπε σχετικὰ: Θ. Τζαβάρας, «Σχέδιο γιὰ μιά ἐπιστημολογία τῆς ψυχανάλυσεως», *Ἐπιθεώρηση κοινωνικῶν ἐρευνῶν*, 1982, 44-47, 65-73.

4. Βλέπε σχετικὰ R. Wollheim καὶ J. Hopkins (ἐπιμ.), *Philosophical essays on Freud*, Cambridge University Press, 1982, καὶ B. Bettelheim, *Freud and man's soul*, Vintage, 1984.

5. B.A. Farrell: *The standing of psychoanalysis*, Oxford University Press, 1981.

6. Μιά γενικὴ πληροφόρηση γιὰ τῆς μεταφράσεις τοῦ Φρόντ καὶ τῶν ἄλλων ψυχαναλυτῶν στὰ ἔλληνικά καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν ἔλληνικὴ ψυχαναλυτικὴ βιβλιογραφία μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὰ ἐξῆς ἄρθρα: Θ. Τζαβάρας καὶ Δ. Κυρτάτας, «Ψυχαναλυτικὴ βιβλιογραφία στὴν Ἑλλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 1983, 6, 19, 77-82 καὶ Δ. Πλουμπιδῆς καὶ Θ. Τζαβάρας: «Σχέδιασμα βιβλιογραφίας», σ. 379-388 στὸ *Ψυχανάλυση στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθῆνα 1984.

Μιά διευκρίνιση για την έκδοση του «Σπάρτακου» από την «Ουτοπία»

Στήν εξαιρετική παρουσίαση που έκανε από το τεύχος σου του Ιουνίου 1987 ο φίλος καθηγητής Αντώνης Λιάκος, ως μου επιτραπεί να κάνω μία διευκρίνιση-επανάρθωση. Ή επανέκδοση του περιοδικού Σπάρτακος 1928 και Σπάρτακος 1930-1932 οφείλεται όχι στη δική μου οικονομική συνεισφορά, αλλά είναι οικονομικός και τεχνικός θλος των φίλων έκδοτων της «Ουτοπίας», στους οποίους και εκφράζω μ' αυτή την ευκαιρία τις πιο θερμές ευχαριστίες μου. Ή προσωπική μου συμβολή (αν αξίζει να μνημονευθεί) είναι ότι έθεσα στη διάθεσή τους αυτά τα τόσα δυσεύρετα και αξιόλογα περιοδικά (Σπάρτακος — Νέο Ξεκίνημα) και έγραψα τα σύντομα εισαγωγικά σημειώματα.

Έγκάρδια
Χρήστος Αναστασιάδης

Τούτο τό γράμμα ίσως ήταν τό τελευταίο γραπτό του Χρήστου Αναστασιάδη. Έδώ και λίγες μέρες άφησε για πάντα τόν τόπο και τόν κόσμο που αγάπησε και για τόν όποιο αγωνίστηκε, πιστός και άταλάντευτος στις ιδέες του από τά χρόνια του μεσοπολέμου ως τις μέρες μας. Τά τελευταία χρόνια της ζωής του χάρη στις ενέργειές του άνατιπώθηκαν δυσεύρετα κείμενα του τροτσκιστικού κινήματος, όπως τό περιοδικό ΣΠΑΡΤΑΚΟΣ. Ήταν ή τελευταία του προσφορά, όχι όμως ή μόνη για νά τόν θυμόμαστε.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΓΙΑ ΤΗ «ΧΡΥΣΗ ΟΛΥΜΠΙΑΔΑ»

Στο προηγούμενο τεύχος του Πολίτη, Ιούλιος-Αύγουστος 1987, άρ. 81-82 (9-10), στη στήλη «Διά γυμνού οφθαλμού» και μέ τίτλο «Ή χρυσωμένη Όλυμπιάδα του 1996», σ. 9-10, ο Άγγελος Έλεφάντης εύχεται: «Νά χάσουμε τή χρυσή Όλυμπιάδα».

Συμφωνώ άπόλυτα και προτείνω νά οργανώσει τό περιοδικό μία ομάδα άντιοργανωτικής επιτροπής μέ σκοπό:

1. Νά ενημερώσει τούς «μικρούς δημόσιους άνδρες» μέ ποιό τρόπο μπορούν νά γίνουν «μεγάλοι» και νά επιτελέσουν επιτέλους κάποιο έπιτεύγμα για τή χώρα μας.
2. Νά ενημερώσει ουσιαστικά και σε βάθος τά μέλη της Δ.Ο.Ε. για τήν άπρωτοιμασία μας και τίς δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε.
3. Νά ενημερώσει τήν κοινή ελληνική γνώμη μέ άρθρα, διαλέξεις, αυτοκόλλητα, έκπομπές κ.λπ. για τή δυσβάστακτη θυσία και τίς συνέπειες της συμμετοχής.
4. Νά ενημερώσει τήν κοινή διεθνή γνώμη για τίς επιβαρύν-

σεις που θά ύποστεί ό ελληνικός λαός. Σ' αυτήν τήν περίπτωση κρυφά από τό ΚΚΕ και τήν ΕΑΡ γιατί οί ήγεςίες αυτών των δύο κομμάτων είναι πεπεισμένες ότι τά έξοδα της χρυσής Όλυμπιάδας θά καταβληθούν από τό ελληνικό χρυσό κεφάλαιο κι όχι από τό άνεξάντλητο ελληνικό προλεταριάτο, τό όποιο πιστεύουν ότι θά ίκανοποιηθεί τόσο από τό θέαμα όσο κι από τήν εξοικονόμηση όρισμένων φράγκων μέ τήν πώληση τσιγάρων, πορτοκαλάδων κ.λπ.

5. Νά άντιπροτείνει τήν αναγέννηση των Όλυμπιακών Αγώνων στη Δ.Ο.Ε.,
    - χωρίς άσκοπες δαπάνες σε εγκαταστάσεις, παράδες, σόου, φέστες κ.λπ.
    - μέ τή συμμετοχή των κρατών χωρίς τήν άποκρουστική και φασιστική ανάκρουση των έθνικών ύμνων, μέ τίς σημαίες και τά άλλα έθνικιστικά και διόλου ειρηνικά στολίδια
    - μέ τή συμμετοχή άθλητών που δέν κάνουν χρήση άναβολικών
    - μέ τή βράβευση των νικητών μ' έναν σεμνό κλάδο έλιās, όπως άλλοτε.
- Τό κάθε κράτος άς τιμήσει μετά, άνάλογα μέ τίς δυνατό-

τητές του, τούς όλυμπιονίκες του. Όπως έμείς πρόσφατα που τιμήσαμε μέ έκατομμύρια τούς διεθνείς καλαθοσφαιριστές μας που μιμούμενοι τούς διεθνείς του ποδοσφαίρου δυσσαρεστήθηκαν και άπαιτούν κι άλλα έκατομμύρια από τίς «ιδιωτικές» ομάδες, οί όποιες προκειμένου νά διασώσουν τά άθλητικά ιδεώδη άπαιτούν και τό πετυχαίνουν νά εισπράττουν δωρεάν προσφορές από τό κράτος, δηλαδή από τόν Έλληνα φορολογούμενο πολίτη. Έτσι συμβάλλουμε μέ έργα στις επενδύσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και στήν καταπολέμηση της άνεργίας. Έξάλλου άδικα πανηγυρίσαμε πρόσφατα μόνο ως πρωταθλητές του μπάσκετ. Ξεχνάμε ότι κατέχουμε, έδώ και χρόνια, και τό ευρωπαϊκό ρεκόρ άνεργίας και πληθωρισμού;

Φιλικά
Γ. Φρέρης
Θεσσαλονίκη

Ο Μανώλης Μπαρμπουνάκης και οι συνεργάτες του σας περιμένουν στα βιβλιοπωλεία

Αριστοτέλους 4 Εγνατίας 150

ΤΟ ΚΑΤΩΙ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Αριστοτέλους 6 Τηλ. 27.18.53

ΤΟ ΣΠΙΤΑΚΙ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Καρολου Ντηλ 3 Τηλ. 23.97.46

Το μοναδικό παιδικό βιβλιοπωλείο

27 ΧΡΟΝΙΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Με βιβλία χιλιάδες, φθηνά και καλά
βιβλία για σας και τα παιδιά σας

ΤΑ ΤΕΣΣΕΡΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ